

ҚОСИМЖОН СОДИҚОВ

ТИЛ ТАРИХИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРАТИ

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ШАРҚШУНОСЛИК УНИВЕРСИТЕТИ

ҚОСИМЖОН СОДИҚОВ

Тил тарихи

ИЛК ЎРТА АСРЛАРДА ТУРКИЙ ДУНЁДА
КЕЧГАН ЛИНГВО-МАДАНИЙ ЖАРАЁНЛАР

ДАРСЛИК

Тошкент
"Innovatsiya-Ziyo"
2022

UO'K: 15.010

КВК: 88.3

Қ 21

Қосимжон Содиқов

Тил тарихи (ўқув кўлланма) – Тошкент: “Innovatsiya-Ziyo”, 2022, 180 б.

Ушбу китобда илк ўрта асрларда туркий дунёда кечган лингво-маданий жараёнлар, ушбу жараёнларда туркий тилнинг тутган мавқеи тўғрисида сўз юритилади. Ёзма ёдгорликлар материалга таянган ҳолда, туркий ёзма адабий тилининг шаклланиши ва тарихий такомиллиги, унинг кейинги давр тилига таъсири очиб берилади.

Асар тилшунослар, манбашунослар, тарихчилар ва айни ўқувчиларда илмий иш бошлаган ёш изланувчиларга мўлжалланган.

Тақризчилар:

Қудратилла Омонов

филология фанлари доктори, профессор

Рихситилла Алимұхамедов

филология фанлари доктори, доцент

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ ТОМОНИДАН НАШРГА ТАВСИЯ
ЭТИЛГАН.

ISBN 978-9943-8233-3-4

© Қ. Содиқов, 2022.

© “Innovatsiya-Ziyo”, 2022.

КИРИШ

Ўзбек тили бой ёзма мерос, юзйилликлар оша келаётган ёзма адабий тил анъаналарига эга бўлган қадимий тиллардандир. Ўзбек тили туркий тилларга мансуб. Туркий тиллар деганда ўзбек тили қолидидаги, ҳарқалай, ўзбеклар тинглаганда унча-мунча тушунадиган тиллар кўзда тутилади. Туркий халқларнинг сони йигирма тўртта бўлиб, катта қисми Осиёда, шунингдек, Европа ҳудудларида ёйилиб яшайди. Дунёда уларчалик кенг ёйилиб яшайдиган халқлар оз. Олтой назариясига кўра, туркий тиллар олтой тиллари оиласидан келиб чиққан.

Биз, ўзбеклар, ёзма адабий тилимиз тарихини илк ўрта асрларда яратилган кўк турк (туркий руи, ўрхун-енисей), уйгур, монғий ёзуви туркий битилар тилидан бошлаётимиз. Она тилимизнинг илдизлари ота-боболаримиздан қолган ўша қимматли обидаларда акс этган. Ёзма адабий тил тарихининг ўша босқичини ибтидоий, бошланғич кўринишидаги тил эди, деб тушунмаслик керак. Илк ўрта асрлардан қолган этиграфик матнлар, тарихий-адабий, диний-фалсафий асарлар, расмий ҳужжатлар туркий адабий тил, унинг ёзма услублари юқори даражада такомиллашган бўлиб, адабий тил ва унинг имкониятлари ўта кенг бўлганидан дарак бериб туради.

Ўтган давр ораллигида адабий тилимиз мураккаб тарихий-лингвистик жараёнларни босиб ўтди. Адабий тилнинг фонетик, грамматик тизими ўзгариб, стилистик жиҳатдан янада такомиллашиб келди. Турли диний-фалсафий қарашлар, ижтимоий-сиёсий, этно-лингвистик ва этно-маданий жараёнлар, шарқ тилларининг ўзаро алоқалари эпкинида адабий тилнинг лугат таркибида ҳам ўзгаришлар юз берди.

Ўзбек тилининг икки хил кўриниши бор: умумхалқ тили ва адабий тил. Ўзбек умумхалқ тили кенг омманинг тили бўлиб, у лаҳжа ва шевалардан иборат. Ўзбек тили уч йирик – қарлуқ-чигил, қипчоқ ва ўғуз лаҳжаларини ўзига қамрайди. Яна ҳар бир лаҳжанинг ўнлаб шевалари бор; уларнинг сонини аниқ айтиши қийин.

Ўзбек адабий тили эса лаҳжа ва шеваларни ўзаро бирлаштирувчи, уларнинг материали сайлаб сайқалланган,

муайян фонетик, грамматик, лексик-семантик, стилистик ўлчовларга бўйсундирилган тилдир. Ўзбек адабий тили юзйиллар оша шаклланган ва такомил чўққисига етадиган ёзувлар ва ёзма услублар анъанасига эга бўлиб, ҳозирги адабий тил уша азалий анъаналарни ўзида сақлаб келмоқда. Муҳими шундаки, умумхалқ тилининг ҳам, ўзбек адабий тилининг ҳам ўз тарихи бор. Жумладан, ўзбек умумхалқ тилининг тарихи олтой давридан бошланади. Адабий тилининг тарихи эса ёзувнинг яратилиши, туркий матн тузиши анъанасининг, ёзма тил услубларининг юзага келиши ва уларнинг қатъийлашуви билан боғлиқ. Шунга кўра, ўзбек адабий тилининг тарихи ёзма ёдгорликлари маълум бўлган қадимги турк давридан (Биринчи ва Иккинчи турк хоқонлиқлари даврида яратилган битиглар тилидан) бошланади.

Туркий халқларнинг булардан-да эски, ҳатто мелоддан бурунги даврларга тегишли ёзув ёдгорликлари ҳам топилган. Бироқ улар йирик матнлар эмас, турли буюмлар сиртидаги икки-уч сўзли ё қисқа жумлалар ёзувлардир. Улар ёзма тил тарихини ўрганиш учун озлик қилади. Шунинг учун, ҳозирча, адабий тил тарихини туркларда ёзув маданияти юксалган, халқнинг саводхонлик даражаси юқори бўлган кўк турк хоқонлиқлари давридан бошлаб турганимиз маъқул.

Туркий адабий тилининг шаклланиши ва унинг такомилга эришувида VI–VIII юзйилларда ҳукм сурган Биринчи ва Иккинчи кўк турк хоқонлиқларининг таъсири катта бўлди. Хоқонлиқларнинг давлат сиёсати туркий халқлар маданияти, адабиёти ва адабий тилининг тараққиётига, илм-фан ривожига кенг йўл очиб берди. Бу даврда улкан хоқонлиқ ҳудудидаги туркий қавмларнинг бошини қовуштириб, давлатни мустаҳкамлаш, халқни ягона бошқарув теварагига уюштириш ҳукумат сиёсати даражасига кўтарилди. Давлат ва жамият бошқарувида, иш юритиш ва халқаро дипломатик муносабатларни йўлга қўйишда, илм-фан ва адабиётнинг равнақи учун хоқонлиқ ҳудудида умумий адабий тилдан фойдаланиш эҳтиёжи тугилди.

Турк хоқонлари, таниқли кишилар, давлат арбоблари шарафига тикланган ёдномалар ана шу адабий тилда битилган. Битигларда хоқоннинг яқин кишилари, уруги, ҳукумат

амалдорлари, тўрт қутбдаги халққа, бутун турк улусига, келажак ўғил-қизларга қаратилган чақириги баён қилинган эди.

Жумладан, улуг саркарда Қул тигин шарафига 732 йили тикланган мангутон битиги шундай сўзлар билан бошланган: *Sabimîn tükäti esidgil: ulayu ini yägünüm, oylanim, biriki oyuşum, bodumim, biryä şadapit bäglär, yiryä tarqat, buyruq bäglär, otuz ... toquz oyuş bägläri, boduni, bu sabimîn ädgüti äsid, qattıydı tişlä.* – «Сўзимни тугал эшитгил кетимдаги ини, жияним, ўғлоним, иттифоқ, уругим, халқим, ўндаги шадатим беклар, чапдаги тархонлар, буйруқ беклар, ўттиз ... тўққиз ўғуз беклари, халқи, бу сўзларимни яхшилаб эшит, диққат билан тингла» (Ка.1–2).

Хоқоннинг, юрт халаскорининг ушбу сўзлари битигнинг бутун турк улусларига тушунарли бўлган адабий тилда ёзилганига далилдир.

Ўзбек адабий тили тарихини ўрганиш манбалари

Бошқа фанларда бўлгани сингари ўзбек тили тарихининг ҳам ўзига яраша ўрганиш доираси, таянч манбалари бор. Тарихий грамматика, биринчи галда, ёзув ёдгорликларига таянган ҳолда муайян тилнинг юзага келиши, унинг тарихий-лингвистик тараққиёти, ҳозирги кўринишига келгунга қадар юз берган ўзгаришлар, уларнинг юз беришида амал қилган лингвистик қонуниятларни тадқиқ этади. Шунга уйғун равишда тилишуносликнинг объекти, манбалари ҳам бошқа фанлардан фарқ қилади.

Жумладан, адабиётшунослик бадий адабиётни, тазкиралар ва бошқа адабиётшунослик асарларини, фольклор материалларини ўрганади. Историографиянинг объекти эса бироз бошқача: у ўтмишдан қолган тарих китоблари, йилномалар, расмий ҳужжатларни ўрганади.

Тилишуносликнинг қўлами уларнинг ҳар иккисига қараганда анча кенг: у бошқа фанлардан фарқли ўлароқ, жамият қўллаган ёки айна кезде қўллаётган тил, матн ва нутқ масалаларига эътибор қаратади. Жанри ва тури, соҳасидан қатъи назар, ёзма манба туркий тилда бўлса, етарли, уни ўрганаверади. Ўтмишда яратилган бадий асарлар, тарих китоблари, йилномалар,

расмий ҳужжатлар, диний-фалсафий асарлар, илмий китоблар, қабртош ёзувлари, шева ва фольклор материаллари, ҳатто хўжалик ишларига тегишли қайдлар, турли кўринишдаги ёзмалар ҳам тарихий грамматиканинг объекти бўла олади.

Туркий, хусусан, ўзбек тилининг тарихи кўйидаги таянч манбалар асосида ўрганилади:

(1) Ўтмишдан қолган ёзма ёдгорликлар. Тил тарихини ўрганишда энг ишончли манба бизгача етиб келган ёзув ёдгорликларидир. Туркий тилда яратилган диний-фалсафий асарлар, бадиий адабиёт намуналари, тарих китоблари, эпиграфик матнлар, қабртош ёзувлари, ҳуқуқ ва хўжалик ишларига тегишли битиглар туркий тиллар тарихини ўрганишда энг муҳим манбалар саналади.

Муҳими шундаки, илк ва ўрта асрларда туркий тилдагина эмас, хитой, суғд, форс, араб тилларида ҳам туркий тиллар тўғрисида маълумот берувчи асарлар, лугатлар ва грамматика китоблари яратилган. Ушбу асарлар ҳам туркий тиллар тарихини ўрганишда таянч манбалар бўла олади.

(2) Халқ оғзаки ижоди (фольклор) материаллари. Ўзбек халқ афсонаю достонлари, ривоятю эртақлари, қўшиқлари, мақол ва иборалари жуда эски замонларга илдиз отган. Юзйилликлар оша яратилган ушбу фольклор материаллари бадиий тафаккур тарихидаги эски анъаналарни, тил ҳодисаларини ўзида яхши сақлаган бўлади. Шунинг учун халқ оғзаки ижоди асарларидан тил тарихининг ҳам материали сифатида фойдаланиш мумкин.

(3) Ҳозирги туркий тиллар ва уларнинг шевалари. Туркий тиллар ва халқ шевалари эски туркий тилининг юзйиллар оша фонетик, лексик-семантик, грамматик, стилистик жиҳатдан ўзгариб, такомиллашиб, туркий халқларнинг ижтимоий-сиёсий, маданий ҳаёти талабларига бўйсунган ҳолда ўзгариб келган ҳозирги кўринишидир. Айниқса, халқ тили (лаҳжалар ва шевалар) ўтмиш анъаналарини, эски тил хусусиятларини ўзида яхши сақлайди.

(4) Жой отлари (топонимлар), географик атамалар, халқ отлари (этнонимлар). Шаҳар, қишлоқ отлари, сув отлари (гидронимлар) ва бошқа географик атамалар, этнонимлар

тилинг эски қолдиқларини ўзида сақлаган бўлади. Шунинг учун ҳам улар тил тарихини ўрганиш учун муҳим манбалар бўла олади.

Ўзбек ёзма адабий тилининг узоқ тарихий тараққиётини бир йўла кўриб чиқиш қийин. Шунинг учун ушбу китобда туркий ёзма адабий тилининг илк босқичини, ўша кезлардаги лингво-маданий жараёнларни туркий ёзма ёдгорликлар мисолида кўриб чиқилади. Ёзма адабий тилининг шаклланиши ва тарихий тараққиёти, классик адабий тил, унинг ўзига хос қонунари тўғрисида фикр юритилади.

Транскрипция тўғрисида

Ёзма ёдгорликлардан олинган мисоллар турколог-мутахассисларнинг англашига қулай бўлиши учун латин алифбоси асосидаги илмий транскрипцияда берилмоқда.

Транскрипцияда унлилар учун кўйидаги белгилар ишлатилди:

а – тилнинг тагидан чиқадиган (орқа қатор), йўгон, кенг, лабланмаган унли;

ä – тилнинг учидан чиқадиган (олд қатор), ингичка, кенг, лабланмаган унли;

е – тилнинг учидан чиқадиган, ингичка, кенг, лабланмаган унли.

г – тилнинг тагидан чиқадиган, йўгон, тор, лабланмаган унли;

г̣ – тилнинг учидан чиқадиган, ингичка, тор, лабланмаган унли;

о – тилнинг тагидан чиқадиган, йўгон, кенг, лабланган унли;

ö – тилнинг учидан чиқадиган, ингичка, кенг, лабланган унли;

и – тилнинг тагидан чиқадиган, йўгон, тор, лабланган унли;

й̣ – тилнинг учидан чиқадиган, ингичка, тор, лабланган унли.

Ундошлар учун туркианошликда қабул қилинган б, р, д, т, қ, к, ʎ, ɡ, х, з, с, ʃ, ʂ, у, л, т, п, ɲ, ɾ ҳарфларини қўлладик. Буларнинг ичида: ʎ ҳарфи ўзбекча кирилл хатидаги ʎ га, ʃ – ч га, ʂ – ш га тўғри келади.

Шунингдек, араб ёзуви туркий кўлэмаларда ишлатилган ʒ ҳарфи ʒ билан берилиди. Туркий сўзларда сўз ичи ёки сўз охирида келган ʒ ҳарфи транскрипцияда ʒ билан ифодаланди.

Араб тилидан ўзлашган сўзларда шилатилган, араб тилигагина хос бўлган айрим товушлар учун қуйидаги белгилардан фойдаланилди: *ح* ҳарфи учун – *h*; *ه* учун – *h*; *ح* учун – *h*; *ث* учун – *s*; *ع* учун – *'*; *ظ* учун – *z*; *ط* учун – *t*; *ض* учун – *d*; *ص* учун – *s*.

Шунингдек, арабча ва форсчадан ўзлашган сўзлардаги чўзиқ унлиларни беришда ўша унлини ифодалаган ҳарфнинг устига чизикча тортиб кетилди: *ā*, *ī*, *ū* сингари.

Китоб мутахассислар ва толиби илмларга фойдали бўлиши учун, имкон қадар, ҳаракат қилдик.

БИРИНЧИ БЎЛИМ. ИЛК ЎРТА АСРЛАРДА ЯШАГАН ТУРКИЙ ҚАВМЛАР ВА УЛАРНИНГ ЎЛКАЛАРИ

Илк ўрта асрлардан қолган битигтошлар, бадий адабиёт намуналари, илмий, диний-фалсафий асарлар, тарих китоблари, расмий ҳужжатларда ўша чоғларда яшаган туркий қавмлар, қабила ва уруғлар тилга олиб ўтилган. Айрим манбаларда ўша қавмларнинг ўлкалари, тирикчилик тарзи, ижтимоий-сиёсий аҳволи, маданияти, этнографияси, адабиёти ва тили тўғрисида ҳам маълумот берилган.

Илк ўрта асрларда яшаган туркий халқлар, уларнинг ўлкалари тўғрисида хабар берувчи энг ишончли манбалардан бири Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғати-т-турк» асарида берилган харита ва китобда келтирилган маълумотлардир.

«ДЕВОНУ ЛУҒАТИ-Т-ТУРК»ДА КЕЛТИРИЛГАН ЕР ЮЗИ ХАРИТАСИ

Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғати-т-турк» («Туркий сўзлар девони») асарида Ер юзи харитаси берилган (ДПТ, 192-бетдан кейинги рангли иллюстрацияга қаранг). Харита қадимги туркларнинг ерлашув тартиби, ўлка ва шаҳарлари, географик шароити тўғрисидаги тасаввурларимизни бойитади; историографиянинг кемтикларини тўлдирди, хато қарашларни изга солади.

Ушбу харита ўтган юзйилликнинг 30- йилларидан буён олимлар эътиборини ўзига тортиб келмоқда. Харита бўйича А.Н. Бернштам, И.И. Умняков, А. Герман мақолалар ёзди. «Ислом энциклопедияси»да ҳам Маҳмуд Кошғарий харитасининг шарҳи берилган. Ўзбек олими Х. Ҳасанов Маҳмуд Кошғарийга бағишланган рисоласида харита тўғрисида кенг маълумот беради (Ҳасанов 1963). Мен ҳам ўз ишларимдан бирида харита тўғрисида маълумот бериб, унинг ўқилишини келтирганман (Содиқов 2006, 73–83).

Кези келганда, ушбу харитани Маҳмуд Кошғарийнинг ўзи тузганми? ёки ўша даврдаги тайёр харитани олиб асарга киритиб қўя қолганми? деган савол ҳам туғилиши табиий. Бу борала

харитани Кошғарийнинг ўзи тузганлигига шубҳа билдирмаса ҳам бўлади. Бойси, у турк табака ва қабилалари ҳақида маълумот берар экан, «Бу қабилаларнинг турар жойларини бу доирада кўрсатдим» деб ёзиб қўйибди (ДЛТ,24). Бошқа бир ўринда у турк шаҳарлари тўғрисида маълумот бера туриб, «Бу шаҳарлар ўрнини аниқлаш мақсадида уларнинг ҳаммасини ер шаклидаги доирада кўрсатдим» деб ёзган (ДЛТ,25). Булардан ташқари, асар давомида келтирилган географик маълумотлар харитада кўрсатилганлар билан мос тушади.

Маҳмуд Кошғарий ўз харитасини «доира» деб атаган. Чиндан-да, унинг харитаси доира шаклида бўлиб, ҳозирги хариталардаги шарқий ярим шарга тўғри келади.

Хаританинг ҳозиргилардан фарқли жиҳати Ер қутбларининг жойлашувида. Доиранинг тўрт ёғига қутбларнинг номлари ёзиб қўйилибди: унинг юқори томони – Шарқ (*aš-šarq*), пастки томони – Ғарб (*al-ğarb*), ўнг томони – Жануб (*al-janūb*), чап томони – Шимол (*aš-šimāl*).

Харитада океан, денгиз ва қўллар тўқ қорамтир кўкда; дарёлар хира оч кўк, ғуборли рангда; тоғлар энли оч қизил чизиклар билан; қўллар сарғиш яшил, холдор энли чизикларда; шаҳарлар ва айрим вилоятлар сарик доирачалар билан кўрсатилган. Мамлакат чегаралари эса қизғиш ингичка чизикларда кўрсатилган. Ушбу шартли белгиларнинг маъноси хаританинг тўрт бурчагига қизғиш рангли сиёҳ билан ёзиб қўйилибди. Мана уларнинг ўқилиши: *al-yubru-l-anhār* («ғуборли (ранг) дарёлардир»); *al-xudru-l-bihār* («яшил (ранг) денгизлардир»); *aš-suffuru-l-rimāl* («сарик (ранг) қумлардир»); *al-xumru-l-jibāl* («қизил (ранг) тоғлардир»).

Мухими, харитада эътибор кўпроқ турк шаҳар ва ўлкаларига қаратилган. Теварақдаги ўлкалар нисбатан умумий масштабда бўлиб, турк мамлакатларининг чегаралари, турк элларининг қайси томонида қандай мамлакатлар жойлашганини кўрсатишга хизмат қилади. Шунинг сингари ўзига яраша белгилари билан у ўз замонида яратилган бошқа хариталардан ҳам ажралиб туради. Албатта, унда шарқий ярим шарнинг тузилиши: қуруқлик, денгиз ва дарёларнинг кўриниши замонавий хариталардагидек эмас. Бироқ, Маҳмуд Кошғарий харитаси мамлакат ва шаҳарлар,

денгиз ва дарёлар, тоғу қўллар ўрнини аниқ бера олганлиги, географик отларнинг ўша давр картографияси талаблари асосида эканлиги билан муҳим. Ушбу харита ўрта асрлар Марказий Осиё, колаверса, Шарқ картографиясининг ишончли манбаларидандир.

Харитада доирачалар билан, асосан, турк шаҳар ва ўлкалари келтирилади. Берилган доирачаларнинг умумий сони 72 та. Бироқ, доирачаларнинг бари ҳам ёзувли эмас. Афтидан, уни кўчираётган котиб ўзи учун керакли бўлган шаҳарларни белгилаб, ўзини қизиқтирмаганларини ёзиб ҳам қўймаган чоғи.

Хаританинг муҳим ютуқларидан яна бири, унда мамлакат ва ўлкалар – *maskan, bilād, arq, arāz, hudud, balda*, тоғлар – *jabal*, даштлар – *ṣayāf*, дарёлар – *vādī*, денгизлар – *bahr* сўзи билан кайд этилган. Чўлли ўлкаларга эса *raml* деб ёзиб қўйилибди.

Яна бир жиҳати, ушбу харита «Девону луғати-т-турк»да берилган географик маълумотларни ўзида йиғик бир кўринишда жамлайди. Асар давомида харитада акс этган ўлка, мамлакат ва шаҳарлар, тоғ ва сувликларга кенг таъриф берилади. Уларнинг жойлашган ери, иклими, табиий ҳолати, тарихи, баъзан этимологияси ҳақидаги маълумотларни ҳам асардан ўқиймиз. Харитада эса ана шу маълумотларнинг бари умумлаштирилиб, яхлит тизимга туширилган.

Эътиборлиси, «Девону луғати-т-турк»да муаллиф туркий қавмларнинг ерлашган ўрни тўғрисида аниқ маълумот келтиради. Унинг ёзишича, турклар аслида йиғрма қабиладир («қабила» атамаси остида қавмлар кўзда тутилган). Ҳар бир қабиланинг сон-саноксиз уруғлари бор. Асарда Румдан кун чиқаргача бўлган ҳудудлардаги турк қавмлари бирма-бир санаб ўтилган. Муаллиф бу қавмларнинг юртлари «доира»да (яъни, харитада) ҳам кўрсатилганини таъкидлайди.

Асарда таъкидланишича, Румга яқин биринчи қабила *pācānāk*; сўнг *qiwčaq*, сўнг *oғuz*, сўнг *yāmāk*, сўнг *bašyiri*, сўнг *basml*, сўнг *qay*, сўнг *yabaqu*, сўнг *tatar*, сўнг *qirqiz* келади. *Qirqiz* лар *Šin* яқиниладир. Бу қабилаларнинг ери *Rūm* дан кун чиқаргача чўзилган (ДЛТ,24). «Девону луғати-т-турк»га киритилган харитада бу юртлар ғарбдан шарққа томон жойлаштириб чиқилган.

Муаллиф яна давом этади: Сўнг *čigil*, сўнг *tuxsi*, сўнг *yaṭma*, сўнг *ḥraq*, сўнг *čariq*, сўнг *čumul*, сўнг *uḡur*, сўнг *taḡut*, сўнг *xitay*. *Xitay* – *Šin* дир. Сўнгра *tawṣač*; бу *Māšīn* дир (ДЛТ,24). Харитада бу кабилаларнинг юртлари жануб билан шимол ўртасида берилган.

Турк элларининг чегаралари тўғрисида ҳам Махмуд Кошғарийнинг ўз карашлари бор. Чунончи, у *Qaz* сўзига изоҳ берар экан, ёзади:

Qaz – *Afrāsiyāb* кизининг оти. *Qazvīn* шаҳрини у курган. Бу сўзнинг асли *qaz oyni* – «ғоз ўйналадиган жой» демакдир. Чунки у шу ерда турар ва шу ерда ўйнар эди. Шунинг учун баъзи турклар *Qazvīn* ни турк шаҳарларидан ҳисоблаганлар. Шунингдек, *Qum* шаҳри ҳам чегара ҳисобланади. Чунки *qum* туркча сўздир. *Afrāsiyāb* нинг кизи бу ерда ов қилар ва ўйнар эди. Баъзилар турк ўлкалари *Marvaš-šāhijān* дан бошланишини сўзлайдилар. Чунки *Qaz* нинг отаси *Toḡa Alp er* – *Afrāsiyāb* дир. У Тахмурасдан уч юз йил кейин *Marv* ни бино қилган.

Баъзилар бутун *Māvarāu-n-nahr* ни турк ўлкаларидан деб ҳисоблаганлар. У *Yenkānd* дан бошланади. Унинг яна бир оти *Dīzrutīn* дир. Яъни сариклигига ишора қилиб, «Мис шаҳри» дейишган. Бу *Buxārā* га яқиндир. Бу ерда *Afrāsiyāb* нинг кизи – *Qaz* нинг эри *Šiyaviš* ўлдирилган. Маъжусий-оташпарастлар ҳар йили бир кун бу ерга келиб, *Šiyaviš* бўлган жой теварагида йиғлайдилар. Моллар сўйиб, қурбонлик қиладилар. Сўйилган мол конини унинг мозори тепасига тўкадилар. Уларнинг одати шундай. Бутун *Māvarāu-n-nahr*, *Yenkānd* дан Шарққача бўлган ўлкаларни турк шаҳарларидан деб ҳисоблашнинг асоси шуки, *Samarqand* аслида *Semizkānd*, *Taškānd*, бу – *Šaš* дир, *Özkānd*, *Tunkānd* отларининг ҳаммаси туркчадир; *kānd* туркча «шаҳар» демакдир. Улар бу шаҳарларни қуришган ва шундай отлар билан аташган. Ҳозиргача ҳам шундай келмоқда. Бу ерларда форслар кўпайгач, сўнг улар Ажам шаҳарлари каби бўлган. Ҳозир турк ўлкаларининг чегараси *Ābisgūn* денгизи билан ўралган. *Rūm* ўлкасидан ва *Özjānd* дан *Šin* гача чўзилади. Узунлиги беш минг фарсах, эни уч минг фарсах, ҳаммаси саккиз минг фарсахдир (ДЛТ,374).

Махмуд Кошғарийнинг «Бутун *Māvarāu-n-nahr*, *Yenkānd* дан Шарққача бўлган ўлкаларни турк шаҳарларидан деб ҳисоблашнинг асоси шуки, *Samarqand* аслида *Semizkānd*, *Taškānd*, бу – *Šaš* дир, *Özkānd*, *Tunkānd* отларининг ҳаммаси туркчадир; *kānd* туркча «шаҳар» демакдир. Улар бу шаҳарларни қуришган ва шундай отлар билан аташган. Ҳозиргача ҳам шундай келмоқда. Бу ерларда форслар кўпайгач, сўнг улар Ажам шаҳарлари каби бўлган» деган маълумотлари Мовароуннаҳрнинг санаб ўтилган ўлкалари турклар томонидан бунёд этилгани, жой отлари бошлаб туркийда бўлиб, кейинчалик эса форсча атаб кетилганлигидан далолат беради (*Yinčü ögüz* – *Сурдарё*, *Keš* (~*Kāš*) – *Шаҳрисабз* сингари номларнинг юзага келиши бунга ёрқин мисолдир).

Харитада ўлка ва мамлакатларнинг жойлашув тартиби шундай:

Ўрталикда туркий эллар ва ўлкалар. Хаританинг қоқ ўртасига Баласағун ва Тараз оралигидаги ерлар тўғри келади. Булар тоғли водийлар, Исиккўл теваракларидир.

Ўрталикдан шимоли-ғарб томонда *Šaš*, *Xvārazm*, *Tabaristān*, *Ādarbādkān*, ундан ўтиб *Pāčānāk* юртига борилади.

Ғарби-жанубий томонда *Samarqand*, *Xojand*, *Maryinān*, *Kāsān*.

Харитада *Maryinān* (Марғилон) билан *Kāšyar* ўртасида икки шаҳар берилган. Бирок, уларнинг ёзуви ниҳоятда зич, ўқиш учун қийин. Бирини *Andijand* деб ўқиш мумкин, иккинчиси аниксизлигича қолмоқда.

Жанубда *Kāšyar*, *Yārkānd*, улар ортида тоғлар оша *Qašmir* га ўтилади.

Жануби-шарқда *Xotan*, *Uč*, *Barman*, *Küčä*.

Шарқда Уйғур давлати (*Bilādu Uyḡur*). У ерда *Bešbaliq*, *Čanbaliq*, *Qoču*, *Silmi*, *Xatunsini* шаҳарлари жойлашган.

İspījab, *Tarāz*, *Nazal*, *Yawīnč*, *İki ögüz*, *Kemi Talas* шаҳарлари ғарбдан шарққа томон бир чизиқда жойлашган.

Махмуд Кошғарий ўз харитасида *Kemi Talas* ни *Kemi Tīrāz* деб берган. Бу ўринда янглишаётгани йўқ. Сабаби, у асарда *Talas* тўғрисида маълумот берар экан ёзади: *Talas* – *Tīrāz* исми билан машҳур бўлган шаҳар. У иккита: бири «сулғ» маъносидаги *Uḡy Talas*, иккинчиси мусулмонлар чегарасидаги *Kemi Talas* дир (ДЛТ,147).

Ўрталикдан шимолга юрилса, Ўғуз давлати (*Bilādu-l-yuziyya*)дан ўтиб, Каспийга чиқилади.

Ötükan, Ğumul юртлари ҳамда *Yämäk, Başqirt, Basmil* даштлари шимоли-шарқда.

Туркий эллар ва ўлкаларни теваракда турли мамлакатлар ўраб турибди.

Жануби-шарқий томонда чўллар ва ярим доира шаклида тоғлар акс этган. Ўртада *Saddi dulqarnayn* (Зулкарнайн девори) деган ёзув бор. Тоғлар орқасида Яъжуж ва Маъжуж ерлари (*Arđu Yājūj va Mājūj*). Махмуд Кошғарий ўз асарида бу юртнинг жуда узокда эканлигини таъкидлаб, «*yājūj* ва *mājūj* лар узокда тургани, орада *Māšīn* яқинидаги денгиз тўскинлик қилиши натижасида уларнинг тиллари ҳам маълум эмас» деб ёзган эди (ДЛТ, 25).

Жанубда Ҳинд денгизи, Сарандиб юрти ва Сарандиб тоғлари, Ҳинд ва Синд мамлакати, Ғазна, унинг ортида Сужистон, Кирмон, Форс, Хузистон, Яман жойлашган.

Жануби-ғарбий чеккада Марказий Африка (Барбар, Зутт, Хабаша, Занж).

Ғарб томонда ҳам чўллар ва унинг орқасида Хуросон, Ирок, Ҳижоз, Қайрувон ва бошқалар. Энг чеккада Мағриб ва Андалус (Испания). Бир томонда Курод, Шом, Миср ва Алискандарийа.

Шимол томонда Каспий денгизи (*Bahri Ābiskun*). Денгизнинг ғарби-шимолида Рус, Сакалаба (славянлар ва Шарқий Европа) ва Варанг (Болтиқбўйи ва Скандинавия) берилган. Сўнгги мамлакат отини Махмуд Кошғарий девонда *Urañ-Varañ* шаклларида келтиради. Бу жойнинг ўрни ва оти ҳақида у ёзади: «*Urañ – Rūm* вилояти яқинида, шимолий чегарасидаги бир жой оти. Бу сўзнинг *Varañ* тарзида ўқилиши яхшироқ» (ДЛТ, 67).

Пачанаклар юрти хаританинг шимоли-ғарбий чеккасида. Каспийнинг ғарб томонида – Табаристон ва Пачанак даштлари оралигида *Darbandi Xazarān (~Xuzarān?)*.

Каспийнинг шимолида қивчақ, сувар, булғар юртлари. Итил (Волга) дарёси ҳам шу ерда.

Каспийнинг юқори томонида қивчақ билан татар даштлари ўртасида *Baldatu-s-saqāli mahdiyya va-l-yuziyya* («Қалин ўрмонлар ва Ғузия мамлакатлари») деган ёзув бор.

Хаританинг бир четида, Ямар сувининг юқорида *Baldatu-l-nisā* (Хотинлар мамлакати) берилган.

Хаританинг шарқий чеккасида *Ğaww*, денгизлар ортида *Ğabarqa* (Япония), сўнг *Māšīn* (Мочин).

Махмуд Кошғарий *tawyač* сўзининг бир нечта маъносини келтирган. Биринчиси:

Tawyač – Māšīn мамлакатининг оти. Бу мамлакат *Šīn* дан тўрт ойлик йўл узокликда. *Šīn* (Чин) аслида учтадир: биринчиси, Юқори *Šīn* – бу Шарқда бўлиб, бунга *Tawyač* дейилади. Иккинчиси, Ўрта *Šīn*, буни *Xītay/Xāṭay* дейилади. Учтинчиси, Қуйи *Šīn*, буни *Barxan* дейилади ва у *Kāšyar* дадир. Лекин ҳозир *Tawyač* ни *Māšīn, Xītay/Xāṭay* ни *Šīn* деб юритилади (ДЛТ, 180–181).

Бу сўз «уйғурлар»ни ҳам англатган. Махмуд Кошғарий сўзнинг ушбу маъноси тўғрисида шундай ёзади: *tawyač – uyur*. У *tat* дир. Улар *Šīn*, яъни *Tawyač* да яшайдилар. Ҳар бир эски ва катта нарсага *tawyač eđi* дейдилар... Шоҳларнинг *tawyačxan* дейилиши ҳам шундандир, «катта ерли, эски хон» деган маънодадир (ДЛТ, 181).

Битигларда бу сўз қўшалок *tat tawyač* шаклида ҳам ишлатилган. Махмуд Кошғарийнинг ёзишича: *tat tawyač – форсий* ва турк демакдир. Биринчи сўз *tat* – «форс», иккинчи сўз *tawyač* – «турк» ўрнида қўлланади (ДЛТ, 181).

Махмуд Кошғарий ўз асарида *Ğabarqa* нинг жуда узокда эканлигини таъкидлаб, «*Ğabarqa* ликларнинг узокда туриши, *Māšīn* билан уларни катта денгиз айириб тургани учун уларнинг тиллари маълум эмас» деб ёзган эди (ДЛТ, 25).

Харитадаги айрим қайд ва изоҳлар тўғрисида. Харитада географик атамалардан ташқари, айрим қайдлар ҳам ёзиб қўйилган. Чунончи, Уйғур давлати тепасида қумликлар берилган ва унинг ёнига *Fayāfi va rimālun yaquru-l-mā'u fiyhā* («Сув сингиб кетадиган дашт ва қумликлар») деб ёзиб қўйилибди. Бу жойлар Лабнўр атрофларига тўғри келади.

Девонда бу ўлкадаги сувлар ҳақида ҳам маълумот берилган. Чунончи, Махмуд Кошғарий *Usmī tarīm* дарёси тўғрисида: «*Usmī tarīm* – Ислом шаҳарларидан уйғурларгача оқадиган катта бир сув. У ерларда (уйғурларга етгач) қумга сингиб кетади» деб ёзади. Ёки *Tarīm* сўзини изоҳлаб, шундай таъкидлайди: «*Tarīm* –

Уйгур чегарасида *Küçä* яқинидаги бир жой отидирки, уни *Usmī tarīm* дейдилар. У ерда оқадиган сув ҳам шу сўз билан аталади» (ДЛТ, 159). Шу ўринда муаллиф ушбу сўзнинг лугавий маъносини ҳам беради. Унингча, «кўл ва кумликларга куйиладиган сувларнинг киргоқлари» *tarīm* дейилган (ДЛТ, 159).

Хаританинг жанубий чеккасида *Lā yaskumu fiyha-l-xalqi liyalabati-l-barāratī 'alayha* («Харорат ғалаба қилганидан у ерда одамзот яшамайди») деб ёзилган. Бу изох остида Сахро-и Кабир назарда тутилмоқда.

Шимолий чеккада: *Lā yaskumu fiyha ahadun min-al-xalqi liyalabati-l-burudati 'alayha* («Совуқ ғалаба қилганидан у ерда одамзот яшамайди») деб ёзилган. Бу ерлар Европанинг шимоли ва Арктикадир.

Шимоли-шарқда: *Yuqalu fi hazihi-l-fayāfi yaskumu-n-nasnāsu* («Айтадиларки, бу даштларда носнослар (ёввойи одамлар) яшайди») ва унинг остига *Mavazi'u li-l-vuhuši* («Вахший хайвонлар жойи») деб ёзилган.

Уйгур давлатининг шимолий томонида Бешбалиқ ва Улвия юрти ўртасида *Unāsun kaširatun min-at-türki* («Бу ердаги халқларнинг кўпи турклар») деб ёзиб қўйилибди.

Харитада Ҳинд денгизи ҳам берилган. Ундан куйирокда *Sarandīb* ҳамда *Jabalu Sarandīb* («Сарандиб тоғлари») бор. Денгиз ва бу ерларнинг ўртасига *Mahbiṭu Ādam 'alayhi-s-salām* («Одам алайҳи-с-салом қадами етган жой») деб ёзиб қўйилибди. Муаллифнинг бу таъкиди Одам алайҳи-с-саломнинг ана шу ерга тушганлиги тўғрисидаги диний қарашларни бойитади, унга аниқлик киритади.

Харитада кўрсатилувига қараганда, турк давлатларининг ғарбий, шарқи-шимолий, жануби-шарқий чегаралари кумликлардан иборат. Бу чўллар яшил холдор рангдаги чизикларда берилган ва уларнинг ёнига *raml*, *ar-raml* («сум») деб ёзиб қўйилган.

Харитада қайд этилган жой отлари куйидагилардир:

(1) шаҳар ва вилоятлар:

Šaš (Тошкент)

Samarqand

Xojand

Marḡinān (Марғилон)

Kāsān

Andijand (Андижон)

Kāšyar

Yarkānd

Xotan

Jurjan

Čawu

Uč

Barman

Küçä

Balasaḡun

Küšān

Barsqan

Qočinbaršai

İspijab (Сайрам)

Tarāz

Nazal

Yawinč

İki ögüz

Kemi Tırāz [яъни, *Kemi Talas*]

Bešbaliq

Čanbaliq

Qoču

Silmi

Xatunsini

Ötikān

Šanču

Xvārazm (Хоразм)

Manqışlay

Bulḡar

Suvar

Jand

Pāčānäk

Darbandi Xazarān (Хазорлар девори)

Rūs (Рус)

Šaḡaliba (Славян)

Almaj (?)

Varaṅ (Болтикбўйи)

Qašmir (Кашмир)

Tabaristān

yazna

Sarandīb (Цейлон)

Māšīn (Мочин)

Ĉabarqa (Япония)

Aliskandaiyu

(2) *maskan* (маскан) сўзи билан берилган жой отлари:

Maskanu Qiwĉaq (Кивчак маскани)

Maskanu Ĉumul (Чумул маскани)

Maskanu Qay (Қай маскани)

(3) *fayāf* (даштлар) сўзи билан берилган жой отлари:

Fayāfi Tatar (Татар даштлари)

Fayāfi Yāmāk (Ямак даштлари)

Fayāfi Bašqirt (Башкирт даштлари)

Fayāfi Basmil (Басмил даштлари)

(4) *bilād* (давлат) сўзи билан берилган жой отлари:

Bilādu Uyur (Уйғур давлати)

Bilādu-l-yuziya (Ўғузия давлати)

Bilādu Sujistān (Сужистон давлати)

Bilādu Kirmān (Кирмон давлати)

Bilādu Fārs (Форс давлати)

Bilād Xūzistān (Хузистон давлати)

Bilādu Hind (Ҳинд давлати)

Bilādu Sind (Синд давлати)

Bilādu Barbar (Барбар давлати)

Bilādu-z-Zuṭ (Зут давлати)

Bilādu-z-Zanj (Занж давлати)

Bilādu-l-Xabaša (Хабаш давлати)

(5) *arḍ* (ер) сўзи билан берилган жой отлари:

Arḍu Ādarbādkān (Озарбайжон ери)

Arḍu Xurāsān (Хуросон ери)

Arḍu-l-ʾirāqayn (Икки Ироқ мамлақати)

Arḍu-l-Ḥijāz (Ҳижоз ери)

Arḍu-l-Yaman (Яман ери)

Arḍu-l-Ukrād (Курд ери)

Arḍu-š-Šām (Шом ери, Сурия)

Arḍu-l-Dayālama (Даёлама ери)

Arḍu Yājūj va Mājūj (Яъжуж ва Маъжуж ери)

Arḍu Kalim (Калим ери)

Arḍu-l-Qayrivān va ṡayrhā (Тунис ва бошқа ерлар)

(6) *balda* (мамлакат) сўзи билан берилган жой отлари:

Baldatu-l-nisā (Хотинлар мамлақати)

Baldatu-l-'Ulviya (Улвия мамлақати)

Baldatu-s-saqāli mahdiya va-l-yuziya (Калин ўрмонлар ва Ғузия мамлақатлари)

(7) *arāz* сўзи билан берилган жой оти:

Arāzi-l-Mayāriba va hiya Andalus (Мағриб ва Испания)

(8) *hudud* (худуд) сўзи билан берилган жой оти:

Hududu Misr (Миср худуди)

(9) *jabal* (тоғ) сўзи билан берилган отлар:

Jabalu Qaraĉuq (Қарачук тоғи)

Jabalu Sarandīb (Сарандиб тоғи)

Харитада берилган денгиз, кўл ва дарёлар. Доиранинг теварағи тўқ қорамтир кўкда эканлиғи қуруқлик тўрт ёқдан сув билан ўралган деган тасаввурни уйғотади.

Харитада Каспий денгизи ҳам берилган. У *Bahri Ābiskun* деб оталган.

Харитада дарёлар ниҳоятда кўп, бироқ ҳаммасининг ҳам оти ёзилган эмас. Унда айрим дарёларнинг оти қайд этилган, холос.

Харитала тоғлар орасидан чиқиб, чўл ёқалаб *Bahri Ābiskun* га бориб қуйилувчи бир дарё эътиборни ўзига тортади. Унинг ёнида *Jayhun* деган ёзуви бор. Бу ҳозирги Амударёдир. Харитада Сирдарё ҳам берилган. У ҳам *Jayhun* га параллел оқиб, ўша денгизга қуйилади. Бироқ харитада унинг оти ёзилмаган.

Жанубдаги *Bilādu Hind* (Ҳиндистон) тарафда ҳам бир дарё жойлашган. У ҳам тоғликлардан бошланиб, бошқа бир тараф – жанубдаги денгиз томон оқади. Унинг ёнига эса *Sayhun* деб ёзиб қўйилибди. Лекин бу Сирдарё эмас, Маҳмуд Кошғарий Ҳинд дарёсини ана шундай атаган. Ўтмишда бу дарёнинг ҳам шундай оти бўлган.

Харитада айрим дарёлар *vādi* сўзи билан берилган: масалан, *Vādi Yamar* (Ямар дарёси) сингари. Асарда берилган туркий матида *vādi* ўрнида *suw* сўзи қўлланган: *Ertiṣ suwī, Yamar suwī, Etil suwī* сингари. Бу дарёларнинг ҳар бири тўғрисида девонда маълумот ҳам берилади. Қадимги туркий тилда «дарё»ни *ögüz* дейилган. Масалан, Кул тигин битигида Сирдарёни *Yinčü ögüz* аталган (К.39). Бу атама «Инжу дарё» деган маънони англатади.

Харитада номи берилган дарёлардан бири *Vādi Ertiṣ* (Эртиш дарёси)дир. Асарда бу дарё ҳақида Маҳмуд Кошғарий ёзади: *Ertiṣ – Yāmāk* саҳросида оқадиган бир сув(дарё)нинг номи. Бир неча тармоқ(арик)лардан иборат бўлган шу сув (дарё) ўша ер (қир)даги бир кўлга қуйилади. Уни *Ertiṣ suwī* дейилади. Бу сўз сувдан ўтишда «ким тез ўтар» маъносида қўлланадиган *ertiṣ* сўзидан олинган (ДЛТ,52).

Кул тигин битигида бу дарё *Ertiṣ ögüz*, яъни «Эртиш дарёси» деб аталган (К.37).

Харитадаги бошқа бир дарё – *Vādi İla* (Ила дарёси). Бу сув тўғрисида шундай маълумотни ўқиймиз: *İla* – бир дарё оти. У турк шаҳарларининг *Jayhūn* идир. Унинг икки қирғоғида икки турк қавми: яғма, тухси ва баъзи чигиллар яшайдилар (ДЛТ,50).

Яна бири – *Vādi Etil* (Итил дарёси). Итил ҳақида муаллиф ёзади: *Etil – Qiwčaq* элларида бир дарёнинг оти. У *Bulyar* денгизига қуйилади. Унинг *Rūs* ерларига қуйиладиган бир ирмоғи ҳам бор (ДЛТ,42).

Харитада *Vādi Yamar* (Ямар дарёси) ҳам бор. Маҳмуд Кошғарий келтирган шеърий парчалардан бирида бу дарёнинг оти (*Yamar suwī*) қайд этилган (қаранг: ДЛТ,45).

Шимоли-шарқ томонда бир кўл жойлашган. Ила, Эртиш, Йамар сувлари турли томондан унга келиб қуйилади.

Шундай қилиб, «Девону луғати-т-турк»да келтирилган Ер юзи харитаси туркий дунёнинг тарихий-географик ўрни, улуслар ерлашуви, давлат ва шаҳарлари тарихини ўрганишда энг ишончли манба бўлиб хизмат қилади.

ҚАДИМГИ ТУРКИЙ ҚАВМЛАР БАЁНИ

Маҳмуд Кошғарий ўзининг «Девону луғати-т-турк» асарида қадимги туркий қавмлар, уларнинг уруғлари тўғрисида кенг маълумот берган. Унинг таъкидлашига қараганда, турклар аслида йигирма қабилалар. Улар ҳаммаси *Nūh* пайғамбар ўғли *Yāfis, Yāfis* ўғли *Türk* ка бориб такалдилар (ДЛТ,24).

Яна ҳар бир қабиланинг саноксиз уруғлари бор. Кошғарий кўрсатган тартибга кўра: *Rūm* га яқин биринчи қабилла *pāčānāk*, сўнг *qiwčaq*, сўнг *oғuz*, сўнг *yāmāk*, сўнг *bašyirt*, сўнг *basmül*, сўнг *qay*, сўнг *yabaqu*, сўнг *tatar*, сўнг *qirqiz* келади. *qirqiz* лар *Šin* яқинидадирлар. Бу қабилалар ҳаммаси *Rūm* дан кун чиқаргача чўзилгандир. Сўнг *čigil*, сўнг *tuxsi*, сўнг *yaғma*, сўнг, *йyraq*, сўнг *čaruq*, сўнг *čumul*, сўнг *uyғur*, сўнг *taғut*, сўнг *xitay*. *Xitay* – *Šin* дир. Сўнгра *Tawғač*; бу *Māšin* дир.

Бу қабилалар Жануб ва Шимол ўртасидадир (ДЛТ,24).

Маҳмуд Кошғарий асарга киритилган ва ўзи уни «доира» деб атаган Ер юзи харитасида бу қабилаларнинг турар жойларини ҳам кўрсатган (ДЛТ,192-бетдан кейинги рангли иллюстрацияга қаранг).

Кошғарий «турклар аслида йигирма қабилалар» деганда туркларнинг бош, яъни ўзак қавмларини кўзда тутган ва уларни жойлашув ерига қараб муайян изчилликда келтириб ўтган. Юқорида санаб ўтилганлар туркларнинг ана шу бош қавмларидир.

«Девону луғати-т-турк»да ора-орада булардан бошқа туркий уруғлар тўғрисида ҳам маълумот берилган. Бу уруғлар санаб ўтилган йигирмата қабиланинг қаторида йўқ. Улар Маҳмуд Кошғарий санаб ўтган ўзак қабилаларнинг ички уруғлари саналади. Бу тўғрида унинг ўзи «Яна ҳар бир қабиланинг саноксиз уруғлари бор» дея таъкидлаган эди (ДЛТ,24).

Türk

Türk – ҳозирги туркий халқлар ота-боболарининг умумий номи. Қадимги туркий битигларда: халқ номи сифатида – *türk-türük, türk bodun*; халқнинг тили тўғрисида сўз борганда –

türkkö, türk tili; мамлакат, юрт тўғрисида сўз борганда эса *Türk eli, türk bodun yeri* дейилган.

Махмуд Кошғарийнинг ёзишича: *Türk* – Тангри ярлакагур, *Nüh* ўғлининг оти. Бу от *Nüh* ning ўғли *Türk* авлодларига Тангри берган номдир. ... *türk* сўзи бирликда ҳам, кўпликда ҳам қўлланувчидир. Масалан: *kim-sen?* дегувчига *türk-men* дейилганда бирлик бўлса, *türk süsi atlandı* – «турк аскарлари отланди» ҳам дейилади (Бунда кўпликни билдиради) (ДЛТ, 142).

Бу атама кўк турк битигларида *türük bodun* шаклида ишлатилган. Мана Кул тигин битигидан бунга мисол: *Türük bodun, toq, arıraq-sän, açsaq, tosaq ömáz-sän. Bir tudsar, açsaq ömáz-sän.* – «Турк халқи, тўкис ишонувчисан. Содда билан айёрни ажратмайсан. Бир тутоқсанг, соддани ҳам аямайсан» (Ка.8).

Оғуз

Махмуд Кошғарий санаб ўтган туркларнинг йигирмата бош қабиласи орасида *oғuz* лар ҳам бор. Тартибга кўра, *Rüm* га яқин биринчи қабилла *ráčänäk*, сўнг *qiwčaq*, сўнг *oғuz* келади (қarang: ДЛТ, 24).

Кошғарий ўғузлар тўғрисида шундай ёзади: *oғuz* – туркларнинг бир қабиласи. Ўғузлар туркманлардир. Улар йигирма икки уруғдир. Уларнинг ҳар бирининг махсус белгилари, молларига мос тамгалари бордирким, уруғларни шу тамгаларига қараб айирадилар (ДЛТ, 36).

Махмуд Кошғарий ўғузларнинг йигирма икки уруғини ҳам бирма-бир санаб ўтади, уларнинг тамгаларини ҳам кўрсатади. Олим тарафидан келтирилган ўғуз уруғлари қуйидагилардир:

Биринчиси ва бошлиқлари *qiniq* – қиниклардир. «Замонамизнинг хоқонлари шу қиниклар уруғидандир» дея таъкидлайди олим.

Иккинчиси, *qayıŭ* – қайғлардир.

Учинчиси, *bayundur* – байундулардир.

Тўртинчиси, *ıwa* – ивалардир. Уларни *ıwıwa* лар ҳам деб атайдилар.

Бешинчиси, *salıur* – салгурлардир.

Олтинчиси, *awčar* – авшарлардир.

Еттинчиси, *begtili* – бегтилардир.
Саккизинчиси, *bügdüz* – букдузлардир.
Тўккизинчиси, *bayat* – байатлардир.
Ўнинчиси, *yazyır* – йазғирлардир.
Ўн биринчиси, *eymür* – эймурлардир.
Ўн иккинчиси, *qarabölük* – қарабўлуклардир.
Ўн учинчиси, *alqabölük* – алқабўлуклардир.
Ўн тўртинчиси, *ıgdär / ıgdır* – игдарлардир.
Ўн бешинчиси, *ürägir* – урагирлардир; *yürägir* – йурагир ҳам дейдилар.

Ўн олтинчиси, *tutırqa* – тутирқалардир.

Ўн еттинчиси, *ulayundluŭ* – улайундлуғлардир.

Ўн саккизинчиси, *tögär* – тўғарлардир. Баъзан *vāv* харфи туширилиб, *توغار* шаклида ҳам ёзадилар.

Ўн тўккизинчиси, *päčänäk* – пачанаклардир.

Йигирманчиси, *čevaldar* – чувалдарлардир.

Йигирма биринчиси, *čepni* – чепнилардир.

Йигирма иккинчиси, *čaruqluŭ* – чаруқлуғлардир.

Кошғарийнинг ёзишича: «Буларнинг сони оз, тамгалари номаълумдир» (ДЛТ, 36–37).

Махмуд Кошғарий юқоридаги маълумотдан кейин: «Бу қабилаларни билишга кишиларнинг эҳтиёжи борлиги учун бирма-бир изоҳ бердим. Бу тамгалар уларнинг моллари ва подаларининг белгисидир. Моллари аралашиб кетганда ҳар қабилла ўз молини шу тамгалардан айириб олади.

Булар асосий қабилалардир. Уларнинг ҳар бирининг аймақлари бор. Қискартиш учун уларни ёзмадим» дея таъкидлайди (ДЛТ, 37).

Махмуд Кошғарий келтирган Ер юзи харитасида *Оғуз* давлати ҳам берилган, у *Bilādu-l-yuziya* (яъни, Ўғузия давлати) деб аталган.

Махмуд Кошғарий ўғузларнинг шаҳарларини ҳам тилга олиб ўтади. Шулардан бири – *Qaračıuq*. Кошғарийнинг таъкидлашича, бу – *Fārāb* шаҳрининг оти. Бу ҳам ўғуз шаҳарларидандир (ДЛТ, 143).

Ёки: *Manqışlay* – ўғузлар мамлакатадаги бир жойнинг оти (ДЛТ, 185).

Шунингдек, *Suydaq* ни ҳам «ўғуз шаҳарларидан бири» дея таъкидлайди (ДЛТ, 187).

Ууғур

Ёзма манбаларда *ууғур* атамаси «халқ», «тил, лаҳжа» ва «орт, эл» маъноларида келади.

Маҳмуд Кошғарийга кўра: *Ууғур* – *δū-l-qarnayn* турк шоҳи билан сулҳ қилганда қурган беш шаҳарли вилоят исми (ДЛТ, 57).

Маҳмуд Кошғарий келтирган Ер юзи харитасида *Ууғур* давлати ҳам берилган, у *Bilādu Uuyur* (яъни, Уйғур давлати) деб аталган.

Маҳмуд Кошғарий ўз асарида Уйғур юрти ҳақида яхши маълумот берган. Унинг ёзишича, бу вилоятда бешта шаҳар бўлиб, у ернинг аҳолиси ғирт кофирлар ва ниҳоят мохир отувчилардир. У шаҳарларни *δū-l-qarnayn* бино қилган. (Булар) *Sūlmī*, сўнг *Qoʻchi*, сўнг *Canbalīq*, сўнг *Bešbalīq*, сўнг *Yañibalīq* шаҳарларидир (ДЛТ, 57).

Ёзма манбаларда *ууғур* атамасининг этимологияси тўғрисида ҳам фикрлар билдирилган. Жумладан, Маҳмуд Кошғарий бу атаманинг келиб чиқиши ҳақида шундай ёзади:

Nizāmuddīn Īsrāfil toʻyan tigin bin-Muhammad Jaqir toʻnqaxan отасидан менга шундай хабар қилди: *δū-l-qarnayn Uuyur* вилоятига яқинлашгач, турк ҳокони унга тўрт минг одамни йўллади. Уларнинг бошларидаги баланд қалпоқ парлари худди лочин канотидай эди. Ўқни олдиндан қандай отсалар, орқалан ҳам шундай усталик билан отар эдилар. Буларга *δū-l-qarnayn* хайрон қолди ва *inān xid xurand* – булар ўзи топиб егувчилар, бошқаларга муҳтож бўлмовчилар, яъни булардан ов қочиб қутулолмайди; қачон хоҳласалар отиб ейдилар, деди. Шундан сўнг вилоят *Xidxur* деб аталди.

xā alif га (яъни [u] га) алмашди. Шунга ўхшаш бўғиз харфлари ҳам бир-бирига алмашади. Айниқса, *xā* нинг *alif* га ва *alif* нинг *xā* га алмашиниш ҳоллари кўп учрайди.

Китоб муаллифи *Maḥmūd* айтди: Боболаримизнинг *amīr* ни *xamīr* дейишлари шунга мисолдир. Чунки ўғузлар *alif* ни *xā* харфига алмаштириб, *amīr* ни *xamīr* дейишади. Турк

шаҳарларини сомонийлардан қўлга олган боболаримиз бекни *بەك* *beḳ* дер эдилар. Бунда ҳам *ууғур* сўзида алмаштирганлари *alif* харфини *xā* харфига алмаштирганлар. *ууғур* деган сўзда *xā* ни *alif* га алмаштиргач, *xid* даги *δāl* ни *yā* га алмаштирдилар. Сўнг *xur* даги *xā* ни *yayn* га алмаштирдилар. *xā* нинг *yayn* га алмашиб келиши кўп учрайдиган ҳодисадир. *خەن غەز* дегандаги каби (Шундай қилиб, *xidxur* сўзи *ууғур* ҳолига келди) (ДЛТ, 57).

Абулғозийнинг «Шажара-йи турк» асарида уйғур қавмининг шаклланиши қуйидаги воқеа билан боғланади: Ўғуз билан отаси Қорахон ораларида кечган жангда амакиларининг ўғиллари Қорахон черигидан ажраб, Ўғузхон черигига бориб бирлашадилар. Ўғуз бундан мамнун бўлди ва уларга *ууғур* (яъни «қўшилган, бирлашган, уюшган») отини берди. Шу ўринда асар муаллифи ушбу сўзнинг маъноси хусусида ёзади:

Lafz-i *ууғур* türk tili turur, ma'nisi barçaya ma'lum turur, *yapuşur* ma'nisina turur. Ayturlar: *süt uyidi*. Süt erkânında biri birindin ayrılır erdi, qatıq bolyandın soñ biri birigä yapışa turur. Bu taqı ayturlar-kim, *imamya uyidim*. İmām oltursa, oltura turur, tursa, tura turur. Bas, yapışyanı bolmasmu?

«Шажара-йи турк»даги *uyidi* сўзи ҳозирги ўзбекчада *ивиди* (сүт *ивиб қатиқ* бўлди) шаклида ишлатилади. Ёки *уюшмоқ* феъли ҳам айна сўздан. Яна чоғиштиринг, грамматикада: *уюшмоқ булак*.

Ууғур атамаси «Ўғузхоқон» достонида ҳам келган. Унда Ўғузхоқон ўзини Уйғур элининг ҳокони (*Ууғурниң қағани*) деб атайди. Унинг воқеаси шундай:

Oyuz qağan tört sariya jarliq jumşadi. Bildürgülük bitidi, elçiläriğä berip yebärdi. Oşbu bildürgülükte bitilmiş erdi-kim: Men Uyğurniñ qağanı bola-men-kim, yerniñ tört buluñnuñ qağanı bolsam keräk turur.

«Ўғуз хоқон тўрт ёкка ёрлик юборди. Билдиргулик битиб, элчиларидан бериб юборди. Ушбу билдиргуликда шундай деб ёзилган эди: «Мен уйғурнинг хоқони бўлман, Ер юзи тўрт тарафининг хоқони бўлсам керак» (ЎД, 12, 4–9).

Маҳмуд Кошғарий уйғурларнинг шаҳарларини, уларнинг юртидан оқиб ўтувчи сувларни ҳам тилга олади. Масалан:

Küsān – *Küça* деган шаҳарнинг бошқа бир оти. У уйғурларнинг худудидир (ДЛТ, 162).

Шунингдек, *Suynaq* ни ҳам «ўғуз шаҳарларидан бири» дея таъкидлайди (ДПТ, 187).

Ууғур

Ёзма манбаларда *ууғур* атамаси «халқ», «тил, лаҳжа» ва «орт, эл» маъноларида келади.

Махмуд Кошғарийга кўра: *Ууғур* – *δū-l-qarnayn* турк шоҳи билан сулҳ қилганда қурган беш шаҳарли вилоят исми (ДПТ, 57).

Махмуд Кошғарий келтирган Ер юзи харитасида *Ууғур* давлати ҳам берилган, у *Bilādu Uuғur* (яъни, Уйғур давлати) деб аталган.

Махмуд Кошғарий ўз асарида Уйғур юрти ҳақида яхши маълумот берган. Унинг ёзишича, бу вилоятда бешта шаҳар бўлиб, у ернинг аҳолиси ғирт кофирлар ва ниҳоят моҳир отувчилардир. У шаҳарларни *δū-l-qarnayn* бино қилган. (Булар) *Sūlmi*, сўнг *Qoʻchi*, сўнг *Čanbaliq*, сўнг *Bešbaliq*, сўнг *Yañibaliq* шаҳарларидир (ДПТ, 57).

Ёзма манбаларда *ууғур* атамасининг этимологияси тўғрисида ҳам фикрлар билдирилган. Жумладан, Махмуд Кошғарий бу атаманинг келиб чиқиши ҳақида шундай ёзади:

Nizāmuddīn Īsrāfil joyan tigin bin-Muhammad Jaqir tonqaxan отасидан менга шундай хабар қилди: *δū-l-qarnayn Uuғur* вилоятига яқинлашгач, турк ҳокони унга тўрт минг одамни йўллади. Уларнинг бошларидаги баланд қалпоқ парлари худди лочин қанотидай эди. Ўқни олдиндан қандай отсалар, орқадан ҳам шундай усталик билан отар эдилар. Буларга *δū-l-qarnayn* хайрон қолди ва *inān xud xurand* – булар ўзи топиб егувчилар, бошқаларга муҳтож бўлмовчилар, яъни булардан ов қочиб қутулолмайди; қачон хоҳласалар отиб ейдилар, деди. Шундан сўнг вилоят *Xudxur* деб аталди.

xā alif га (яъни [u] га) алмашди. Шунга ўхшаш бўғиз харфлари ҳам бир-бирига алмашади. Айниқса, *xā* нинг *alif* га ва *alif* нинг *xā* га алмашиниш ҳоллари кўп учрайди.

Китоб муаллифи *Maḥmūd* айтди: Боболаримизнинг *amīr* ни *xamīr* дейишлари шунга мисолдир. Чунки ўғузлар *alif* ни *xā* харфига алмаштириб, *amīr* ни *xamīr* дейишади. Турк

шаҳарларини сомонийлардан қўлга олган боболаримиз бекни *بەك* *beḳ* дер эдилар. Бунда ҳам *ууғур* сўзида алмаштирганлари *alif* харфини *xā* харфига алмаштирганлар. *ууғур* деган сўзда *xā* ни *alif* га алмаштиргач, *xud* даги *δāl* ни *yā* га алмаштирдилар. Сўнг *xur* даги *xā* ни *yayn* га алмаштирдилар. *xā* нинг *yayn* га алмашиб келиши кўп учрайдиган ходисадир. *خەن غز* дегандаги каби (Шундай қилиб, *xudxur* сўзи *ууғур* холига келди) (ДПТ, 57).

Абулғозийнинг «Шажара-йи турк» асарида уйғур қавмининг шаклланиши қуйидаги воқеа билан боғланади: Ўғуз билан отаси Қорахон ораларида кечган жангда амакиларининг ўғиллари Қорахон черигидан ажраб, Ўғузхон черигига бориб бирлашадилар. Ўғуз бундан мамнун бўлди ва уларга *ууғур* («қўшилган, бирлашган, уюшган») отини берди. Шу ўринда асар муаллифи ушбу сўзнинг маъноси хусусида ёзади:

Lafz-i uуғur türk tili turur, ma'nisi barčaya ma'lum turur, yaruşur ma'nisina turur. Ayturlar: sūt uyidi. Sūt erkānında biri birindin aytilur erdi, qatıq bolyāndin soñ biri birigā yapıša turur. Bu taqı ayturlar-kim, imamyā uyidim. Imām oltursa, oltura turur, tursa, tura turur. Bas, yapışyanı bolmasmu?

«Шажара-йи турк»даги *uyidi* сўзи ҳозирги ўзбекчада *ивиди* (сут ивиб қаттиқ бўлди) шаклида ишлатилади. Ёки *уюшмоқ* феъли ҳам айни сўздан. Яна чоғиштиринг, грамматикада: *уюшиқ* бўлак.

Ууғур атамаси «Ўғузхоқон» достонида ҳам келган. Унда Ўғузхоқон ўзини Уйғур элининг ҳокони (*Ууғурниң қаяни*) деб атайди. Унинг воқеаси шундай:

Oғuz qayan tört sarıya jarlıq jumşadi. Bildürgülük bitidi, elçiläriğä berip yebärdi. Oşbu bildürgülükte bitilmiş erdi-kim: Men Uуғurniң qayanı bola-men-kim, yerniң tört bulunınuğ qayanı bolsam keräk turur.

«Ўғуз хоқон тўрт ёкка ёрлик юборди. Билдиргулик битиб, элчиларидан бериб юборди. Ушбу билдиргуликда шундай деб ёзилган эди: «Мен уйғурнинг хоқони бўламан, Ер юзи тўрт тарафининг хоқони бўлсам керак» (ЎД, 12,4–9).

Махмуд Кошғарий уйғурларнинг шаҳарларини, уларнинг юртидан оқиб ўтувчи сувларни ҳам тилга олади. Масалан:

Küsān – *Küča* деган шаҳарнинг бошқа бир оти. У уйғурларнинг худудидир (ДПТ, 162).

Ёки: *Usmī tarīm* – ислом шаҳарларидан уйғурларгача оқадиган катта бир сув. У ерларда (уйғурларга етгач) қумга сингиб кетади (ДЛТ,65).

Ĉigil

Махмуд Кошғарийга кўра, *ĉigil* учта туркий қавмни бирлаштиради. Бу тўғрида у шундай ёзади:

ĉigil – уч хил туркий қавм номи:

Биринчиси, *Barsyan* қуйисидаги *Quyas* шаҳарчасида яшовчи кўчманчилар.

Иккинчиси, *Tirāz* яқинидаги шаҳарчада яшовчилар ҳам *ĉigil* деб аталадилар. Шундай аташ асослидир. Чунки *du-l-qarnayn* аргулар шаҳрига етганда каттиқ ёмғир ёғиб, ерлар лой, ботқоқ бўлиб кетган ва Искандар юролмай қийналган. У хафа бўлиб, форсча *این جگن آست in ĉe gil-ast?* (бу қандай лой, бундан кутуллолмаймиз?) дея ғазабланган. Сўнг у ерда бир бино қуришга буюрди, сўнг бу кунларда *Ĉigil* деб аталувчи кўрғон бино қилинди. У ерда яшовчи туркий қабилалар ҳам шу ном билан (*ĉigili*) деб аталдилар. Шундан сўнг бу ном ҳар ёққа тарқалди. Ўғузлар шаҳри у ерга ёпишган эди ва улар чигиллар билан ҳар вақт урушар эдилар. Ҳатто ораларидаги хусумат бутунгача сақланиб келмоқда. Ўғузлар чигиллардек кийиниб, уларнинг урф-одатларини қилувчи туркларни ҳам *ĉigil* деб атайдилар. Яъни улар *Jayhūn* дан юқори *Šin* гача бўлган ерларда яшовчи туркий қабилаларнинг ҳаммасини ҳам *ĉigil* деб атайдилар, бу хатодир.

Учинчиси, *Kāšyar* да бир қанча қишлоқларда яшовчи туркий қабилалар ҳам *ĉigil* деб аталади. Булар ҳам бир ердан тарқалгандирлар (ДЛТ,158).

Qiwĉaq

Ёзма манбаларда *qiwĉaq* атамаси «қавм», «лаҳжа» ва «юрт: эл» маъноларида келади.

Махмуд Кошғарийга кўра: *qiwĉaq* – туркий қабилалардан бири (ДЛТ,188).

Махмуд Кошғарий *Etil* дарёси тўғрисида шундай ёзади:

Etil – *Qiwĉaq* элларида бир дарёнинг оти. У *Bulyar* денгизига қуйилади. Унинг *Rūs* ерларига қуйиладиган бир ирмоғи ҳам бор.

Бу сув отининг ишлатилишига қуйидаги шеърий узундини ҳам мисол келтиради:

*Etil suwī aqa turur,
Qaya tūbi qaqa turur,
Baliq telim baqa turur,
Kōlūñ taqī kōšārūr.*

Айтмоқдаки: *Etil* суви каттиқ тоғ этакларига урилиб оқмоқда. У сувлардан пайдо бўлган ясама қўлчаларда баликлар, бақалар кўпаймоқда [Этил суви қоялар тубига зарб билан урилиб оқмоқда. Тошган сувлардан ҳосил бўлган қўлчаларда баликлар, бақалар кўпаймоқда] (ДЛТ,42).

«Ўғузхокон» достонида *qirĉaq* нинг келиб чиқиш тарихи яхши берилган. Унинг воқеаси шундай:

Ўғуз хоқон кўшини билан Этил деган дарёга келди. Этил катта бир дарё эди. Ўғуз хоқон уни кўрди, кейин: «Этил оқимидан қандай кечиб ўтамин?» – деди. Кўшинда бир яхши бек бор эди. Унинг оти Улуг Ўрдубек эди. Хунарли, уқувли бир киши эди. У кўрдик, қирғоқда толлар, дарахтлар бор эди. Бек бу дарахтларни ... .. кесди, дарахтларга ўтириб, дарёдан кечиб ўтди. Ўғуз хоқон бундан севиниб қулди ва шундай деди: «Эй, сен, бу ерда бек бўлгин, сен Қипчоқ деган бек бўлгин» (*Ay-ay, sen munda beg boluñ, Qirĉaq degān sen beg boluñ*) деб айтди. Яна илгари кетди (ЎД,23,4–24,8).

Абулғозийнинг «Шажара-йи турк» асарида қипчоқларнинг келиб чиқиши шундай воқеага боғланади: Ўғузхоқоннинг бекларидан бири галдаги юришга кўчини (хотинини) ҳам олиб борганди. Жангда ўзи ўлди, хотини тул қолди. Беваси юкли эди, ой-куни яқинлашиб, тўлғоқ тута бошлади. Кун совуқ, берк жой йўқлигидан хотинни катта бир ғовак дарахт ичига олиб кирдилар, у ўша ерда туғди. Бола дарахт ғовагида туғулгани учун Ўғуз унга *Qirĉaq* деб от қўйди. Шу ўринда асар муаллифи яна ёзади:

Qadīm türk tilindā içi boş yaĉañi qirĉaq derlār erkāndūr. Anıñ ücün ol oylan yaĉaç içindā tuĉdi, dep atın Qirĉaq qoydılar. Bu vaqtda

ham içi boş yağacñi qırcaq deyturlar. Şul qırcaq turur-kim, çırcaq deyturlar.

Қипчокни Ўғузхоқоннинг ўзи катта қилди, улгайғач, унга элу навқар бериб, Тин ва Итил сувининг ёқасидаги юртларга бош қилди, унинг юртини «Қипчоқлар эли» дейилди.

«Девону лугати-т-турк»да келтирилган Ер юзи харитасида *Qıwcaq* ўлкаси ҳам келтирилган, бу ўлка *Maskanu Qıwcaq* (яъни, Қивчак маскани) деб аталган.

Qay

Махмуд Кошғарий *qay* ни «бир тоифа туркий қабилалар» деб таърифлаган (ДЛТ,377).

«Девону лугати-т-турк»да келтирилган Ер юзи харитасида *qay* лар яшайдиган ўлка ҳам келтирилган, бу ўлка *Maskanu Qay* (яъни, Қай маскани) деб аталган.

Çumul

Çumul – туркий қавмлардан бири. Махмуд Кошғарий санаб ўтган туркларнинг йигирмата бош қабиласи орасида *çumul* лар ҳам бор. Улар кетма-кетликда *çariq* лар билан *ıyır* нинг ўртасида берилган (ДЛТ,24).

«Девону лугати-т-турк»да келтирилган Ер юзи харитасида *çumul* лар яшайдиган ўлка ҳам келтирилган, бу ўлка *Maskanu Çumul* (яъни, Чумул маскани) деб аталган.

Yabaqu

Махмуд Кошғарийга кўра: *yabaqu* – «бир тоифа туркий халқлар»дир (ДЛТ,335).

Yaḡta

Махмуд Кошғарийнинг ёзишича: *yaḡta* – туркларнинг бир тоифаси. Уларни *qara yaḡta* деб ҳам атайдилар (ДЛТ,334).

Päčänäk

Päčänäk – *Rüm* га яқин турувчи туркий қабилалардан бири (ДЛТ,193). Махмуд Кошғарий санаб ўтган туркларнинг йигирмата бош қабиласи орасида *päčänäk* лар ҳам бор (ДЛТ,24).

Асарда қайд этилишича, *päčänäk* – ўғузларнинг бир тоифаси. Уларни *päčän* ҳам дейилади (ДЛТ,193).

Qırqız

Махмуд Кошғарий *qırqız* ни «бир турк қабиласи» деб атаган (ДЛТ,182). У санаб ўтган туркларнинг йигирмата бош қабиласи орасида қирқизлар ҳам бор. Унинг ёзишича, *qırqız* лар *Şin* яқинидадирлар (ДЛТ,24).

Қирқизлар ҳозирги қирғизларнинг ота-боболари. Улар қадимда Енисей бўйларида яшаган, кейинчалик улуғ кўчиш бўлиб, ҳозирги Қирғизистон тупроқларига келиб ўрнашиб қолган.

Кул тигин битигида Бумин хоқоннинг ўлими муносабати билан ўтказилган маросим тўғрисидаги жумлада бошқа халқлар қаторида *qırqız* ҳам тилга олинган: *Yoḡci, sıytci öñrä kün toḡsiqda bökli, cölgil, tabyaç, tüpüt, apar, purum, qırqız, üc qurıqan, otuz tatar, qıtañ, iatabi – bunça bodun kälipän sıytamıs, yoḡlamıs.* – «Азачи, йигичи(лар), шарқдан – кун чиқардан бўқли, чўлғил, табғач, тупут, апар, пурум, қирқиз, уч қуриқан, ўтуз татар, китан, татаби – шунча халқ келиб йиғлаган, аза тутган» (К.4).

Тўноқук битигида қирқизлар билан бўлган жанглар тўғрисида сўз боради. Мана унинг баёни: *Ol sub qodı bardimiz, sanayalı tüşürtimiz, alıy iqa bayur artimiz, kün yämä, tün yämä yälü bardimiz. Qırqızıy uqa basdimiz.* – «Ўша сувнинг куйи томонига бордик, (кўшинни) санагали туширдик, от(лар)ни буталарга бойлар эдик. Куну тун елиб бордик, қирқизни (ғафлат чоғида) қўққисдан босдик» (Топ.27).

Yämäk

Махмуд Кошғарий санаб ўтган туркларнинг йигирмата бош кабиласи орасида *yämäk* ҳам бор. Яшаш жойига кўра, у *oғuz* билан *başyiri* нинг ўрталигида жойлашган (ДЛТ,24).

Кошғарийнинг ёзишича: *yämäk* – туркларнинг бир кавми. Бизнинг назаримизда улар кипчоқлардир. Лекин кипчоқлар ўзларини бошқа тоифадан деб биладилар (ДЛТ,333).

«Девону лугати-т-турк»да *yämäk* лар юрти, унинг сувлари тўғрисида ҳам маълумот берилган. Жумладан, *Ertiř* суви ана шу юртдан оқиб ўтади. Кошғарий бу дарё хақида ёзади:

Ertiř – *Yämäk* саҳросида оқадиган бир сув (дарё)нинг оти. Бир неча тармоқ (арик)лардан иборат бўлган шу сув (дарё) ўша ер (кир)даги бир кўлга куйилади. Уни *Ertiř suwı* дейилади. Бу сўз сувдан ўтишда «ким тез ўтар» маъносидан кўлланадиган *ertiř* сўзидан олинган (ДЛТ,52).

Qarluq

Qarluq атамаси Кул тигин битигида ҳам келган. Мана мисоли: *Qarl[luq]u y ölürtimiz, altımız. Az bodun yağı [b]oltı. Qara költä süñüsdimiz.* – «Қарлукни ўлдирдик, (юртини) олдик. (Сўнг) аз халқи ёв бўлди. Қора кўлда жанг қилдик» (Кв.2).

«Ўғузхокон» достонида *qarluq* атамаси *qayarlıy* шаклида келган. Достонда *qayarlıy* нинг келиб чиқиш тарихи ҳам берилган. Унинг воқеаси мана бундай:

Ўғуз хоқон бир чипор танли айғир минар эди. Ўша айғирни бек жуда севар эди. Йўлда шу айғир кўздан ғойиб бўлиб, кочиб кетди. Бу ерда катта бир тоғ бор эди. Унинг устида муз ва қорлар бор эди. Унинг чўққиси совуқдан оппоқ эди. Шунинг учун унинг оти Музтоғ эди. Ўғуз хоқоннинг оти Музтоғ орасига қочиб кетди. Бундан Ўғуз хоқон кўп вақт азият чекди. Кўшинда бир ўта жасур бек бор эди. У ҳеч нарсадан қўрқмасди. Юришларда фаол, совуққа чидамли эр эди. Ўша бек тоғ орасига кириб кетди. Тўққиз кундан сўнг Ўғуз хоқонга айғирини (топиб) келтирди. Музтоғда каттик совуқ бўлганидан, бек устини қор қоқлаб, оппоқ бўлиб кетган эди. Ўғузхоқон севинганидан қулди ва: «Эй, сен бу

ерда бекларга бошлик бўлгин, Қағарлиғ сенга абадий ном бўлсин» (*Ay sen, munda beğlärğä bolıyl başlıy, (mä) menläp senä at bolsun Qayarlıy*), – деди. Кўп хадялар тортиқ қилди ва яна илғари кетди (ЎД,26,4–28,4).

Tatar

Махмуд Кошғарийга кўра: *tatar* – туркий халқларнинг бир уруғи (ДЛТ,165).

Tuxsi

Махмуд Кошғарийга кўра: *tuxsi* – туркларнинг бир тоифаси, *Quyas* да яшайдилар. Уларни *tuxsi čigil* дейдилар (ДЛТ,169).

Türgäs

Бу халқ *türgäs bodun* шаклида Кул тигин битигида тилга олинган: *Ärtis ögüzüg kaçä yorıdımız. Türgäs bodunıy uda basdıımız. Türgäs qağan süsi Boluçuda otča borča kälti, süñüsdimiz.* – «Эртис дарёсини кечиб юрдик. Тургас халқини қўққисдан босдик. Тургас хоқон кўшини Бўлучуда ўтдай-бўрондай келди, жанг қилдик» (К.37).

Ödgiř

Махмуд Кошғарийнинг ёзишича: *Ödgiř* – аслида *ögdiř* бўлиб, харфлар [товушлар] ўрни алмашиб кетин. *Özjänd* да турувчи туркий кабилалардан бири (ДЛТ,52).

Känjak

Махмуд Кошғарийга кўра: *känjak* – бир тоифа турклар (ДЛТ,190).

Кошғарий *Känjak säñir* деган жой отини ҳам эслайди. Унинг таъкидишича, у – *Tiräs* яқинидаги шаҳарнинг оти. Бу ер кипчоқлар худудидир (ДЛТ,190).

Qalač

Qalač – туркий уруғлардан бири. Ёзма манбаларда бу сўз *xalač* шаклида ҳам келади.

«Ўғузхокон» дostonида унинг келиб чиқиш тарихи берилган. Унинг воқеаси шундай:

Ўғузхокон йўлда катта бир уй кўрди. Бу уйнинг томи олтиндан, деразалари қумушдан, эшиклари темирдан эди. (Лекин у) кулфланган бўлиб, очқичи йўк эди. Қўшинда мохир бир киши бор эди. Унинг оти Тўмурду қағул деган эди. (Ўғузхокон) унга буйруқ килди: «Кимсан? Шу ерда қол, эшикни оч. Эшикни очганингдан сўнг ўрдага кел», – деди. Шу туфайли унга Қалач деб от қўйди (*Sen munda qal, ač. Qaliq(a) ačyundun soñ kel orduqa, – dep dedi. Mundan aña Qalač at qoydī*). Кейин илгари кетди (ЎД.28,5–29,5).

Qanli

Qanli – туркий уруғлардан бирининг оти.

Қадимги туркий тилда *qanli* – «арава» дегани. Маҳмуд Кошғарийнинг ёзишича, *qanli* – «устига оғир юк ортилган икки гилдиракли арава»дир (ДЛТ,452). Бу атама киши отига ҳам ўтган. Кошғарий ўз лугатида сўзнинг бу маъносини ҳам келтиради. Унинг ёзишича, «кипчоқлардан бир улуг кишининг номи» ҳам *Qanli* дир (ДЛТ,452).

«Ўғузхокон» дostonида *qanli*, яъни «арава» сўзи *qanqa* шаклида келган. Дostonда кипчоқ уругининг келиб чиқиши ҳам «арава» маъносидаги *qanqa* сўзига боғланади. Асарда кипчоқлардан бўлган улуг кишининг оти *Qanqaluy* бўлиб, бу от уруғ номига ҳам кўчган.

Унда ривоят қилинишича, бу уруғнинг келиб чиқиш воқеаси Журжит деган тузлик ерда юз беради. Бу катта юрт бўлиб, халки кўп эди. Йилқилари, сигир, бузоқлари, олтин-қумушлари, дуру жавахирлари кўп эди. Бу ерда Журжитнинг хоқони ва халки Ўғузхоконга қарши чиқди. Уруш, жанг бошланди, ўк ва қилчлар билан жанг килдилар. Ўғузхокон ғолиб келди, Журжит хоқонни енгди, уни ўлдириб, бошини кесди. Журжит халқини ўзига бўйсундирди. Урушдан сўнг Ўғузхоконнинг аскарига,

навкарларига, халқига шундай катта ўлжа тушдики, уни юклаб ортиб кетишга от, хачир, хўкиз озлик қилди. Ўғузхоконнинг қўшинида мохир, барваста, уста киши бор эди. Унинг оти Бармақлуғ Жўсун Биллиг эди. Бу уста бир арава ясади. Арава устига ўлик ўлжани [яъни мол-мулкни] қўйдилар, арава бошига тирик ўлжани [яъни асирларни] қўшдилар ва тортиб кетдилар. Навкарларнинг, кишиларнинг бари буни кўриб хайрон бўлди. Улар ҳам аравалар ясади. Аравалар юрганда «*qanqa-qanqa*» деган довуш чиқарарди. Шунинг учун уларни *qanqa* деб атадилар. Ўғузхокон қангаларни кўриб кулди ва: «Арава билан жонсиз ўлжани [яъни мол-мулкни] тирик ўлжа [яъни асирлар] тортсин. Сенга *Qanqaluy* деб қўйилган от қангани [яъни аравани] эслатсин» (*Qanqa qanqa birlä ölügni tirig yürügürsün, Qanqaluy senä at boluyuluq qanqa bilgürsün*), – деди ва кетди (ЎД.30,1–32,9).

Қадимги *qanli* уруғининг оти баъзи ўзбек топонимларида ҳам учраб туради. Масалан, Тошкентдаги Чилонзор туманининг ёқасида *Kamta qani*, *Kichik qani* деган маҳаллалар бор. Бу топонимлардаги *qani* сўзи ўша туркий уруғнинг отидир. Ёки Шош ва унинг теварагидаги ерлар тарихда *Qanqli davlati* деб аталади.

ТУРКИЙ ЁДГОРЛИКЛАРДА ТИЛГА ОЛИНГАН ЎЗГА ҚАВМЛАР БАЁНИ

Қадимги туркий ёзма ёдгорликларда туркий қавмлар билан маданий, сиёсий-иқтисодий муносабатларда яшаб келган қўшни халқлар тўғрисида ҳам маълумотлар келтирилади. Қуйида ана шу халқлар тўғрисида фикр юритамиз.

Tawyač

Қадимги туркий ёзма ёдгорликларда *tabyač-tawyač* атамаси «хитой»ни билдиради: *tabyač bodun* – «хитой халқи»; *tabyač tili* – «хитой тили»; *Tabyač eli* – «Хитой мамлақати»дегандир. Кўк турк битигларида *tabyač*, «Девону лугати-т-турк»да *tawyač* шаклида келган. Кейинги варианты тўғри. Кўк турк алифбосида

[w] ундоши учун махсус харф бўлмагани сабабли, бу сўз матнларда <b> харфи билан ёзилган кўринади.

Tawyač сўзи ёзма ёдгорликларда бир қанча маънода келган.

Биринчиси: *Tawyač* сўзи «эл, юрт, мамлакат» маъносида келиб, Хитойни билдиради. Жумладан, Иккинчи кўк турк хоқонлиги даврида яратилган Тўнжук битиги муаллиф тилидан шундай жумлалар билан бошланган: *Bilgä Toñuquq-bän. Özüm Tabyač äliñä qilintim. Türk bodun Tabyačqa körür ärti.* – (Мен) Билга Тўнжукман. Ўзим Табғач элида вояга етдим. (Ўша кезде) турк халқи Табғачга қарам эди (Топ.1). Битигда кечган *Tabyač äli, Tabyač* – «Хитой»ни билдиради.

Махмуд Кошғарий бу сўз тўғрисида шундай ёзади: *Tawyač* – *Māšīn* мамлакатининг оти. Бу мамлакат *Šin* дан тўрт ойлик йўл узокликда. *Šin* (Чин) аслида учтадир: биринчиси, Юкори *Šin* – бу Шарқда бўлиб, бунга *Tawyač* дейилади. Иккинчиси, Ўрта *Šin*, буни *Xīṭay / Xaṭay* дейилади. Учунчиси, Қуйи *Šin*, буни *Barxan* дейилади ва у *Kāšṭar* дадир. Лекин хозир *Tawyač* ни *Māšīn, Xīṭay / Xaṭay* ни *Šin* деб юритилади (ДЛТ, 180).

Иккинчиси: *Tabyač* сўзи битигларда «халқ, улус» маъносида ҳам келган. Битигларда хитойларни *tabyač, tabyač bodun* дейди. Бу ўринда: *bodun* – «халқ, улус» дегани; бу сўз *bod-bod-boy* сўзидан келиб чиққан: *bod-bod-boy* – «уруғ».

Махмуд Кошғарий бу сўзнинг маънолари тўғрисида маълумот берар экан, айрим тоифа турклар ҳам *tawyač* аталганини таъкидлайди. У ёзади: *tawyač* – *uyṭur*. У *tat* дир. Улар *Šin*, яъни *Tawyač* да яшайдилар...

tat tawyač – «форсий ва турк» демакдир. Биринчи сўз *tat* – «форс», иккинчи сўз *tawyač* – «турк» ўрнида қўлланади.

Менинг наздимда мен айтган изоҳ тўғрироқдир. Ислоҳ ўлкаларидаги машҳур ва муносиб тушуниш шудир. У ерларда ҳам шундай. Ҳар иккиси ҳам яхши (ДЛТ, 181).

Учинчиси: Битигларда бу сўз *tawyač tili* шаклида келиб, «хитой тили»ни англатади. Масалан, X юзйилда хитойчадан қадимги туркий тилга ўтирилган «Сюань-цзан кечмиши» асарига «хитой тили» *tawyač tili* деб аталган: *Tawyač tilintin yana bešbaliqlıy Şinṭu Şeli tuduñ yanırtı türk tilinčä ewirmiş bodisatv tayto samtso açarinıñ yorıṭın uqıtmaq atlıy Tsi-in-čün tigmä kavi nom bitig.*

– «Яна бешбалиқлик Шинṭу Шели тудун тавғач тилидан ўтирган бўдисатв тайтў самтсў устознинг йўриғи тўғрисида хикоя қилгучи «Тси-ин-чун кави нўм битиг» (СЦ. V. 87).

Ёки «Олтун тусли ёруғ» сутрасининг якунида асар тавғаччадан турк-уйғур тилига ўтирилган деб қайд этилган: *Bešbaliqlıy Şinṭu Şeli tuduñ tawyač tilintin türk uyṭur tilinčä ikiläyü ewirmiş nom eligi sudur bitiyü tolu tükäl boldi.* – «Бешбалиқлик Шинṭу Шели тутунг тавғач тилидан турк-уйғур тилига таржима қилган нўм тождори сутраси битилиб тўлик тугал бўлди» (АУ. 674,4–12).

Тўртинчиси: Битигларда бу сўз *tawyač edi* кўринишида ҳам келган. Ушбу бирикмадаги *ed-ed* қадимги туркийда «буям, мол, тавар» дегани, *tawyač edi* эса «тавғачнинг нодир матоси; ўта қимматбахо буям» маъносини билдиради. «Қутағу билег»да бунга мисол бор:

Yayız yer yaşıl torqu yüzkä badı,
Xıṭay arqışi yadı tawyač edı.

«Бўз ер юзига яшил парда торғди,
(Тўё) хитой қарвони тавғач молини [бутун оламга] ёйгандай бўлди» (QBH. 7b.2).

Ушбу байтдаги *xıṭay arqışi* – «хитой қарвони» деган маънони билдиради; *tawyač edi* бирикмаси – «нодир матолар, қимматбахо шойилар» деган англамда. Юсуф Хос Ҳожиб кўклам манзараларини тасвирлар экан, бўз ер юзига яшил парда тўртганлиги, бу кўриниш гўё хитой қарвони нодир матоларни оламга ёйгандай бўлганини ташбеҳ қилмоқда.

Махмуд Кошғарий ҳам сўзнинг ушбу маъносига алоҳида эътибор қаратган. У *tawyač* сўзига таъриф берар экан, «ҳар бир эски ва қатта нарсага *tawyač edi* деб айтилишини» таъкидлайди (ДЛТ, 181).

Бешинчиси: Сўзнинг юкорида қайд этилган «буям; қадимги» маъносидан унинг бошқа бир янги – унвон маъноси ҳам келиб чиққан. Бунинг далилини Махмуд Кошғарий яхши очиб берган. Унинг ёзишича, *tawyač* сўзи хонларга унвон бўлиб ҳам келади.

«Шохларнинг *tawyačhan* дейилиши шундандир, «катта ерли, эски хон» деган маънодадир (ДЛТ, 181).

Айрим олимлар қорахонийлар қўллаган *tawyač* унвонини сўзнинг «эл, юрт, мамлакат» (Хитой мамлакати) маъносидан келиб чиққан; қорахонийлар ўзларини хитой императорлари билан тенглаштирган, дея изоҳлайдилар. Аслида эса қорахонийлар қўллаган *tawyač* унвонининг «эл, мамлакат, юрт» маъносига боғлиқлиги йўқ.

Маълумки, қорахоний хонларнинг айрими *tawyač* унвони билан юритилган. Жумладан, XI юзйилда юртни бошқарган Буғрахон ана шундай унвонга эга эди. «Қутадағу билиг» асарида Юсуф Хос Ҳожиб уни *Tawyač uluу Buуraхан* дея тилга олади. Мана маликнинг таърифи баён этилган ўша байт:

Ažun tutti Tawyač uluу Buуraхан,
Qutadsu, bu atı yarutsu jihan.

«Тавғач улуг Буғрахон оламни қўлга олди,
Қутли бўлсин, бу оти жахонни ёритсин» (QВН.7b.21).

Ёки асарнинг насрий муқаддимасида у *Mašriq maliki, Tawyač xanī* дея тилга олинган (QВН.2a.14).

Демак, туркий битигларда кечган *tabyač-tawyač* сўзи «эл, юрт, мамлакат» маъносидан ташқари «эл, улус», «хитой тили», «нодир; катта, буюк», «турк хонларининг унвони» сингари маъноларда ҳам келган. Туркий битиглар устида тадқиқот олиб борганда, матнларни ҳозирги тилга ўғирганда унинг ушбу маъноларини эътибордан қолдирмаслик керак.

Tüpüt

Tüpüt – Тибетнинг бурунги оти. Қадимги туркий ёзма ёдгорликларда *tüpüt* атамаси «халқ оти» (этноним) ҳамда «орт оти» (топоним) маъноларида келади.

Маҳмуд Кошғарийнинг ёзишича: *tüpüt* – Турк диёрида яшовчи бир қавм. Мушк олинадиган кийик шуларнинг ерида бўлади. Унинг киндиги кесиб олинади. Бу мушк қутисидир.

Булар бир жинойт қилиб, *Yaman* дан қочиб, денгиз йўли билан *Šin* га бориб ўрнашиб қолган *Sābit* деган кишининг авлодидир. У киши шу ерни ёқтириб, жойлашиб қолган ва авлоди кўпайган. Авлодлари кўплигидан турклар еридан бир минг беш юз фарсах ерни олганлар. Шарқ томони *Šin*, ғарб томони *Qišmīr*, шимол томони *Uууur* эллари, жануб томони эса *Hind* денгизидир. Уларнинг тилларида арабчанинг таъсири бор. Чунки улар «она»ни *ima*, «ота»ни *aba* дейдилар (ДЛТ, 143).

Tüpüt юрт оти сифатида кўк турк битигларида ҳам кўп учрайди. Мана бир мисол: *Birgärü Toquz ärsänkä tägi sülädim, Tüpütkä kicig [täg]mädim*. – «Жанубга – Тўқуз арсанга қадар лашкар тортдим, Тупутга бир оз етмадим» (Ка.3).

Манбаларда *Tüpüt tili* атамаси ҳам учрайди, бу атама ўша халқ тилини англатади. Масалан, «Олтун тусли ёрут» сутрасининг муқаддимасида ушбу бўлим тупут тилидан таржима қилингани кайд этилган: *Tüpüt tilintin uууur tiliñä ewirtim*. – «Тупут тилидан уйгур тилига ўғирдим» (АУ.30,8–9).

Soydaq

Сугдлар ва уларнинг юрти туркий ёзма ёдгорликларда *soydaq* деб аталган. Ушбу атама этноним сифатида ҳам, топоним (юрт номи) сифатида ҳам манбаларда тез-тез учраб туради. Масалан, Кул тигин битигида:

Soydaq bodun itäyin tiyin Yinčü ögüzüg kăčä Tämīr qarpyqa tägi sülädimiz. – «Сугд халқини тартибга солаётин деб Йинчу дарёсини кечиб, Темир копикқа қадар лашкар тортдик» (К.39).

Tat

Маҳмуд Кошғарий *tat* сўзининг маъноси тўғрисида шундай ёзган: *tat* – бутун туркларнинг наздида форс. Мақолда шундай келган: *Tatly közrä, tikänig tübrä*. Маъноси: «Татнинг кўзига ур, тиканнинг тубидан кес». Яғма, тухсилар наздида бу сўз ислом динини қабул қилмаган уйғурлардир. Мен буни ўз шаҳарларида уларнинг ўзидан эшитдим. *tat tawyač* – уйғурлар ва *šin* ликлар, демакдир. Бу ибора *tat* сўзини уйғурларга нисбатан ҳам, *šin*

ликларга нисбатан ҳам қўлланишидан дарак беради. Мақол маъноси ҳам шунга олиб боради. Чунки улар вафосиздир: тиканнинг жазоси томиридан узиш бўлса, уйғурга лозими кўзига уришдир. Бошқа бир мақолда шундай келган: *Tatsız türk bolmas, başsız bürk bolmas*. Маъноси: Форслар бор ерда турклар албатта бор. Бошсиз бўрк бўлмагани каби, турксиз форс бўлмайди. Бош бор ерда бўрк, албатта, бор (ДЛТ, 295).

Ānātkāk

Қадимги туркий ёзма ёдгорликларда «хиндлар»ни *ānātkāk* дейилган; «санскрит тили»ни *ānātkākčā* ёки *ānātkāk tili*; «Ҳиндистон»ни эса *Ānātkāk* ёки *Ānātkāk eli* аталган.

«Олтун тусли ёруғ» асарининг илк бобларидан бирида шундай қайдни ўқиймиз: *Sekiz uluḡ orunlartaqı çaytılarnıñ öğdisin men Amogaşiri açarı ānātkāk tilintin türk uyğur tilinčä täğri burqan tuymış ud yilın törtünčä ay tört yigirmikä aytarıp öz iligin qoturu tegintim*. – «Саккиз улуг ўриндаги қутлуг ерларнинг мадҳини мен, Амогашири анаткак тилидан турк-уйғур тилига тангри бурхон тугилган сигир йили, тўртинчи ойининг ўн тўртинчи кунни ағдариб, ўз қўлим билан тугалладим» (АҲ.33, 14–20).

Яна бир мисол: *bir šlök ānātkākčä azu türkčä* – «бир шлок анаткакча [санскритча] ёки туркча» (АҲ.33, 24).

Toxri

Битигларда тилга олинган *toxri*, бу тохарлардир, уларнинг тили эса *toxri tili* деб аталган. Тўхрилар ҳозирги Афғонистоннинг жануби-шарқий ўлкалари, Синжоннинг ғарбий ҳудудларида яшаган. Уларнинг ўз тили, давлати ҳам бўлган. Тўхри тили эски эроний тиллар гуруҳига тегишли бўлиб, XII–XIII юзйилларга қадар яшади, сўнг ўлик тилга айланди.

Тўхри тили гуллаб-яшнаган чоғларда, унда кўплаб ёзма ёдгорликлар яратилган. Айниқса, буддизм даврида у санскрит билан туркий тил ўртасида боғловчи тил вазифасини ҳам бажарган: будда асарлари санскрит тилидан тўхрига, ундан эса туркий тилга таржима қилинар эди.

Масалан, «Майтри симит нўм битиг» асарида шундай қайд этилган:

Alqu šasatar nomlaray adartlayu uqtači vaybaš šasatarlay noš suwsuz içmiş Aryaçantri bodisavi kaši açarı ānātkāk tilintin toxri tilinčä yaratmış, Partanarakšit Karnavažiki türk tilinčä äwirmiş Maytri simit (nom bitig). – «Борлик шастарларни фарқлаб, аниқ ўқитган, вайбаш шастарли шарбатни ичган, Арийачантри бўдисавт устоз анаткак тилидан тўхри тилига ағдарган, (ундан олиб) Партанаракшит Карнаважики турк тилига ўгирган «Майтри симит нўм битиг» (MS.141).

Қадимги туркларда «халқ» ва «юрт» тушунчалари

Қадимги туркий тилда ижтимоий уюшмани *bodun* аталган, бу сўз ҳозирги тушунчамизда «халқ, улус» дегани. Кейинчалик бу сўз товуш ўзгаришига учраб (*d>δ>y*), *bodun*, *boyun* ҳам дейилган. Жумладан, Махмуд Кошғарий бу сўзни *bodun* шаклида бериб, «халқ, омма» дея изоҳлайди ва у чигилча эканлигини [ъяни, чигиллар уни ана шундай талаффуз қилганлигини] таъкидлайди (ДЛТ, 160).

Bodun сўзи халқнинг отига қўшиб ишлатилганда, муайян халқ англашилади: *türk bodun* («турк халқи»), *oğuz bodun* («ўғуз халқи»), *qarluq bodun* («қарлук халқи»), *tatabi bodun* («татаби халқи»), *soydaq bodun* («суғд халқи»), *tabyač bodun* («табғач халқи») сингари.

Матнда ишлатилишига эътибор беринг: *Bu türk bodunqa yaraqlıy yağı kältürmädim*. – «Бу турк халқига қурол-яроқли ёвни яқинлаштирмадим» (Топ.54).

Ёки бошқа мисол: *Körüg sabi antay: Toquz oğuz bodun üzä qağan olurtı, tir*. – «Кўрувчининг хабари шундай: «Тўқуз ўғуз халқи устидан (бир) хоқон тахтга ўтирди», – дер» (Топ.9).

Битигларда *bodun* сўзи, ўрни билан, «эл, мамлакат» маъносида ҳам ишлатилган. Масалан, ишлатилишига қараб, *türk bodun* деганда, «турк бўдун мамлақати / турк халқининг мамлақати»; *tabyač bodun* деганда, «табғач бўдун мамлақати / табғач халқининг мамлақати» ҳам англашилади.

Кул тигин битигидан мисол: *Tabıaç bodunqa bāglik urı oylın qul bolıı, silik qız oylın kün bolıı.* – “Табгач мамлакатига бек бўладиган ўгли билан кул бўлди, сулув киз ўгли билан жория бўлди” (К.7).

Туркий тил тарихида “ижтимоий уюшма, халқ” англамида *bodun-bodun* га синоним сифатида *ulus* сўзи ҳам ишлатилган.

Қадимги туркий тилда “уруғ, қабила” англамида *bod* сўзи ишлатилган. Бу сўз кейинчалик товуш ўзгаришга учраб *boy* га айланган: *bod>bod>boy*.

Махмуд Кошғарийнинг ёзишича: *boy* – (йўгон унли [яъни, о] билан) “халқ; қабила; зурриёт, насл” (ўғузча). Бир-бирини танимаган икки киши учрашиб қолса, дастлаб бир-бирига салом беради, сўнг *boy kim?* деб сўрашади, “элатинг, қабилаңг қанақа?, қайси элатдансан?”, демақдир. Сўралган киши бунга жавобан элатим *salıur* (элатим салгур қабиласи) дейди ёки китоб бошида зикр қилинган қабилалардан бирортасининг отини айтиб жавоб беради. Сўнг улар ўзаро сўзлашадилар ёки ўз йўлларига кетадилар. Шундай қилиб, улар бир-бирларининг уруғ-аймоғини билиб олишади (ДЛТ,371).

Тўнюкүк битигидан мисол: *Bān yoq ārtim ārsār, Qapaqan qayan, türk sir bodun yārintā bod yāmā, bodun yāmā, kiši yāmā idi yoq ārtāēi ārti.* – “Мен бўлмаганимда, Қапаған хоқон, турк сир халқи ерида уруғ ҳам, халқ ҳам, киши ҳам эгалик қилолмас эди” (Топ.59–60).

Boy сўзи “уруғ, насл уруғи; қариндош-уруғ” англамларида ҳозирги ўзбек тилида ҳам сақланиб қолган: *қайин буйлар* дейдилар, бунинг маъноси “қайин уруғлар” демак. Ёки: *бўйи етган қиз; бўйи етган ўғил* деймиз. Бу “қизининг ёки ўғлининг бўйи, қомаги етилиб, баланд бўйли бўлди” дегани эмас. Аксинча, “бўйи, яъни уруғи етилди; энди уни уйлантирса, турмушга берса бўлади” деганидир. Шунинг сингари, ўзбекларда уйланмаган йигит кишини *бўйдоқ*, турмушга чиқмаган қизни эса *бўй қиз* дейилади.

Ислом давридан бошлаб туркий тилда “улус” маъносида араб тилидан ўзлашган *xalq* сўзи ҳам ишлатила бошлади.

Қадимги туркларнинг ижтимоий-сиёсий, давлат уюшмаси *il-ül-el* дейилган.

Тўнюкүк битигида унинг ишлатилишига шундай ўрнак бор: *Türk Bilgä qayan ālinā bitüdim bān bilgä Toııuıaq.* – “(Ушбу битигни) турк Билга хоқон элида ёздирдим мен билга Тўнюкүк” (Топ.58).

Эски туркий тилда “юрт” маъносида *yurt* сўзи ишлатилган (*қараңг:* КТГ.5).

Ўтмишда “мамлакат, юрт” маъносида *yār-yer* сўзи ҳам ишлатилган. Бу сўз бирор улус ёки ҳуқумдор номига қўшилиб, бу “ер, тупроқ”, яъни “юрт”нинг ўша улусга ёки ҳуқумдорга қарашли эканлигини англатади. Масалан, Тўнюкүк битигида: *Türk sir bodun yārintā bod qalmadı.* – “Турк сир халқи ерида (бирор) уруғ қолмади” (Топ.3–4).

Қадимги туркларнинг ижтимоий-сиёсий, маданий турмуш тарзини акс эттирган тушунчалар

Ёзма ёдгорликларда туркий халқнинг ижтимоий-сиёсий, маданий яшаш тарзи билан боғлиқ иккита атамани учратамиз. Бири – *türk sir bodun*, иккинчиси эса *türk yoçul bodun* атамасидир.

Биринчиси Тўнюкүк битигида кечган. Ушбу атама матнда бешта ўринда келади (битигнинг 3,11,60,61,62- каторлари). Масалан, ёв босқинидан кейинги мудҳиш ва аянчли воқеалар тасвирланар экан: *Türk sir bodun yārintā bod qalmadı*, дейилади битигда (Топ.3–4).

Келтирилган гаптаги *türk sir bodun* атамаси кўндан буён олимларни ўйлантириб келаётир. Олимлар унинг маъносини турлича талқин қиладилар (*қараңг:* Содиков 2004,38–41).

Жумладан, С.Е. Малов бу гапни рус тилига “В стране народа тюрок-сиров (?) не осталось (государственного) организма” деб таржима қилган (Малов 1951,65). У матнда кечган *türk sir bodun* атамасини “народ тюрок-сиров” деб таржима қилиб, қавсга сўроқ аломатини қўйиб кетган; “қавм, уруғ” англамидаги *bod* атамасини эса, “(государственный) организм” деб ўтирган.

“Древнетюркский словарь”да бу атама *türk sir* шаклида олинди, маъноси: “этно. название одного из тюркских племен (?)”

деб изоҳланган ва кавсда сўроқ аломати қўйиб кетилган (ДТС, 599).

Бу жумла Х. Ўрқуннинг туркча таржимасида шундай: *Müttehit (?) Türk milletinin yerinde Boy kalmadı* (Orkun 1987, 100). У битигдаги *sir* сўзини ҳозирги туркчага *müttehit*, яъни “бирлашган” деб ўгириб, кавсда сўроқ аломатини бериб кетган. Бошқа ўринларда ҳам шундай.

А. Рустамов асарнинг “Қадимги туркий тил” китобига киритилган матнида *Türk sir bodun yârıntâ bod qalmadı* гапини ўзбекчага “Турк сир халки ерида [бирор бут] уруғ қолмади” деб ўгирган (Абдурахмонов, Рустамов 1982, 71 ва 80- бетдаги 21, 23- изоҳларга қаранг).

Матнга эътибор қаратилса, *türk sir bodun* бирикмаси 3,11,60- каторларда *yâr* (яъни, “ер”) сўзи билан бирикиб, унинг аниқловчиси бўлиб келган: *türk sir bodun yâri*. Кўринадики, бу сатрларда айни халққа (яъни, турк сир бўдунга) тегишли ер (худуд, давлат, мамлакат) кўзда тутилмоқда. Шунга кўра, *türk sir bodun* атамаси муайян элга нисбатан қўллангани аён бўлади. Лекин бирикмадаги *sir* сўзини туркий қавмлардан бирининг оти деб тушунмаслик керак.

Таъкидлаш ўринлики, қадимги туркий тилда этнонимларнинг шаклланган қолипи мавжуд эди. Жумладан, *türk* сўзи барча туркий қавмларнинг (уюшманинг) умумий отини билдирган. Матнларда туркий қавмлар *türk bodun* деб аталган. Бирон туркий қавм кўзда тутилган тақдирда ўша қавмнинг отига *bodun* сўзини қўшиб айтилган: *oғuz bodun* – “ўғуз халқи”, *toғuz oғuz bodun* – “тўғуз ўғуз халқи” сингари. Туркий бўлмаган қавмларнинг отлари ҳам ана шундай тартибда айтилаверади: *tabğaç bodun* – “табғач халқи”, *soғdaq bodun* – “суғд халқи” ва б. Ана шу тартиб назарда тутилса, *türk sir bodun* бирикмасидаги *sir* сўзи қавмнинг оти эмас, балки халқнинг бир тоифаси эканлиги маълум бўлади.

Энди битигда келтирилган далиллар асосида “турк сир бўдун”нинг жойлашган худудини аниқлаб кўрайлик. Бошлаб, Кул тигин ва Билга хоқон битигларида кечган *kök türk* атамасига эътибор қаратсак. Ушбу атама таркибидаги *kök* сўзи рангни эмас, туркларнинг ўзагига ишора қилиб, “илдиз, асос” маъносини

билдиради. Битигларда кўк турклар яшайдиган худуд чегараси ҳам кўрсатилган.

Tört buluñ qop yayı ärmis, sü süläpän tört buluñdağı bodumıy qop almıs, qop baz qılmıs, başlıyıy yüküntürmis, tizligig sökürmis. İlgärü Qadırqan yışqa tägi, kirü Tämır qapıyqa tägi qonturmıs. Äkin ar[a] idi oqsuz kök türk ança olurur ärmis.

(Тўрт тараф бутунлай душман экан. Лашкар тортиб, тўрт ёкдаги халқни бутунлай олган(лар), бутунлай тобе қилган(лар). Боши борни юкунтирган(лар), тиззаси борни тиз чўктирган(лар). Шарққа – Қадирқан йишга қадар, ғарбга – Темур копикқача манзил қилган(лар). Иккисининг [яъни, Қадирқан ва Темур копикнинг] орасида хўжайинсиз, танобсиз [чекланмаган ерга эгалик қилиб] кўк турк [яъни, асл турк] шу тарзда яшар экан) (К.2–3).

Демак, матида оти тилга олинган кўк турк халқининг ери шарқда Қадирқан йишдан тортиб, ғарбда Темур копикқача бўлган улкан худудга чўзилган эди. Айни факт асосида хулоса қилинадиган бўлса, *kök türk* атамаси Биринчи ва Иккинчи турк хоқонликлари давридаги бутун туркий қавмларга нисбатан қўлланилгани аён бўлади. Демак, ўша давр турклари ана шундай аталган.

Тўнюкүк битигида қайд этилган “*türk sir bodun yâri*” нинг чегараси эса нисбатан кичик: Шарқда Қитан, Жанубда Табғач, ғарбда Қурдан, шимолда Ўғуз эли билан ўралган (қаранг: Топ.14). Матнда ёзилувига қараганда, унга ўнгдан табғач, олдиндан қитан, чапдан ўғуз бирлашиб, хужум уюштирдилар (Топ.11–12). Битигда Элтариш хоқон тасарруфидаги худудгина “*türk sir bodun yâri*” деб қайд этилган (Топ.12). Муҳими, ушбу атама туркий қавмларнинг барига нисбатан қўлланган эмас. Чунончи, битигда ўн ўк хоқони, қирқиз хоқони ҳам душман ва улар ушбу худуддан ташқаридаги улуслар деб таърифланади (Топ.19–20).

Битиг охирида Билга хоқоннинг турк сир халқини ва ўғузларни бошқариб турганлиги таъкидланади. Бу ўринда ҳам турк сир бўдун ўғузлардан айри халқ сифатида таърифланиб, уларнинг иккаласи кетма-кет санаб ўтилган: *Türk Bilgä qayan türk sir bodumıy, oғuz bodumıy igidü olurur.* – “Қудратли Билга хоқон

турк сир халкини, ўғуз халкини тарбият қилиб турибди” дейилади унда (Топ.62).

Демак, *türk sir bodun* атамаси туркий кавмларнинг барини эмас, муайян қисмини англатган. Шунга кўра, турк сир бўдунни шарқий туркларга тўғри келади. Битигда келтирилган табғач, ўн хоқони, киркиз хоқони – учови бирлашиб, шарққа – турк хоқонига кўшин тортиш тараддудиди эканлиги тўғрисидаги маълумотда ҳам бунга ишора бор. Мана ўша сатрлар:

Tabğaç qayan yayımız ärti. On oq qayanı yayımız ärti. Artuq qırqız küçlüg qayan yayımız bolü. Ol üç qayan ögläšip, Altun yış üzä qabsalim, tämiš, anča ögläšmiş, öñrä türk qayanıaru sülälim tämiš.

(Табғач хоқони душманамиз эди. Ўн ўк хоқони душманамиз эди. Буларга кўшилиб, киркизнинг кучли хоқони (хам) душманамиз бўлди. Ўша уч хоқон фикрлашиб, Алтун йиш устига талон солайлик дебди, ана шундай фикрлашибди, Шарққа – турк хоқонига лашкар тортайлик, дебди) (Топ.19–20).

Мисоллардан англашиладики, Тўнжук битигида кечган *türk sir bodun* атамаси этнос ёки қавми эмас, балки хоқонлик ҳудудида яшовчи муайян улусни англатмоқда. Бу атама, харкалай, туркий элнинг ўтроқ хаёт кечирувчи қисмига нисбатан қўлланган кўринади. У шахар халкини ҳамда қишлоқ шароитида деҳқончилик билан шуғулланувчи, ўтроқ хаёт кечирувчи халқни билдирган дейиш мумкин.

Шулардан келиб чиққан ҳолда, битигда ишлатилган *Türk sir bodun yärintä bod qalmadı* гагини: “Турк сир халқи [яъни, ўтроқ турк халқи] ерида бирор уруғ қолмади” дея талкин қилинган маъкул.

Атамалардан бошқа бири – *türk yoçul bodun* эса “Сюань-цзан кечмиши” асаридида қўлланган. Асарни нашрга тайёрлаган олима Л.Ю. Тутушева бу атамани рус тилига матн ичида “тюркский кочевой народ”, асар бўйича тузган лугатида эса: *этно. “хунну”* деб ўғирган (Тутушева 1991, 250–251; 376). Бу ўринда атама матн ичида келганда бирикманнинг туб маъносидан келиб чиққан ҳолда талкин қилинган, лугатда эса туркларнинг ота-боболари бўлмиш хунлар кўзда тутилган.

Харкалай, *türk yoçul bodun* атамаси “ёз ойларида чорваси билан жойдан-жойга кўчиб юрвчи яйлов халқи”ни англатган кўринади.

Асардан олинган куйидаги мисолларга эътибор қилинг:
Türk yoçul bodun ertinü ayam-lig (bo)liti. – “Турк кўчманчи халқ беҳад кадр топди” (СЦ. VI.43, 17–22).
Türk yoçul bodun ertinü kötrülü. – “Турк кўчманчи халқ беҳад юксалди” (СЦ. VI.44, 25–26).

Шуларга таяниб, битигларда кечган қадимги туркларнинг ижтимоий-сиёсий, маданий турмуш тарзини ифода этган учта атама маъносини фарқламоқ керак:

буларнинг биринчиси, *kök türk* – Биринчи ва Иккинчи турк хоқонликлари давридаги туркий улуснинг ялпи отини билдирган; иккинчиси, *türk sir bodun* – ўша замонлардаги туркларнинг бир ерда муқим ўрнашиб, ўзининг ерига-сувига эга бўлган, ўтроқ хаёт кечирувчи қисми;

учинчиси, *türk yoçul bodun* эса туркларнинг яйлов шароитида бир ердан бошқа ерга кўчиб, чорвачилик билан кун кўрувчи халқни англатган.

ҚАДИМГИ ТУРКИЙ ХАЛҚЛАРНИНГ ТУРМУШ ТАРЗИ

Туркий халқлар қадимдан Евро-Осиёнинг улкан ҳудудларида яшаб келмоқда. Ерининг тузилиши ва кенглиги, иқлимнинг турли-туманлиги, табиий-географик шароити, ўсимлик дунёси туркий улусларнинг яшаш тарзига, маданияти, ижтимоий-иқтисодий аҳолига ўз таъсирини ўтказиб келган. Туркларнинг тирикчилигию турмуш тарзи, қундалиқ ишларидан тортиб маънавий оламигача – бари-бариси шунга бўйсунган эди.

Ҳозирги тарих китобларида, илмий тадқиқотларда илк ўрта асрлар тарихи тўғрисида сўз юритилар экан, туркий халқларни “кўчманчилар” (“кочевники”) деб таърифланмоқда.

Ўтмишдаги, айнан, илк ўрта асрларда яшаган туркий халқларни кўчманчилар эди, дейиш мутлақо хато ва илмий-методологик жиҳатдан асоссиздир. Чунки, ўша замонлардан қолган сонсиз-саноксиз битиглар, тарих китоблари, археологик топилмалар бирин-кетин юзага келган қудратли хоқонликлар,

турк давлатлари, туркий улуснинг ижтимоий-сиёсий, маданий ҳаёти ҳақида хикоя қилади. Бундан ташқари, кўҳна шаҳар ва кентларнинг харобаларидан чиққан архитектура ёдгорликлари, шаҳар қурилиши, маданияти, қадимги туркларнинг маданий турмушига оид санъат асарлари, ҳоконликларнинг ижтимоий-сиёсий ҳолатини акс эттирувчи, давлат ва жамият бошқаруви тўғрисида қанчадан-қанча расмий ҳужжатлар, ёзма ва оғзаки адабиёт намуналари, диний-фалсафий, илмий асарлар сақланган. Энг муҳими, қадимги турклардан қолган битиглар бир эмас, бир қанча такомиллашган алифболарда битилган. Шунинг ўзиёқ, қадимги туркларнинг маънавий-фалсафий, илмий-маърифий тафаккурининг нечоғлиқ юқори босқичда эканлигини аңлатиб турибди.

Энди, мантиқ қилиб кўринг: кўчманчи халқда давлат бўладими, кўчманчининг ёзуви бўладими? Шаҳарчилик маданияти, деҳқончилик бўладими кўчманчида?

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, қадимги туркий халқларнинг турмуш тарзи кўп укладли эди: уларда шаҳарчилик маданияти ҳам, деҳқончилик ҳам, чорвачилик ҳам бўлган. Яйловларда яшаб, чорвачилик, йилқичилик қилиб кун кечирган жамоани кўчманчилар билан қориштирмаслик керак. Булар бошқа-бошқа нарсалардир.

Ўтмишда туркий халқларнинг ҳаёти бир текис кечган эмас, унинг кечмиши жамият ва табиат қонунларига, улкан Евро-Осиё худудидаги иқлим ўзгаришларига бўйсунган ҳолда доимий юксалишу инишлардан иборат эди. Жамият ҳаётидаги сиёсий, иқтисодий ва маданий юксалишлар вақт-вақти билан инкирозга ҳам учраб турган. Бунинг объектив ва субъектив сабаблари тарих китобларида яхши очиб берилган (қarang: Антонов 1984, 17–21).

Шунга қарамай, иқтисоди ва маданиятида ўсиш бўлган кезларда туркий халқлар мисли кўрилмаган ютуқларга эришди. Улар шарқ халқлари орасида етакчи ўринда турди. Қишлоқ хўжалиги, чорвачилик ва йилқичилик билан бир қаторда, шаҳарчилик, давлат ва жамият бошқарувида, илм-фан ва фалсафий фикрлар ривожиди йирик-йирик кашфиётлар килди.

Ўлкаларнинг табиий-географик ҳолати, ер тузилиши, иклими, ўсимлик дунёси билан боғлиқ ҳолда ўтмишдаги туркий халқларнинг турмуш тарзи бир неча хил бўлган.

Шаҳар турмуш тарзи

Бу бевосита шаҳар ҳаёти, маданияти, ҳунармандчилик, тўқувчилик ҳамда тикувчилик, савдо-сотик ишлари ва шаҳар қурилиши билан боғлиқ юмушларни ўз ичига олган. Мамлакатнинг бошқарув тизими (давлат аппарати), илм-фан, санъат ва маданият, ижод ва таълим ишлари ҳам шаҳар тумуш тарзининг муайян бўлагини ташкил қилади.

Эски битиглар туркларнинг шаҳар қурилиши, маданияти, бошқарув тизими, иқтисоди, хўжалиги, ижтимоий катлами тўғрисида ҳам яхши маълумот беради.

“Шаҳар” маъносини аңлатган сўзлар. Қадимги туркий тилда “шаҳар” маъносини аңлатадиган сўзлардан бири – *balıq* дир.

Маҳмуд Кошғарий бу сўзнинг этимологиясини яхши очиб берган. Унинг ёзишича: *balıq* – жоҳилия давридаги турклар ва уйғурлар тилида “шаҳар”. Уйғурларнинг энг катта шаҳарларига *Beşbalıq* дейилиши шундандир. *Beşbalıq* – “беш шаҳар” демақдир. Уйғурлар бошқа бир шаҳарларига *Yañıbalıq* (янги шаҳар) дейдилар (ДЛТ, 152).

Balıq сўзи билан ясалган топонимлар битигларда кўп учрайди. Масалан, Билга ҳокон битигида: *Bir yılqa tört yoli süñüşdim. Äñ ilki Toyu balıqda süñüşdim.* – “Бир йилда тўрт марта жанг қилдим. Энг аввал Тўғу балиқда жанг қилдим” (Х.30).

“Шаҳар” маъносини аңлатадиган сўзлардан яна бири *kend* дир.

Бу сўзнинг маъносини ҳам Маҳмуд Кошғарий яхши таърифлаган. Унинг ёзишича: *kend* (~*känd*) – “шаҳар”. Бундан олиниб *Käşğar* ни *Ordukend* – “хон турадиган шаҳар; марказ” маъносида қўлланади. Чунки бу шаҳарнинг ҳавоси яхши бўлгани учун *Afrāsiyāb* шу ерда яшар эди. У қуйи *Şim* дир (ДЛТ, 140).

Маҳмуд Кошғарий *kend* атамасининг бошқа бир маъносига ҳам тўхталган. У ёзади: *kend* (~*känd*) – ўғузлар ва улар билан яқин

турувчилар тилида “қишлоқ”. Кўпчилик турклар наъзида “вилоят”дир. Шунинг учун *Fargāna* ни *Özkend* – “ўз шаҳримиз” дейдилар. *Samarqand* ни катталиги учун *Semizkend* – “семиз шаҳар” дейдилар. Буни форслар *Samarqand* тарзида қўллайдилар (ДЛТ, 140).

Ёки яна чоғиштиринг, “Таржумони туркий” луғатида: *kent* – “кўй”. Туркманчада *köy* ҳам дейилади (КТГ, 6).

Битигларда бу сўз *ken* (~*kän*) шаклида ҳам ишлатилган. Махмуд Кошғарийнинг ёзишичи: “Кунчиқар томондаги ҳар бир шаҳарга *ken* (~*kän*) дейдилар. Бу сўз *kend* (~*känd*)нинг кискарганидир” (ДЛТ, 139).

Махмуд Кошғарий *Тошкент* отининг этимологияси ва кент тарихи тўғрисида ҳам яхши маълумот берган. Унга кўра: *Taşkän* – *Şaş* нинг оти. Унинг асли *Taşkend* бўлиб, “тошдан қурилган шаҳар” демакдир. *Abu Bakri Qaffäl Şaşı* шу шаҳарда туғилиб ўсган (ДЛТ, 176).

Қадимги туркий *kend-känd* сўзи ҳозирги жой отларида кенг сақланган. Масалан, *Тошкент*, *Чимкент*, *Паркент* (*nar* – “юқори” дегани; *Паркент* – “юқори кент”), *Пискент* (*nis* – “беш”; *Пискент* – “бешкент” дегани), *Заркент*, *Панжикент* (“бешкент” дегани) отларидаги *-кент*. Шунингдек, *Самарқанд* сўзининг таркибидаги *-қанд*, *Хўжанд* даги *-жанд*, *Қўқон* (тарихий оти – *Хўқанд*)даги *-қанд*, *Андижон* (тарихий оти – *Андижанд*) сўзи таркибидаги *-жанд* ҳам *kend-känd* нинг товуш ўзгарган шакллари дир. Яна бир жиҳати, *Панжикент* – *Пискент* – *Беибалиқ* – буларнинг учаласи бир қолипда ясалган отлардир; маъноси “бешкент” дегани.

Қадимги туркий тилда “шаҳар” маъносида *ordu* сўзи ҳам ишлатилган; “шаҳар”ни англатувчи бошқа сўзлардан фаркли ўлароқ “пойтахт”ни билдирган. Махмуд Кошғарийнинг ёзишичи: *ordu* – “шоҳ турадиган шаҳар, ўрда”. Шунинг учун *Kāşgar* ни *Ordukend* дейдилар, яъни “шоҳлар турадиган шаҳар” демакдир (ДЛТ, 63).

Унинг таъкидлашича, бу сўз шаҳарнинг оти таркибида ҳам келган. Мана унинг ёзганлари: *Ordu* – *Balasaʿun* яқинидаги бир шаҳар, шунинг учун *Balasaʿun* ни *Quzordu* ҳам дейилади (ДЛТ, 63).

Ordu сўзи “хон саройи, ўрдаси” маъносида ҳам ишлатилган. Жумладан, араб сайёҳи ва тарихчиси Ибн Баттута султон Тармаширин мамлакати хогираларида “Мен у ерда “ўрду” деб аталадиган қароргоҳда бир неча кун туриб қолдим” деб ёзади (Ибн Баттута 2012, 370).

Ёки Махмуд Кошғарийда *ordulandi* феълининг ишлатилишига *beg bir yerig ordulandi* гапи мисол келтирилган. Бунинг маъноси эса “бек бир ерни ўзига ўрда қилдирди” деб изоҳланган (ДЛТ, 123).

Ўтмишда *ordu* сўзидан лавозим отлари ҳам ясалган. Масалан: *ordu başi* – “шоҳлар хизматидагиларнинг оти” (ДЛТ, 63).

Ordu сўзи ҳазир ҳам айрим отларда учраб туради. Жумладан, хозирги *urdu tili* атамаси эски ўзбек тилидаги *ordu* сўзидандир. Бу атама бобурийлар замонидан қолган. Бошлаб у “ўрда тили, сарой тили” деган маънони англатиб, кейинчалик бутун бир халқнинг ёзма адабий тилига айланган. Мирзо Ғолиб ана шу тилда ижод қилган. *Urdu tili* – хозирги Покистоннинг давлат тилидир.

Ёки Тошкентнинг қоқ ўртасида *Ўрда* деган жой бор. Қачонлардир бу ерда хон ўрдаси эди, *Ўрда* оти ўшандан қолган.

Яна Махмуд Кошғарийнинг таъкидлашича, “шоҳ қасри”ни *qarşi* аталган (ДЛТ, 169). Ҳозирги *Қариш* шаҳрининг оти ҳам шу сўздан олинган.

Битигларда *qorʻan* сўзи ҳам бор. Бу сўздан жой отлари ҳам ясалган. Масалан, бу сўз Билга хокон битигида куйидаги жумлада келади: *Maʻi qorʻan qışladuqda yut bolti*. – “Мағи кўрғон(да) кишлаганимизда (элда) ют бўлди” (X.31).

Qorʻan сўзи ҳозирги Ўзбекистондаги баъзи жой отларида ҳам сақланган. Масалан, *Катмакўрғон*, *Оққўрғон*, *Байтқўрғон* сингари. Ёки ўзбек маҳаллаларидаги ўрамлар (ҳовли-шиқларнинг бир түпи) ҳам *қўрғон* дейилади.

Şahar ҳамда *qala* (<*qalʻa*) сўзлари туркий тилларда нисбатан кейинроқ ишлатила бошлади, улар араб тилидан кириб ўзлашган. Булар шаҳар отларида ҳам келади. Масалан, *Шаҳрисабз*. Ёки яна чоғиштиринг, Хоразм топонимларидан: *İcānqala* – “ички қалъа” дегани; *Dişanqala* – “ташқи қалъа, яъни шаҳар ташқарисидаги ўрда”.

Шахарлар тўғрисидаги маълумотлар. Илк ва ўрта асрларда кечган туркий салтанат ва давлатларда шаҳар қурилиши такомиллашган, йирик-йирик шаҳарлар бунёд этилган эди. Ёзма манбалар, тарих китоблари, узоқ ўлкалардан бу юртларга келган сайёҳу мусофирларнинг хотираларида илк ва ўрта асрлардаги шаҳарчилик, шаҳарликларнинг турмуш тарзи, маданияти тўғрисида ёзиб қолдирганлари бор.

Жумладан, Тўнюкүк битигида саркарда ўз зафарли юришлари тўғрисида ёзар экан, йигирма учта шаҳарни бўйсундирганини айтади. Мана унинг ёзганлари: *Şantun baliqa, taluy-ögüzka tägürtim. Üç otuz baliq sidi, usin buntatu yurtda yatu qalir ärti.* – “Шантунг шаҳрига, денгизу дарёлар [яъни, қатта сувлар] гача етказиб бордим. Йигирма уч шаҳар мағлуб бўлди. Уйқуси [яъни, тинчи] бузилиб, юртида енгилиб қолар эди” (Топ.19).

Биринчи ва Иккинчи турк хоконликлари давридан қолган битигларда оти тез-тез тилга олинган шаҳарлардан бири *Ötükan* дир. От таркибидаги *kän* “шаҳар, кент”ни билдиради. Ясаши шундай: *Ötü+kän > Ötükan*. Бу ер ўз даврининг муҳим маданий-сиёсий марказларидан бўлиб, хоконликнинг пойтахти эди.

Кул тигин битигида Билга хокон халққа қарата: *Türk qayan Ötükan yiş olursär, ältä buñ yoq* (“Турк хокони Ўтукан йишда турса, элда ташвиш йўқ”) дейди (Ка.3). Ёки: *Ötükan yişda yig idi yoq ärmis, äl tutsuq yär Ötükan yiş ärmis* (“Ўтукан йишда яхши хоким йўқ экан. Элни тутгучи ер Ўтукан йиш экан”) дея урғулайди хокон (Ка.4).

Бошқа бир ўринда эса Билга хокон турк халқига мурожаат қила туриб, шундай дейди: *Ötükan yär olurup, arqis-türkiş isar, näñ buñuy yoq. Ötükan yiş olursar, bängü äl tuta olurtaçti-sän.* – “Ўтукан ерда туриб қарвон юбориб турса, ҳеч бир ташвиш йўқ. Ўтукан йишда турилса, элни мангу тутиб туражаксан” (Ка.7–8).

Ушбу шаҳар Тўнюкүк битигида ҳам тилга олинган. Тарихчи ва адиб Тўнюкүк уни *Ötükan yär* дейди. Мана унинг ёзганлари: *Kältürtim-ök türk bodunuy Ötükan yärkä bän özüm bilgä Tonuquq. Ötükan yärig qonmiş täyin äsidip, biriyäki bodum, quriyaqı, yirayaqı, öñräki bodum kälti.* – “Келтирдим ҳам турк халқини Ўтукан ерга мен ўзим билга Тўнюкүк. Ўтукан ерга қўнибди, деб эшитиб,

жанубдаги халқ, ғарбдаги, шимолдаги, шарқдаги халқ келди” (Топ.17).

Ötükan yiş сўзидаги *yiş* нинг маъноси “тепалик; ўрмон билан қопланган тепалик” дегани. Бу сўз билан ясалган жой отлари ҳам анчагина: *Altun yiş, Qadirqan yiş, Kögmän yiş* сингари. Бундан англашиладики, *Ötükan* ҳам тепаликка жойлашган шаҳар эди.

Битигларда шунинг сингари *Bäsbaliq* ва бошқа турк шаҳарлари ҳам тилга олинади.

Манбаларда қўхна шаҳарларнинг қатта-кичиклиги, кўриниши, аҳолиси тўғрисида ҳам яхши хабар берилган.

Жумладан, араб сайёҳи ва тарихчиси Ибн Баттута ўзининг “Саёхатнома”сида Сарой шаҳри (асарда муаллиф уни ас-Саро деб тилга олган) тўғрисида шундай ёзади: “Саро шаҳрига етиб келдик. У Сарой Берка номи билан машҳур бўлиб, Ўзбекхон мамлакатининг пойтахтидир. ...

Саро – кенг водийда жойлашган жуда қатта, гўзал ва аҳолиси гавжум шаҳар. Унинг ажойиб бозорлари, кенг кўчалари бор. Бир куни шаҳарнинг улуг кишилари билан уловга миниб шаҳарни айланиш, унинг ўлчовини аниқлашни мақсад қилиб чиқдик. Биз турган жой шаҳарнинг бир чеккасида эди. Тонг вақтида чиқиб, шаҳарнинг нариги чеккасида пешин вақтида етиб бордик. У ерда пешин номозини ўқиб, таом едик ва манзилимизга фақатгина шомга яқин етиб келдик. Бир куни шу мақсадда пиёда йўлга чиққанамизда бориб келишимизга ярим кун кетганди. Бу ерда на бир хароба ва на бир экинзор бўлиб, уйлар жуда тигиз жойлашган. Бу шаҳарда ўн учта жума номози адо қилинадиган масжид бўлиб, фақат биттасида шофёбий мазҳаби бўйича номоз ўқилади. Шаҳарда оддий масжидлар жуда кўп. Шаҳарда ўзга тоифаларга мансуб одамлар ҳам бўлиб, улар орасида мўғуллар ҳам бор. Улар шу ўлка ва султонларга қарашли кишилар бўлиб, баъзилари мусулмон. Улар ичида “ал-Ос”лар ҳам бўлиб, улар мусулмонлардир. Шунингдек, кипчоклар, черкеслар, руслар ва византияликлар ҳам бор. Улар насронийлардир. Бу тоифалар ўз бозорларига эга бўлган алоҳида маҳаллаларда истикомат қилишади. Ироқ, Миср ва Суриядан келган савдогарлар ва мусофирлар тижорат молларини эҳтиётлаш мақсадида деворлар

билан ўралган маҳаллада туришади. Султоннинг шаҳардаги қасри “Олтун-тош” деб аталади” (Ибн Баттута 2012,354–355).

Матнда шаҳардаги ўзга тоифаларга мансуб кишилар тўғрисида маълумот бера туриб: “Шунингдек, кипчоклар, черкеслар, руслар ва византияликлар ҳам бор. Улар насронийлардир” дейилган. Бу ўринда кипчокларнинг бошқа насроний халқлар билан бир қаторда тилга олинаётгани бежиз эмас. Чунки ўша кезларда Олтин Ўрда давлатининг айрим ерларида ва Европанинг унга қўшни ўлкаларида турк-христиан кипчоклар яшар эди. Асарда ана шулар кўзда тутилган кўринади.

Сайёх Олтин Ўрданинг Сарочук шаҳри тўғрисида ҳам яхши хабар берган. У ёзади: “Сародан чиққанимиздан сўнг ўн кун ўтиб Сарочук шаҳрига етиб келдик. “Чук” – “кичик” демакдир. Шу тариха улар бу шаҳар Саройча эканлигини ифодаламоқчи бўлганлар. Шаҳар Улусу [яъни, Улуғсув – Урал дарёси] деб аталадиган сувга сероб дарё қирғоғида жойлашган. Дарё орқали худди Бағдоддагидек қайиқлардан кўприк қилинган. Бизнинг от-аравадаги саёҳатимиз шу ерда тугади” (Ибн Баттута 2012,358).

Ўрта асрлардаги Сарочук шаҳрининг харобалари ҳозирги Қозоғистон ҳудудидаги Гурьев шаҳридан 58 км. наридаги Сарайчик посёлкасида сақланиб қолган.

Матнда тилга олинган “Улусу” [яъни, Улуғсув] Урал дарёсининг туркча отидир.

Ибн Баттута қадимги Хоразм шаҳри ҳақида ҳам яхши маълумот берган. Тарихчи шундай ёзади: “Биз юкорида ҳикоя қилганимиздек, саҳрони кесиб ўтиб Хоразмга келдик. Бу – туркларнинг катта, муҳим, чиройли ва улуғвор шаҳри бўлиб, ажойиб бозорлари, кенг кўчалари, жуда кўп иморатлари ҳамда жозибадор, кўркам жойлари бор. Шаҳарда ҳаёт қайнайди, аҳолиси шунчалик кўпки, мавжланиб турган денгизни эслатади. Бир куни шаҳардан отда ўтиб бораётиб бозорга кирдим, ярмига етганимда шовур деб аталадиган жуда гавжум бир жойдан чиқиб қолдим. Одам шунчалик тумонот эдики, мен олдинга ҳам, ортимга ҳам силжий олмадим. Саросимага тушиб, анча туриб қолдим, ниҳоят кўп қийинчиликлар билан йўлга чиқиб олдим. Кимдир менга айтдики, жума кунлари бу бозор холирок

бўларкан, чунки шу куни Қайсария бозори ва бошқа бозорлар ёпиб қўйиларкан.

Жума куни от миниб жоме масжид ва мадрасага йўл олдим. Бу шаҳар султон Ўзбек қўл остида, бу ерда унинг Қутлудумур исмли улуг амири ҳукмронлик қилади. Ушбу мадраса ва унга туташ бошқа иморатларни мазкур амир қурдирган. ...

Хоразм ёнидан Жайхун дарёси оқиб ўтади. Бу дарё жаннатдан бошланадиган тўрт наҳрнинг биридир. У Итил [Волга дарёсининг ўрта ва қуйи оқими ана шундай аталган] дарёси каби кишда музлайди, шунда одамлар унинг устида бемалол юраверадилар. Беш ой давомида дарёда муз сақланиб туради. Баъзан муз кўча бошлаган пайтида дарё узра юрганлар халок бўладилар. Ёз кунлари кемаларда дарё бўйлаб Термизгача сузиб бориб, у ердан буғдой ва сули олиб келишади. Оқим бўйлаб сузиб борилса, бу иш учун ўн кун кетади” (Ибн Баттута 2012,359–360).

Келтирилган мисолда “Хоразм” дейилганда Амударёнинг қуйи оқимидаги ҳозирги Хоразм вилояти эмас, балки ўша даврда Олтин Ўрда таркибига кирган Ўрта Хоразм давлатининг пойтахти Урганч тўғрисида сўз бормоқда. Матнда тилга олинган Ўзбек 1312–1340 йилларда юртга эгалик қилган Олтин Ўрда хонидир. Қутлудумур [яъни, Қутлуғ Темур] эса 1321 йили Хоразмга ноиб этиб тайинланган.

Араб сайёҳи ва тарихчиси Ибн Баттута султон Тармаширин мамлақати хотираларида шундай ёзади: “Яна султон Тармаширин ҳикоясига қайтсак. Мен у ерда “ўрду” деб аталадиган қароргоҳда бир неча кун туриб қолдим. Бир куни одатдагидек масжидга кириб бомдод намозини ўқидим. Номоз тугагач, кимдир менга султон ҳам шу масжидда эканлигини айтди. Мен ўрнимдан туриб, унга салом бериш учун яқинига бордим. Шайх Ҳасан ва фақиҳ Ҳисомуддин ал-Ёғий султонга менинг тўғримда, бу ерга бир неча кун муқаддам келганлигим ҳақида сўзлаб беришди. Султон менга туркий тилда мурожаат қилди: “Хушимсан, яхшимисан, қутлуғ ўлсун”.

Бу пайтда у яшил қуддсий қабо кийган, бошига худди шу матодан тикилган шошия қўндирган эди. Султон масжиддан

чикиб ўз қабулхонаси томон пиёда йўл олди” (Ибн Баттута 2012,370–371).

Илк ва ўрта асрларнинг ёзма манбаларида йирк-йирик шаҳарлар, уларнинг аҳолиси, қурилиш ишлари тўғрисида шунинг сингари муҳим маълумотлар берилган. Ушбу маълумотлар туркий халқларда шаҳар маданияти, шаҳарсозлик тарихини ўрганишда аҳамиятлидир.

Қишлоқ турмуш тарзи

Бу қишлоқ турмуши, деҳқончилик, боғдорчилик, экин-тикин ишлари, уй ҳайвонларини боқиш, парранадачилик сингари юмушлардан иборат эди. Қишлоқ турмуш тарзи, маълум маънода, уй-жой қурилишини ҳам ўз ичига олади. Чунки, деҳқонларнинг ўтроқ ҳаёти қишлоқ жойларда ҳам уй-жой қуриш, оила шароитида муайян бир қулайликларга эга бўлиш учун шароит яратиш заруратини туғдирган.

“Қишлоқ” тушунчасини аниқлаш сўзлар. Қадимги туркий тилда “қишлоқ”ни *qışlay* дейилган; бу “қишлайдиган, кишини ўтказадиган жой” демак. Маҳмуд Кошғарийнинг ёзишича, бу атама *qış* сўзидан ясалган: *qış+la+γ>qışlay* (қараг: ДЛТ,18).

Маҳмуд Кошғарий *qışlay* сўзига мисол қилиб шундай мақолни ҳам келтирган: *Özgüz er – qışlay*. Маъноси: “Ўз ишини ўзи қилиб, бошқага юкламайдиган киши қишлоққа (тоғнинг ўти мўл, қори оз бўлган кунгай томонига) эга бўлган киши кабидир” (ДЛТ,185).

Қадимги турк чигил лаҳжасида “қишлоқ”ни *uluš* ҳам дейилган.

Маҳмуд Кошғарий бу атаманинг маъносини яхши очиб берган. Унинг ёзишича: *uluš* – “қишлоқ” (чигилча). *Balasaγun* ва уларнинг юқори ёнидаги арғулилар тилида “шаҳар” демакдир. Шунинг учун *Balasaγun* шаҳрини *Quzuluš* ҳам дейилади (ДЛТ,38).

Quzuluš атоқли отидаги *quz* – “қунга терс жой”, яъни “ғарб” деган маънони билдиради; *Quzuluš* – “ғарбдаги шаҳар” демак.

Қадимги *quz* сўзи ҳозирги ўзбек тилида айрим сўзлар таркибида сақланиб қолган: *қузғай*, *қузғай ер* деймиз; бу “қунга терс; қун тушмас жой”ни билдиради. Ҷоғиштиринг, “Девону

лугати-т-турк”да: *quz tay* – куёш тушмайдиган тоғ, тоғнинг куёш тушмайдиган жойи (ДЛТ,365).

Ййлов турмуш тарзи

Бундай турмуш тарзи қишлоқ ҳаёти билан узвий боғланиб кетади. У ўтроқ қишлоқ турмуш тарзидан фаркли ҳолда, асосан, чорвачилик, йилкичилик билан боғлиқ юмушларни ўз ичига олади. Чорвачи ва йилкичилар йилнинг иссиқ ва илиқ фаслларида тирикчиликни ййловларда ўтказар, қишда эса қишлоқларга қайтар эди. Табиийки ййлов ҳаёти доим бир-жойдан иккинчи жойга, яхши ўтлоқли ййловларга кўчиб юришни таказо этган. Ййловликларнинг хотини, бола-чақаси ҳам ана шу тирикчиликка кўниккан.

Серийлов ўлкаларда яшовчи халқларда бу доимий ва оdatий ҳаёт тарзига айланган эди. Ййрик-ййрик уруғлар, хатто бутун бир қавмнинг ҳаёт тарзи ана шундай кечган.

Ййлов турмуш тарзи давлат ва жамият бошқарув тизимига ҳам таъсир этиб турган. Ййловларнинг ажойиб манзараси, иқлими, тиниқ сойлари хон ва бекларни доимо ўзига тортди келган. Шундан келиб чикиб, хон ва бекларнинг ёзги ўрдалари ҳам сувли ва баҳаво, тинч ерларга жойлашар эди. Айрим ҳолларда ёзги ўрда бир ердан бошқа ерга ҳам кўчиб турган. Тарих китобларида, хотиралар ва ҳужжатларда булар тўғрисидаги маълумотларни ҳам ўқиб қоламиз.

Жумладан, араб сайёҳи ва тарихчиси Ибн Баттута Олтин Ўрдага қилган сафарини эслаб, шундай ёзади: “Қароргоҳ турган жой (Сарой)га йўл олиб, рамазон ойининг биринчи кунини у ерга этиб бордик. Бироқ бу жой бўм-бўш бўлгани учун яна келган жойимиз (Бештоғ)га қайтиб кетдик. Чунки қароргоҳ унга яқин жойга кўчган эди. Чодиримизни ўша ердаги бир тепалик устига қурдик. Бегона эканимизни билдириш учун чодир олдига байроқ тикдим. Отлар ва араваларни эса чодир орқасига жойлаштирдик. Сўнг улар “Ўрда” деб аташадиган жойга бордим. Қароргоҳ масжид ва бозорлари, халки ва ошхоналари мўрисида осмону фалакка кўтарилаётган тутунлари билан кўчиб юривчи шаҳар эди. Улар сафар асносида ҳам овқат пишира оладилар. Одамлар

от-араваларда юришар эди. Кўзланган жойга борганларида чодирлар аравалар устидан туширилиб, ўша ерга ўрнатиларди. Чунки бу чодирлар кўтарса бўладиган даражада енгил эди. Масжид ва дўконларни ҳам худди шу тарзда зудлик билан тайёр холга келтирар эдилар” (Ибн Баттута 2012,333).

“Яйлов” тушунчасини англаган сўзлар. Туркий халқлар тарихида яйлов турмуш тарзи ҳам катта ўрин тутган.

Қадимги туркий тилда “яйлов” маъносида *yaylay* сўзи ишлатилган; бу “ёзни ўтказадиган жой; ёзда туриладиган ер” демак (ДЛТ,340).

Махмуд Кошғарийнинг ёзишича, бу атама *yay*, яъни “ёз” сўзидан ясалган: *yay+la+γ>yaylay* (*қаранг*: ДЛТ,18). Бу атама *qışlay* (<*qış+la+γ*), яъни “кишни ўтказадиган жой” сўзига қарши маънони англатади. Яйловликлар кишни кишлоғда, ёзни эса яйловда ўтказганлар. Қорли-кировли кунлар келиши билан халқ кишлокка кўчган. Кишни кишлаб, ёз кунлари бошланиши билан яйловларга чиқиб кетилган.

Туркий тил тарихида *yay* сўзидан ясалган *yayladī* феъли ҳам ишлатилган, бу “ёзни ўтказди” дегани. Бунга Махмуд Кошғарий *er tayda yayladī* деган гапни мисол келтирган, бу “киши тоғда ёзлади, ёзни тоғда ўтказди” деганидир (ДЛТ,428).

Ёзма ёдгорликларда кенг ишлатилган яйлов билан боғлиқ яна бир сўз – *yazī* дир; маъноси “дашт; текислик; тузлик; кенглик” дегани. Махмуд Кошғарийга кўра: *yazī* – “бўшлиқ, очик ер” (ДЛТ,331).

“Таржумони туркий” лугатида туркча *yazī* сўзи арабчада “сахро” деб изоҳланган (КТТ.5).

Тўнжук бигида шундай келган: *Tiliy kältürti sabī antay: Yaris yazıda on tümän sü tärilti, tär.* – “Гап-сўзини [яъни, сирини] билиб келтирган хабари шундай: “Ярис даштида ўн туман [яъни, юз минг] кўшин терилди”, – дер (Топ.36).

Қул тигин битигида Билга хоқон тилидан шундай дейилади: *İlgärü Şantuş yazıqā tāgi sülādim, taluyqā kiçig tāgmādim.* – “Шарққа – Шантунг даштига қадар кўшин тортдим, денгизга бир оз етмадим” (Ка.3).

Ёзма ёдгорликларда “текислик; дала-туз; дашт” анламида *tüz* сўзи ҳам ишлатилган. Махмуд Кошғарийга кўра: *tüz yer* – “тўғри ер, текис ер” (ДЛТ,365).

Алишер Навоий ўзининг “Муҳокамату-л-луғатайн” асарида *tüz* сўзининг маънолари тўғрисида тўхталиб, “текис дашт”ни ҳам ана шундай аташларини таъкидлаган эди: *yana tüz* – “*hamvār dašt*”ni derlär (МЛ,37).

Қадимги туркий тилда кишлок, яйлов ҳаёт тарзи билан боғлиқ *yayliq* сўзи ҳам бўлган. *Yayliq* – “ёзлик уй-жой; эшик”, яъни “чорбоғ” дегани. У “ёз” анламидаги *yay* сўзига *-liq* кўшимчасини қўшиб ясалган: *yay+liq>yayliq*.

“Сюань-цзан кечмиши” асарида: *Bu oq kün üzä öñi-(ö)ñi aqtarmış nomıy Ayaylıyın bütmiş orduia Edgün yaşayuluq allıy yaylıqqa eltgü(kä) ötüğci bolıı.* – “Ўша кунёқ бўлим-бўлим қилиб ўтирилган нўм (битиг)ни” ибодат ўрдасидан Эзгуликда яшағулик деб аталган чорбоққа ўтказишларини ўтиниб сўради” (СЦ.Х.5,9–13).

Бу сўз *yaylay* шаклида ҳам ишлатилган. Битигларда *yaylay ordu* дейди, бу сўз бирикмаси “ёзлик ўрда” маъносини билдиради. Масалан, “Сюань-цзан кечмиши” асарида: *Qaçan Samıso açarı qaş çeçäklig o(rdu) yaylayqā tegip, xan birlä kör(üş)düküä, ertinü ögirtı, sewindi.* – “Самтсў устоз кош чечакли ёзлик ўрлага бориб, хон билан учрашганда, беҳад кўнгли тўлди, севинди” (СЦ.VI.36,18–21).

Битигларда кечган *yaylay tay ordu* бирикмаси эса, “ёзлик тоғ ўрда”ни англатади: ... *yaylay tay orduqā keldimiz.* – “... ёзлик тоғ ўрлага келдик” (СЦ.VI.36,24).

Жой отлари таркибида ҳам “яйлов; кенглик; дашт, текислик” компонентли сўзлар учраб туради. Масалан, *Daştı kiçiq* дейилади, бу жойлар қачонлардир қипчоқларга қарашли ерлар эди.

Ёки Тошкентнинг жануби-шарқ биқинида *Ялангоч* деган жой бор. Бунинг асли *ялангач* бўлиб, маъноси “яланглик; очик текис ер” дегани.

Шунинг сингари, *Тузел* (бурунгилар бу жойни *Тузал* дерди) отининг маъноси ҳам “тузлик; текислик” деган тушунчани

билдиради. Бу ҳам Тошкентнинг жануби-шарқ бикинида бўлиб, хозир уни *Тузел қўрғони*, *Тузел қишлоғи* деб юритилади.

Яйлов ҳайвонат дунёси ва қушлари билан боғлиқ луғат бойлиги. Илк ва ўрта асрлардаги яйлов халқларининг турмуши, луғат қатламида ҳам яхши из қолдирган.

Алишер Навоий “Муҳокамату-л-луғатайн” асарига таъкидлашича, турклар отларнинг тур ва хиллари, ёшига қараб от қўйганлар, форсий тилда уларнинг оти бўлмагани учун, туркчадан олиб ишлатадилар. У ёзади: *Yana at anvā'ida-ki, tabuṣṣaq-u arṣumaq va yākā-vū yabu va tatu yosunluq barinī türkčä-oq ayturlar. Va aminḡ yašin dayī köprāgin türkčä tulan va čirya-vu lanṡa kurra derlär, özgä tay-u ṡonan va dönän-ü muni ham bilmäsär.* – “Яна отнинг *tabuṣṣaq-u arṣumaq* ва *yākā-yu yabu* ва *tatu* йўсинлик хилларининг барини фақат туркча айтувлар. Отнинг ёшини ҳам кўпрагини туркча айтадилар. Ёлғиз кулунни *kurra* дерлар, бошқаларини: *tay-u ṡonan* ва *dönän-yu tulan* ва *čirya-yu lanṡa* сингариларни сўзга чечанлари туркча айтадилар, кўпчилиги буни ҳам билмаслар” (МЛ,39).

Навоий юкорида тилга олган *tabuṣṣaq*, *arṣumaq*, *yākā*, *yabu*, *tatu* – отларнинг тур ва хиллари; *tay*, *ṡonan*, *dönän*, *tulan*, *čirya*, *lanṡa* – отларнинг ёши билан боғлиқ айирмаларидир.

Алишер Навоий “Муҳокамату-л-луғатайн”да ёзишича, йилқиларгина эмас, эгар-жабдуқларининг ҳам туркчада ўз отлари бор. Форс тилида буларнинг оти йўқлиги учун уларни туркча атайдилар. У ёзади: *Va aminḡ eyärin agarčē zīn derlär, ammā köprāk ajzāsīn, miṣli jibilgīr-ü hanā va toqum-u jazlīṡ va olaṡ, qom-u olarčay-u ṡanjuyā va jilbur-u quṣṡun va qantar-u tüfāk va toqa yosunluq köpin türkčä ayturlar. Va qamčēni agarčē täziyāna derlär, ammā büldürgä sin va čurčuryā sin türkčä ayturlar.* – “От эгарини гарчи *zīn* десалар ҳам, кўп жабдуқларини, мисли *jibilgīr-yu hanā* ва *toqum-yu jazlīṡ* ва *olaṡ*, *qom-yu olarčay-yu ṡanjuyā* ва *jilbur-yu quṣṡun* ва *qantar-yu tüfāk* ва *toqa* йўсинлиг туркча айтувлар. Қамчинни *täziyāna* десалар ҳам, аммо *büldürgä* сини ва *čurčuryā* сини туркча айтадилар” (МЛ,39).

Навоий тилга олган *jibilgīr*, *hanā*, *toqum*, *jazlīṡ*, *olaṡ*, *qom*, *olarčay*, *ṡanjuyā*, *jilbur*, *quṣṡun*, *qantar*, *tüfāk*, *toqa* – булар отнинг эгар-жабдуқлари; *büldürgä*, *čurčuryā* эса камчинга тегишлидир.

Алишер Навоий туркий тилдаги *-čē -čē* кўшимчаси ва унинг вазибалари тўғрисида шундай ёзади: *Yana bir adālarī bar-ki, ba'di alfāznīḡ soṡṡida -čē, -čē-ki, -čē, -čē lafzīdur, arttururlar, yā mandābnīḡ, yā hunarnīḡ, yā peṣanīḡ izhārī ücün-ki, fārsida yoqtur, balki alar ham türkčä ayturlar.* – “Яна бир кўлланишлари бор, у ҳам бўлса, баъзи сўзларнинг охирига мансаб ёки касб-хунарни билдирмак учун *“čim-u yāu”* [*-čē, -čē*] кўшимчасини орттирадилар. Бу ҳам форсийда йўқдир, балки улар ҳам туркча айтадилар” (МЛ,40).

Навоийнинг таъкидлашича, туркий тилда касб-кор атамалари ана шу кўшимча билан ясалди, форсийда бунга тенг келадиган сўзлар йўқдир: *Hunar va peṣada andaq-ki, quṣčē-vu barsčē va qoruqčē-vu tamṡaçē va jibāčē-vū yorṡaçē va xalvačē-vu kemāčē va qoyčē. Andaq-ki, quṣṡunarida dayī bu iṣṡilāḡ bardur, andaq-ki, qazčē-vu quwčē va turnačē-vu kiyikčē va tawuṣṡančē-ki, sart lafzīda yoqtur va alar madkūr bolṡanlarnīḡ köpin türkčä ayturlar.* – “Хунар ва пешада андоқки, *quṣčē-yu barsčē* ва *qoruqčē-yu tamṡaçē* ва *jibāčē-yu yorṡaçē* ва *xalvačē-yu kemāčē* ва *qoyčē*. Куш хунарида ҳам бу атамалар бор, масалан, *qazčē-yu quwčē* ва *turnačē-yu kiyikčē* ва *tawuṣṡančē*. Булар сарт тилида йўқ, улар юкоридагиларнинг кўпини туркча айтадилар” (МЛ,40).

Навоий юкорида тилга олган *barsčē*, *qoyčē*, *kiyikčē*, *tawuṣṡančē* – ҳайвон боқувчи ва ҳайвон овловчиларнинг отлари; *quṣčē*, *qazčē*, *quwčē*, *turnačē* – куш овловчи овчиларнинг отларидир.

Яйлов халқининг ўзига яраша шевалари ҳам бўлган. Махмуд Кошғарий ўз асарига бунга тегишли мисолларни ҳам келтирган. Масалан, у ёзади: *at ixṡādī* – “от ухлади”. Бу сўз отга хосдир, бошқаларга кўлланилмайди. Бу сўз ямак, ябаку ва кўпчилик саҳролилар сўзидир (ДЛТ,118).

Навоийнинг ёзишича, туркийда дашт, тоғу тузда яшайдиган қушларнинг ҳам отлари бор. Форсчада буларга от қўйилмаган, шунинг учун уларни туркча атайдилар. У ёзади: *Yana yazī quṣṡaridīn toydaq-u toydarī, čayruq, qilquyruṡ, qulapuryā, yapalay, quladu, läglāk, čaylaq, qaraquš, telbāquṣ, čiqčēṡ-deg quṣṡarnī atlarī yoqtur, köpin türkčä ayturlar. Va tay-yu tüzdä čilṡa, soqmaḡ, döṣ,*

aryadal, qiraşma, burtay-u sekritmä, sirt, uçma, eşmä, burmay, ilat, taqiralay, toqay, kölküläk, sañ, sayay, çaqil, say, şortay-deg nimälärniñ köpigä at ta'yin qilmaydurlar. – “Яна дашт кушларидан *toydaq-u toydarı, çayruq, qılquyruy, qulapurğa, yapalay, quladu* йүкдир, күпини туркча айтурлар. Тоғ ва тузда *çilya, soqmay, döş, aryadal, qiraşma, burtay, sekritmä, sirt, uçma, eşmä, burmay, ilat, taqiralay, toqay, kölküläk, sañ, sayay, çaqil, say, şortay* дек нималарнинг күпига от тайин килмайдилар” (МЛ,39).

Күл ва күл буйида таркалган куш ва паррандаларнинг хам туркийда ўз оти бор. Шулардан бири ёввойи ўрдакдир.

Навойи ёввойи ўрдакнинг хиллари тўғрисида сўз юритар экан, туркийда унинг етмиш икки хили борлигини айтади. Форс тилида бундай сўзлар йўклиги учун, уларни туркча атайдилар. У ёзади: *Va keldük quşqa-ki, anda muqarrar va maşhür ilbäsün ördäk dūr va sart ul ilbäsün ni xūd bilmäs. Tayi türk ördäkniñ erkägin sona va tişisin borçin der va sart muşa ham at qoymaydur va nar-u māda ikkäläsın murābi der. Va ördäkniñ anvā'i bilür quşçılar qaşida, maşalan, çörkū-yü erkā va suqsur-u almabaş va çaqırqanat-u temürqanat va alalaya-vu alapökü va baçal va bu yosunluq derlär-ki, yetmiş nav' bohur-kim, sart barisün murābi-oq der. Va agar bir-biridin mutamayyız qılsa, türkçä at bilä-oq aytur.* – “Кушларга келганда, булар ичида аниқ ва машхури *ilbäsün ördäk* дир. Сарт эл *ilbäsün* нинг ўзини билмайди. Турк ўрдакнинг эркагини – *sona*, тишисини *borçin* дейди. Сарт буларга хам от қўймасдан, нар ва мода иккаласини *murābi* деб атаиди. Ўрдакнинг хилларини яхши биладиган кушчилар қошида, масалан, *çörkū*-ю *erkā* ва *suqsur-u almabaş* ва *çaqırqanat-u temürqanat* ва *alalaya*-ю *alapökü* ва *baçal* ва бу йўсинлиғ от билан айтайдиларки, улар етмиш хилга боради, сарт эса барчасини фақат *murābi* дейди. Агар бир-биридан ажратмоқчи бўлса, туркча атаиди” (МЛ,38–39).

Яйлов маданияти ва адабиёти. Яйлов турмуш тарзи тўғрисида сўз борганда, яйлов халқларида хам ўзига яраша маданият, санъат ва адабиёт мавжуд бўлганлигини унутмаслик керак. Шуларга боғлиқ равишда “яйлов маданияти”, “яйлов санъати”, “яйлов адабиёти”, “яйлов цивилизацияси” тушунчалари хам юзага чиқади.

Турмуш ва маданиятнинг бир қатор сохаларида яйлов ҳаёти олдинги ўринларда турган. Айниқса, спорт беллашувларида яйлов етакчилиқ килар эди. Чавандозлик билан боғлиқ пойга, улоқ, кўпқари, кизкувди сингари беллашувлар яйловда ўтказилган. Яйлов куч ва жасорат, мардлик масканига айланган. “Яйлов адабиёти” деганда яйловда яратилган халқ оғзаки ижоди – халқ дostonлари, халқ кўшиқлари, мақоллар, топишмоқлар, яйлов билан боғлиқ афсона ва ривоятлар тушунилади.

Яйлов адабиётида халқ оғзаки ижоди ниҳоятда ривожланган эди. Яйловда дostonчилик, халқ шеърляти юксак даражада эди. Жумладан, яйлов турмуш тарзигина ўзбек халқ оғзаки ижодида дostonчилик аънарасини сақлаб келганлигини тан олмоқ керак. Халқ дostonлари, асосан, яйлов адабиётининг махсулидир: улар яйловда яратилиб, яйлов адабиёти таъсирида сайқаллашиб, гоъвий-бадий хижатдан такомиллашиб келган. Яйлов ҳаёти, яйлов адабиётининг аънаалари бўлмаганида халқ эпослари, ажойиб дostonлар аллақачон унутилиб кетган бўларди. Халқ бахшиларининг ижоди яйлов ҳаёти, турмуш тарзи билан уйғунлашиб кетган.

Халқ дostonчилари, шоирларидан айримларининг оти ҳозир хам ишлатилади. Масалан, ўзбекларда *бахши*, қозокларда *жиров* дейди. *Бахши* атамасининг асл маъноси “устоз; ўқитувчи; билимли киши” дегани. Кейинчалик бу атама давлат идораларида хужжат ишлари билан шуғулланувчи кишиларга нисбатан хам ишлатилган. Ўрта асрларда, жумладан, теурийлар замонида уйғур хатида битувчи қотибларни *бахши* деганлар. Ҳозир ўзбек тилида бу сўз дoston айтувчиларни, кишлоқ оғизларида эса “фолбин”ни хам англатади.

Жиров атамаси “шеър; кўшиқ” англамидаги *жир-йир* сўзидан ясалган бўлиб, “шеър айтувчи; кўшиқчи” деган маънони билдиради.

Мақол – халқнинг узок кузатиб, бир айтган фалсафий сўзи. Халқ мақолларининг катта бир гуруҳи хам яйлов халқининг ҳаёт тажрибалари, кузатувлари туфайли яратилганига иккиланмаса хам бўлади. Улар яйлов ҳаётини кўрган, турмуш кийинчиликларини бошдан кечирган, кўпни кўрган

донишмандларнинг ижод маҳсулидир. Жумладан, Махмуд Кошғарий ўзининг “Девону лугати-т-турк” асаридида туркий сўзларнинг маъносини очиб бериш учун кўплаб халқ мақолларидан, айтимларидан ўрнаклар келтирган. Уларнинг катта бир қисми яйлов турмуш тарзи, чорвачилик, йилкичилик, овчилик, ҳайвонот дунёси билан боғлиқ. Куйидаги отасўзларининг мазмунига эътибор беринг:

Erkâc eti em bolur, ečkü eti yel bolur. Маъноси: “Таканинг эти эм бўлади, ургочи эчкининг эти ел бўлади” [Яъни: “Така гўшти даво бўлади, эчки эти қоринни дам қилади”] (ДЛТ, 51).

Tewây münür qoy ara yaşmas. Маъноси: “Туя минган киши кўйлар орасида яширинолмайди”. Махмуд Кошғарийнинг ургулашича, бу мақол машҳур бўлиб қолган ишни сўнгра яширмоқчи бўлганларга қарата қўлланган (ДЛТ, 345).

Яйловда яратилган оғзаки адабиёт ота-боболардан қолган бадий ижод ва тил анъаналарини, халқнинг турмуш тарзини ўзида яхши сақлаб келганлиги билан ҳам аҳамиятли ва кадрлидир. Яйлов адабиёти намуналарини халқ ижодининг сара асарлари деса бўлади.

“Яйлов маданияти” деганда ўтов ёки чодир тикишдан тортиб яйлов халқи томонидан яратилган барча моддий маданият ёдгорликлари, яйловда ўтказилган маданий-спорт ўйинлари кўзда тутилади.

Яйлов турмушида ишлатган буюмлар халқнинг маданий даражасини белгилаб туради.

Яйлов халқининг турмуш тарзи ўтов тикиш билан боғлиқдир. Ўтов сўзи ўтмишда *otaу* шаклида ишлатилган. Ясаллиши шундай: ўзаги *ot* – “ўт, олов”; *ota* – феъл, “ўт қала-, ўт ёқ-” дегани; унга от ясовчи -у кўшимчасини қўшиб, *otaу* сўзи ясалган: *ot+a+y>otaу*.

Қадимги туркий тилда *oçiq* деган сўз бор, ҳозир уни *ўчоқ* дейилади. Чамаси, *otaу* билан *oçiq* сўзлари ўзакдош бўлса керак: *ot-oç*.

Ўтовнинг ташқи ва ички кўриниши, бадий безакларига алоҳида эътибор қаратилган. Миллий-бадий безаклари, ишланишига кўра туркий халқларнинг ўтовлари бир-биридан фарқланади. Масалан, ўзбек ўтовлари, қирғиз, қозоқ, туркман ўтовларининг ҳар бири ўзига яраша услуби, бадий безаклари

билан ажралиб туради. Ўтмишда ҳам шундай. Уларда халқнинг миллий санъати, маданияти акс этиб турган.

Ўтов тикиш маданияти туркий халқларга ва мўғулларга хос. Бошқа шарқ халқларида ўтов йўқ, унинг ўрнида чодир тикилади.

Қизик бир мисол: “Девону лугати-т-турк”да *Otaуca öpkaлар*, *sükä sözlämädük* деган мақол бор. Махмуд Кошғарий бу мақолнинг маъносини “Чодирдаги ҳамроҳларидан хафа бўлиб, аскарлар билан сўзлашмади” деб берган. Арабларда ўтов бўлмагани учун, мақолда кечган *otaу* сўзини таржимада “чодир” деган. Унинг ургулашича, бу мақол биров қилган бир ишдан аччиқланиб, дўстларидан хафаланувчи, улар билан сўзлашмовчи кишига қарата айtilган (ДЛТ, 395).

Туркий халқлар яйловда чодир тикиб ҳам яшаган. Масалан, хонлар, беклар сафарга, дам олишга ёки овга чиққанда, жангга отланганда яйловларда чодирлар тикилган. Чодир тикиш, уни безатиш ҳам катта бир санъат эди.

Ўтов билан чодир ишланишида ҳам фарқ қилади. Ўтов қалин кигиздан тикилади: қишда совуқдан, ёзда иссиқдан яхши сақлайди. Қишда ичига ўчоқ ҳам ўрнатилиб, иситилади; уни *otaу* дейилгани ҳам шундан.

Чодир эса ёмғирчил, илик ва иссиқ кунларга мўлжалланган.

Алишер Навоий “чодир”ни *aq üу* деган, форсчаси *xirgâh* бўлади. Навоийнинг ёзишича, туркий тилда чодирнинг жиҳозларига ҳам от қўйилган. Форсчада бундай отлар йўқлиги учун, уларни туркча атаганлар. Муаллиф чодирнинг жиҳозларини ҳам бирма-бир санаб ўтади. Бу ҳақда у ёзади: *Bir muta'ayyin nimä-kim, aq üуdür, aqa xirgâh at qoyuqturlar. Ammâ anîñ ajzäsiniñ köpini türk tili bilä ayturlar, andaq-ki, tünlük-ü üzük va torluу-u basruу va çiy-u qanat va közänäk-ü uwuу va bayış-u bosaya va erkinä. 'Alä häda-l-qiyäs.* – “Бир аниқ нимақим, *aq üу* дир, унга *xirgâh* деб от қўйганлар. Аммо унинг бўлақларининг кўпини туркча айтадилар, андоқки, *tünlük-y üzük* ва *torluу-y basruу* ва *çiy-u qanat* ва *közänäk-y uwuу* ва *bayış-y bosaya* ва *erkinä* ва шунинг сингари” (МЛ, 38).

Навоий тилга олган *tünlük, üzük, torluу, basruу, çiy, qanat, közänäk, uwuу, bayış, bosaya, erkinä* – буларнинг бари чодир (оқ уй)нинг жиҳозларидир.

Тошкентда Қўйликка кетаверишда *Оқуй* деган жой бор. Ўша ерлик кексаларнинг сўзига караганда, бир пайтлар бу ер бўшлиқ бўлган экан. Фарғона, Қўқондан бу ерга ўзбек оилалари кўчириб келинган. Улар жой битгунча чодирлар тикиб яшаган эканлар. *Оқуй* оти ўшандан колган дейишади.

Яйлов халқи бир ердан бошқа ерга кўчиб ўтишда аравалардан фойдаланган. Уларнинг аравалари ниҳоятда қулай ва сафар шароитига мослашган эди.

Араб сайёҳи ва тарихчиси Ибн Баттута ўзининг “Саёҳатнома”сида Ўзбекхон давлати ҳақида хикоя қилар экан, шундай ёзади: “Улар араваларни “араба” деб аташаркан. Бу араваларнинг ҳар бирида тўрттадан катта ғилдирак бўлиб, уни иккита ёки ундан ҳам кўп отлар тортади. Шунингдек, араваларнинг оғир ёки енгиллигига караб хўкизлар ёки туялар ҳам тортади. Аравакаш отлардан бирини эгарлаб миниб олади. Қўлидаги камчиси билан отларни бошқариб боради. Отлар йўлдан чиққанда қўлидаги гаврон билан уларни йўлга солади. Араванинг устига бир-бирига ингичка қайишлар билан боғланган тахталардан чодирга ўхшаш жой қилинади. Бу енгил паноҳ бўлиб, усти кигиз ёки қалин мато билан ўралади. Бу чодирнинг тўр билан тўсилган деразалари ҳам бўлиб, ичида ўтирган киши ташқаридаги одамларни кўрса-да, уни ҳеч ким кўра олмайди. Арава ичида йўлда тўхтамасдан хоҳлаганча ухлаш, овқатланиш, ўқиш ва ёзиш мумкин. Ана шу турдаги араваларнинг оғир юклар (бойликлар), захира ва озик-овқатлар ташийдиганлари устида ҳам худди биз айтиб ўтгандек чодирлар қурилган бўлиб, улар эҳтиёт юзасидан кулфланади” (Ибн Баттута 2012, 326–327).

Туркларнинг турмуш тарзи билан яйлов, табиат шу қадар уйғунлашиб кетган эдики, уларда ҳатто турк мучал йиллари ҳам ҳайвон отлари билан аталган. Турклар ўн икки хил ҳайвон отидан келиб чиқиб ўн икки йилга от қўйганлар. Туғилиш, жанг тарихлари ва бошқаларни ана шу йиллар айланишидан ҳисоблаганлар.

Ўтмишдаги яйлов турмуш тарзи ўзига яраша дунё эди. Унда маданият ва санъат, халқ оғзаки ижоди гуллаб яшнаган. Мухими, бу маданият яйловларда қолиб изсиз ўчиб кетгани йўқ. Кези келганда, у шаҳар ва қишлоқ маданиятлари билан уйғунлашиб,

туркий халқларнинг маданий такомили, унинг шарқ халқлари орасида юқори ўринларни эгаллашига имкон яратиб берди.

Яйлов турмуш тарзи қишлоқ ёки шаҳар ҳаётидан орқала колган эмас. Кези келганда, яйлов турмуш тарзи ҳам жамият ҳаётининг ажралмас бўлаги сифатида улут цивилизацияларга хизмат қилган.

Тоғлиқ аҳоли ва сув ёқаларида яшовчи халқнинг турмуш тарзи

Тоғлиқ аҳоли деганда Ўрта ва Марказий Осиёнинг қурама тоғ тизмалари, Тянь-шан тоғ тизмалари, Олтойнинг тоғли ўлкалари, Урал ва Кавказ тоғ тизмаларида, тоғ ён-бағирларида яшовчи халқлар тушунилади. Ўтмишда тоғлиқ аҳоли, асосан, овчилик, мевачилик, асалчилик сингари юмушлар билан кун кўрган.

Дарё, қўл ва денгиз ёқаларида яшовчи халқ деганда Каспий ва Орол, Қораленгиз ва Эгай ёқалари, Иссиққўл, Балхаш бўйлари, Сирдарё ва Амударё, шунингдек, Олтойнинг Ила, Эртиш, Ямар, Кам сувлари, ҳозирги Мўғулистоннинг Ўрхун ўғуз, Хитойнинг Яшил ўғуз [яъни, Хуанхе] ва шимолдаги Итил суви бўйларида яшаган халқлар, Дон ёқасида яшаб ўтган кипчоқларнинг турмуш тарзи кўзда тутилади. Бу халқлар, асосан, балиқчилик, тўр тўқувчилик, кемачилик, қайиқчилик билан кун кечирган. Бу ўлкаларда яшовчи халқ хали-хануз ўтмишдаги турмуш тарзини унутгани йўқ; ерли аҳоли ичида ана шу юмушлар билан шуғулланувчи жамоалар бор.

Туркий халқлар тарихида яратилган маданият ва санъат асарлари, бадиий адабиёт, қолаверса, тилнинг луғат таркиби, бутун бир терминология ана шу турмуш тарзини ўзида акс эттирган.

Ўтмишдаги турли маданиятлар синкретизми туфайли туркий халқлар шарқ халқлари орасида етакчи ўринларда туриб, кишилиқ цивилизацияларига ўзининг муносиби улушини қўшиб келди.

ИККИНЧИ БЎЛИМ. ЁЗУВ МАДАНИЯТИ ВА ИЛК ЎРТА АСРЛАРДА МАРКАЗИЙ ОСИЁДА ТИЛ ВАЗИЯТИ

ҚАДИМГИ ТУРКИЙ ХАЛҚЛАРДА ЁЗУВ МАДАНИЯТИ

Ёзув кишилиқ тарихининг буюқ ихтироларидан биридир. У жамиятнинг ижтимоий-сиёсий, маданий ҳаётида катта ўрин тутди. Ёзув замонлар ва маконлар узра ахборот тизимини яратиб, кишилиқнинг ҳаётий тажрибаларини, адабий ва илмий меросини авлоддан-авлодга етказиб келди; маънавият ва тафаккур тараккиётининг узлуксизлигига, давлат ва жамият бошқарувида, адабий тил меъёрларининг бир қолипда амал қилиши ҳамда ёзма услубларнинг такомилга хизмат қилиб келди. Шу билан у кишилиқ цивилизациясини таъминлаб берди.

Кишилиқ тарихида ёзув амалиётини пиктографик, идеографик, бўгин ёзувлари бошлаб берди. Алифболи (фонетик) ёзувлар тарихи, табиийки, инсон ўз нутқидаги товушларни фарқлай бошлаган, лингвистик билимлар анча такомиллашган даврларга тўғри келади. *Алифболи* (ёки *фонетик*) ёзув нутқ товушлари билан ёзув белгилари мослиги асосига қурилган, ёзувда нутқ товушларини акс эттирувчи ёзувдир.

Марказий Осиё халқлари, хусусан, туркий халқларнинг ёзув маданияти тарихида қатор, ҳар қайсиси ўзича такомил босқичига эришган бутун бошли ёзувлар тизими амал қилган.

Ер юзида тарқалган ҳозирги фонетик ёзувларнинг илдизи бир. Илк фонетик алифбони канъонийлар (финикийлар) ўйлаб топган эдилар. Улар ўз тилидаги ундошлар тизимига таянган ҳолда 22 белгили алифбони яратдилар. Ушбу хат фанда финикий (ёки канъоний) ёзуви номи билан юритилади. Фонетик ёзувлар ўша канъоний алифбосидан келиб чиққан. Бу тизим қадимги юнон алифбоси воситасида Европага, оромий ёзуви воситасида эса Олд Осиё, Ўрта Шарқ ва Марказий Осиёга ёйилди.

Мелоддан бурунги VI юзйилда Мисрдан Марказий Осиёгача бўлган минтақада ахмонийлар сулоласи ҳукумронлик қилган. Бу сулола даврида давлат ишларида оромий хати амал қилди. Ўша кезлар Ўрта Осиё ҳам Ахмонийлар давлатининг қўл остида

бўлгани учун, маҳкама ва хўжалиқ фаолиятида оромий ёзуви ва тили ишлатилган.

Ахмонийларнинг инкирозидан сўнг, ерли халқлар давлат ишларини ўз қўлларига ола бошладилар. Бунинг оқибатида миллий тилларнинг ҳам мавқеи кўтарилди. Мелоддан бурунги V–IV юзйиллардан аждоқларимиз оромий алифбоси асосида ўз тилларига мос бўлган ёзувларни ярата бошладилар. Бошлаб хоразм, суғд, парфийёний, бохтарий, авесту ёзувлари юзага келди. Кейинчалик бу шажара уйғур, моний алифболари билан бойиди. Бирок бу ёзувларнинг илк босқичларига оид ёдгорликлар жуда оз сакланган. Бу тупроқлардан чиққан археологик топилмаларга қараганда, Ўрта Осиё халқлари қўлаган айрим ёзувларнинг тарихи 2500 йилни бўйлайди.

Ўрта ва Марказий Осиё халқларининг маънавий-маданий юксалиши, давлатчилик тарихи, ижтимоий-сиёсий муносабатларнинг юзага келиши, диний қарашлари, уларнинг қўшни шарқ халқлари билан кечган маданий муносабатларига боғлиқ ҳолда ёзув маданиятида ўзгаришлар юз берган. Баъзи ёзувлар халқнинг маданий, ижтимоий-сиёсий юксалиши, давлат ва жамият бошқарувининг тараккиёти оқибатида юзага келган бўлса, бошқа бирлари кўпроқ диний таъсирлар ёки бу тупроқларда яшаган халқларнинг қўшни халқлар билан бўлган маданий, иқтисодий, савдо алоқалари натижасида қабул қилинган. Масалан, қадимги турклар моний, браҳми, сурёний ёзувларини қўшни халқлар билан кечган диний муносабатлар туфайли қабул қилганлар. Туркий жамоаларда монийлик, буддизм, насронийликнинг ёйилиши ушбу ёзувларнинг ҳам қабул қилинувида сабаб бўлган эди. Шунинг учун ҳам моний ёзувини фақат турк-моний жамоалари, браҳми хатини турк-буддистлар, сурёний хати негизда яратилган эстрангелони эса турк-насронийлар қўлаган. Уйғур хати эса буткул ўзга бир маданий, иқтисодий муносабатлар туфайли шаклланди; туркий халқлар уни оромий ёзуви негизида яратди. Бу ўлкаларга исломнинг кириб келиши билан араб ёзувида ўтилди.

Суғдлар эса миллий суғд хати, моний ёзувларидан фойдаланди. Қадимги хоразм тили учун хоразм ёзуви, кейинчалик араб алифбоси ишлатилган.

Куйида Ўрта Осиё халқларининг ёзув маданияти тарихи, улар томонидан ўтмишда кенг ишлатилган ёзувларга тўхталамиз.

Кўк турк ёзуви

Қадимги туркий битигларда Биринчи ва Иккинчи турк хоқонликлари даврида (VI–VIII юзйилларда) яшаган туркий халқлар ўша чоғлардан қолган битигларда “кўк турклар” (*kök türklär*) деб аталган. Бу атамадаги “кўк” сифати ҳозир биз билгандай “ранг” (кўк, зангори ранг) маъносида эмас, у “илдиз, асл, туб” англамидадир.

Сўзнинг бу маъносини Маҳмуд Кошғарий ҳам келтириб ўтган. Унга кўра: *kök* – “асл; томир; таг”. Шунга кўра, *kökün kim?* деб сўрашади, “аслинг ким, қайси қабиладансан?” демакдир (Ўғузлар ва кипчоқлар сўзи) (ДЎТ, 296).

Битиглардаги отидан келиб чиқиб, ҳозирги замон туркшунослигида қадимги турк давлатларини “кўк турк хоқонликлари”, улар қўллаган ёзувни эса “кўк турк алифбоси” деб аталмоқда.

Фанда ушбу туркий ёзув “ўрхун-енисей ёзуви”, “туркий рун ёзуви” деб ҳам юритилаётир. Лекин ушбу атамалар тарихий эмас, балки кўхна туркий ёзувнинг бутунги туркологияда ишлатилаётган номлари саналади.

Тарихчи Ибн Арабшоҳ ўз асаридеда темурийлар даврида ишлатилган ёзув турларига тўхтала туриб, дулбаржин ёзуви ҳақида ҳам сўз юритган. Баъзи олимлар ўртасида ана шу ёзув кўк турк ёзувининг эски атамаси бўлган, деган фикр ҳам шаклланиб қолди. Бу тўғри эмас. Аввало, кўк турк ёзуви темурийлар даврида ишлатилмаган. Ибн Арабшоҳ тилга олган дулбаржин бошқа бир ёзувдир. Уни кўк турк ёзуви билан қориштирмаслик керак. Дулбаржин ёзувида битилган айрим ёдгорликлар кунимизгача етиб келган, улар чет эллардаги қўлёзма фондларида сақланмоқда.

Кўк турк ёзуви туркларнинг энг эски, тахминларга кўра мелоддан бурунги даврларда ота-боболари томонидан яратилган ўз ёзуви эди. Ушбу алифбо туркий муҳитда кашф этилган, шунинг учун унда туркий тилнинг фонетик-фонологик

хусусиятлари яхши инобатга олинган. Кўк турк алифбоси туркий халқлар тарих давомида қўллаган ёзувлари ичида ўз тилларига энг мувофиқлашгани эди.

Кўк турк ёзувининг илдизлари ва юзага келган даври тўғрисида тугал бир тўхтамга келинган эмас. Туркшуносликда бу масалала қатор, ҳатто бир-бирига қарама-қарши фикрлар-да билдирилган. Айрим олимлар унинг асосларини қадимги туркий тамгалар (уруғ-қабила белгилари)га боғлаганлар. Уларнинг фикрича, кўк турк хати айни тамгалар негизидеда юзага келган. Бошқа бир қарашга кўра, ушбу ёзув оромий алифболари, аниқроғи, суғд хатининг негизидеда ҳосил бўлган. Суғдийнинг такомиллашган шакли мазкур алифбонинг шаклланишида асос бўлиб хизмат қилган; унга айрим ўзгаришлар киритиш, янги белгилар орттириш йўли билан ёзув туркий тилга мослаштирилган. Бу маданий жараён кўк турк хоқонликлари даврида, тахминан, VI юзйилларда юз берган.

Ёзувнинг генезиси масаласида яна бир фикр диққатга молик. Унга кўра, ушбу алифбо туркий муҳитда кашф этилган, шунинг учун унда туркийнинг фонетик-фонологик хусусиятлари яхши инобатга олинган. Шунинг билан бирга, у оромий, суғд, пахлавий ёзувларининг кучли таъсирида бўлган (қаранг: Васильев 1983, 5–9).

Палеографик кузатувлар, қадимий ёзувларни ўзаро қиёслаш олимлари яна бир фикрга олиб келмоқда. Жумладан, олим А. Аманжоловнинг фикрича, ушбу ёзувнинг тарихи мелоддан бурунги I минг йилликларга туташади. Унинг олд Осиё ёзувларига ўзакдош бўлган қадимги юнон ва сомий-финикий ёзувлари билан айрим жиҳатдан боғлиқлиги бор (Аманжолов 2003, 289–300).

Таъкидлаш керакки, кўк турк алифбосининг тизими ва ёзув принциплари тамоман ўзига хос. У қадимги ҳамда ўртанча эроний тилларнинг товуш қурилишига мослашган оромий ёзувларидан фарқ қилади. Маълумки, оромий ёзувларида харфлар бир-бирига уланади. Кўк турк хатида эса харфлар уланмай, айри-айри ёзилган. Туркий ёзув суғд хатининг сўнги такомиллашган курсиви туридан шаклланган экан, янги ёзувда харфларни ажратиб ёзишнинг маънисини нима? Бу ҳодиса ёзув

тарихида прогресс эмас, орқага қайтиш бўлмайдами? Шундай бўлган дея фараз ҳам қилайлик. У ҳолда турклар сугд хати негизда бошқа бир алифбо – уйғур хатини яратганликларини қандай тушунмак керак? Маълумки, уйғур хатини яратиш жараёнида сугдийдан у қадар чекиниш содир бўлгани йўқ. Уйғур хати палеографик жиҳатдан сугдчанинг сўнгги тезкор шаклига жуда яқин туради. Назаримизда, уйғур хатининг кашф этилиши ва ўта оммалашуви, ҳатто кийинчалик кўк турк хатини сиқиб чиқарганлигининг сабабларидан бири ҳам унинг китобат ишида қулайлиги бўлган.

Сугд алифбосида 22 ҳарф мавжуд эди. Уйғур алифбосида унга бир белги – </> ҳарфи орттирилиб, 23 ҳарфдан фойдаланилган. Лекин кўк турк матнларидаги ҳарфлар сони 38–40 атрофида (айрим матнларда бундан ҳам ортик). Юқоридаги фараз назарда тutilган тақдирда алифбода ҳарфлар сонининг салкам икки бор ортириб юборилишининг боиси нима? Ахир ҳарфлар миқдорини деярли сақлаган ҳолда уйғур хатини яратган эмасмидилар?

Сугдча ҳарфлар билан кўк турк ҳарфларининг баъзиларини ўзаро чоғиштириш ҳам мумкин. Лекин туркий алифбода мазкур белгининг иккинчи эши-да бор. Масалан, *г* ҳарфи сугдча <*r*>га ўхшаш дейдиган бўлсак, <*r*> нинг йўғон шакли – *R* сугдчадагидан тамоман фарқ қилади.

Яна бир хусусияти: кўк турк хатида айрим идеографик белгиларни ҳам кузатиш мумкин. Жумладан, тадқиқотчиларнинг эътирофича, *J* <*u*> ҳарфининг генезиси *au* (ой) сўзи билан боғлиқ. Яъни ойнинг кўринишини назарда тутиб, ушбу ҳарфни яратганлар деб фараз қилиш мумкин (ёзувда *au* сўзи ой шаклидаги *J* билан ёзилади). Шунинг сингари *г* <*r*> ҳарфи *er* (киши) кўриниши, *u* <*oq*> ҳарфи “ўк”нинг кўриниши асосида шаклланди кўринади, чамаси. Айни фараз тўғри бўлган тақдирда, кўк турк ёзувининг туркий муҳитда кашф этилгани мутлақо шубҳа туғдирмайди.

Мухими, ёзувда қадимги туркий тилнинг фонетик-фонологик хусусиятлари тўлалигича инобатга олинган эди. Кўк турк алифбоси туркий халқлар тарих давомида қўллаган ёзувлари ичида ўз тилларига энг мувофиқлашгани эди. Ёзувининг бу каби

хусусиятларини ҳисобга олмай, унинг асосини бошқа ёзувларга тўғридан-тўғри боғлаб қўйиш, назаримизда, ўзини оқламас.

Кўк турк ёзувининг оромий ёзувлари, хусусан, сугд хатига айрим жиҳатдан боғлиқлигини умуман инкор этмаслик керак (бу ёзув ҳам финикий алифбо тизимига бориб туташади). Лекин ёзувнинг шаклланишини кейинги даврларга ёки айнан сугд алифбосигагина боғлаб қўйиш, бизнингча, асоссиз. Туркий ёзувнинг палеографик хусусиятлари ва фонетик-фонологик вазифаси унинг бир йўла эмас, аста-секинлик билан, асрлар давомида, қадимги туркийнинг товуш қуруми билан узвий ҳолда ривож топганидан далолат бермоқда.

Бизгача сақланиб қолган ўрхун-енисей битиглари ушбу ёзувнинг илк босқичига оид эмас, балки мазкур обидалар ёзувнинг такомиллашган босқичида яратилган. Демак, ушбу ёзувнинг тарихи бизгача етиб келган ёдгорликлардан-да қадимийдир.

Кўк турк хатини баъзи олимлар бир пайтнинг ўзида кенгашиб яратилган, деб ҳам чамаламоқдалар. Лекин сўнгги ўнйилликларда топилаётган ёдгорликлар ушбу ёзувнинг пайдо бўлган даврини милоддан аввалги асрлар билан боғлаш мумкинлигини кўрсатмоқда. Жумладан, Алмати яқинидаги Иссиқ кўргонидан, Ўзбекистоннинг жанубидаги қадимги кент харобаларидан чиққан битиглар бунинг далилидир. Қадимги туркий ёзув маданиятини тадрижий жараён сифатида яхлит талкин этмоқ учун ушбу топилмалар устида яна чуқур тадқиқотлар бажарилмоғи лозим.

Қадимги турк хати шу қадар кенг ёйилган эдики, ёзувнинг илк ўчоқлари қаерларда бўлган, деган савол ҳам туғилади. Бу масалада ёзув, асосан, кўк турк хоқонлиқлари даврида Енисей ва Ўрхун агрофларида ёйилиб, тараққий этган деб қараш кифоя эмас. Бир ёғи Сибирь, Олтой ўлкаларидан Марказий Мўғулистону Шаркий Туркистонга қадар, иккинчи ёғи Афғонистондан тортиб Каспий тевараги бўйлаб Шаркий Оврўпагача бўлган улкан ҳудуддан топилган ва топилаётган туркий битиглар илк ўрта асрларда ушбу тупроқларда ёзув маданиятининг ғоят раванқ топганидан далолат бермоқда. Мухими шундаки, мазкур ёдгорликларнинг хат шакли хилма-хил. Уларни палеографик жиҳатдан бир гуруҳга бириктириб бўлмайди. Ҳар қайси ҳудудда амал қилган ёзув палеографик

жихатдан ўзига хос; айрим белгилари, баъзи имло хусусиятлари билан ҳам фаркланиб туради.

Ушбу туркий ёзувнинг палеографик хусусиятлари ва фонетик-фонологик вазифаси унинг бирйўла эмас, аста-секинлик билан, юзйилликлар давомида, қадимги туркийнинг товуш қуруми билан узвий ҳолда ривож топганидан далолат бермоқда.

Кўк турк ёзувида етиб келган ёдгорликлар оз эмас. Мухими шундаки, қунимизгача сақланиб қолган битиглар ушбу ёзувнинг илк шаклланиш босқичида яратилган эмас, балки улар ёзувнинг такомиллашган босқичида яратилганлиги маълум бўлмоқда. Демак, ушбу ёзувнинг тарихи, унинг илдизлари бизгача етиб келган ёдгорликлардан-да эскироқдир.

Кўк турк хатини баъзи олимлар бир пайтнинг ўзида, ҳатто Биринчи турк ҳоконлиги даврида кенгашиб яратилган, деган фикрни билдирганлар. Лекин сўнги ўнйилликларда топилаётган ёдгорликлар ушбу ёзувнинг пайдо бўлган даврини милоддан аввалги асрлар билан боғлаш мумкинлигини кўрсатмоқда. Жумладан, Алмати яқинидаги Исик кўрғонидан, Ўзбекистоннинг жанубидаги қадимги кент харобаларидан чиққан битиглар бунинг далилидир. Қадимги туркий ёзув маданиятини тадрижий жараён сифатида яхлиг талқин этмоқ учун ушбу топилмалар устида яна чуқур илмий изланишлар олиб борилмоғи лозим.

Қадимги турк хати шу қадар кенг ёйилган эдики, ёзувнинг илк ўчоқлари қаерларда бўлган, деган савол ҳам туғилиши табиий. Бу масалада ёзув, асосан, кўк турк ҳоконлиқлари даврида Енисей ва Урхун теварагида ёйилиб, тараққий этган деб қараш кифоя эмас. Бир ёғи Сибирь, Олтой ўлкаларидан Марказий Мўғулистону ҳозирги Синжон ўлкаларига қадар, иккинчи ёғи Афғонистондан тортиб Каспий тевараги бўйлаб Шарқий Европача бўлган улкан ҳудуддан топилган ва топилаётган туркий битиглар илк ўрта асрларда ушбу тупроқларда ёзув маданиятининг ғоят раванқ топганидан далолат бермоқда. Мухими шундаки, мазкур ёдгорликларнинг хат шакли хилма-хил. Уларни палеографик жиҳатдан бир гуруҳга бириктириб бўлмайди. Ҳар қайси ҳудудда амал қилган ёзув палеографик жиҳатдан ўзига хос; айрим белгилари, баъзи имло хусусиятлари билан ҳам фаркланиб туради.

Қадимги турк ўлкаларидан топилаётган ёзма ёдгорликлар, айниқса, уларда қўлланган хат шаклининг ўзаро фаркли эканлигидан англашиладики, туркий ёзувнинг маданий марказлари бир эмас, бир қанча бўлган.

Ўрта Осиё, хусусан, Ўзбекистон тупроғидан топилаётган илк ўрта асрларга тегишли обидалар бу ерлар ҳам ўтмишда кўхна турк ёзувнинг маданий ўчоқларидан бири ўтганидан далолат бермоқда.

Кўк турк ёзуви қадимги туркий тилнинг фонетик-фонологик, морфонологик хусусиятларига мослашган эди. Бунинг ёзувнинг туркий сингармонизм (унлилар уйғунлиги) қонунига бўйсунганлигида яққол кузатиш мумкин. Ёзув белгилари сўзнинг фонетик-фонологик табиатини англашиб туради.

Ёзма ёдгорликлари. Қунимизгача сақланган кўк турк ёзув ёдгорликлари Биринчи ва Иккинчи турк ҳоконлиқлари, уйғур ҳоконлиги даврларига тегишлидир. Улар Мўғулистондан, Олтой ўлкаси ҳамда Енисей дарёси теварагидан, ҳозирги Синжон ўлкаларидан, Талас ва Ўзбекистоннинг Фарғона водийси, Қашқадарё ҳудудлари, шунингдек, Шимолий Кавказ, Шарқий Европада эса Дунай атрофларидан топилган. Бу эса қадимги турк ёзувнинг ана шу кенг ҳудудда амал қилганидан дарак беради. Ёзувлар қабр тошлари, қоялар, сопол ва металл буюмлар ва таёқчаларга битилган. Ёдгорликлар орасида қоғозга битилганлари ҳам бор. Кўк турк битигларининг энг йириклари Мўғулистондаги Ўрхун дарёсининг теварагидан топилган. Бир пайтлар бу ерлар турк ҳоконлиқларининг маданий марказлари эди. Турк ҳоконлиқларининг пойтахти, йирик шаҳарлари ўша ерларда бўлган, шаҳарсозлик гуллаб-яшнаган. Ҳозир ўша шаҳарларнинг харобалари қолган, ҳолос. У ердан топилган битиглар кўк турк ва уйғур ҳоконлиқлари даврида ўтган ҳоконлар, сарқарда ва йирик амалдорлар шарафига тикланган. Ушбу обидалар фанда “ўрхун битиглари” номи билан юритилмоқда. Ўрхун битигларининг эскилари Иккинчи кўк турк ҳоконлиги замонида тегишли. Ўша кезлар яшаб ўтган давлат арбоби ва сарқарда Тўнюқуққа қўйилган битигтош, Элтариш ҳоконнинг кичик ўғли Кул тигин (=Кўл тигин) хотирасига унинг оғаси Билга ҳокон томонидан 732 йили ўрнатилган ёдгорлик,

Элтаришининг тўнғич ўгли Билга хокон (=хитой манбаларида Мўгилян деб аталган) шарафига 735 йили тикланган мангутош, VIII юзйилликнинг биринчи ярмида (чамаси, 732 йили) саркарда Алп Элэтмиш хотирасига тикланган Ўнгин битиги, айни хоконлик даврига мансуб Кули-чўр битиги шулар жумласидан.

Олтой ўлкаси ва Енисей теварагидан топилган кўк турк ёзувидаги ёдгорликлар фанда “енисей битиглари” деб аталмоқда. Уларнинг сони жуда кўп. Лекин ўрхун битиглари сингари катта-катта матнлар эмас; йириклари 15–16 қаторли. Битиглар кабр тошларига, қояларга битилган.

Мўғулистондан топилган кўк турк ёзуви битигларининг муайян қисми уйғур хоконлиги даврига тегишли. Улардан айримлари қадимий Қорабалғасун харабаларидан чиққан. Қорабалғасун обидалари уйғур хоконлиги давридан қолган йирик ва ўта қадрли тарихий монументал ёдгорликлардир. Улар асл ҳолатида сақланган эмас. Мангутошлардан бўлақлар қолган, холос.

Авестў ёзуви

Авестў хати қадимги авестў тилининг ёзувидир. Зардуштийликнинг муқаддас китоби “Авестў” ана шу ёзувда. Ушбу ёзувдаги якка-ёлғиз ёдгорлик ҳам шунинг ўзидир. Мазкур диний асарнинг тили фанда *авестў тили*, китобнинг хати эса *авестў ёзуви* деб юритилмоқда.

Баъзи мутахассислар авестў ёзуви ва тили фақат “Авестў” китоби учун яратилган деб қарайдилар. Аслида бундай эмас. Авестў тили ва ёзуви қачонлардир зардушт жамоалари орасида кенг амал қилган. Кейинчалик бу тил истеъмолдан чиқиб, ўлик тилга айланган. Шунинг билан бирга, ёзув ҳам қўлланилмай қўйган. Лекин китобий тил (*авестў тили*) дин тили сифатида сақланиб қолаверган.

Қадимги хоразм ёзуви

Қадимги хоразм ёзуви оромий алифбоси негизида, ўртанча эроний тиллар туркумига кирувчи қадимги хоразм тили ишлаб чиқилган махсус алифбо эди.

Қадимги хоразм тили тарихида амал қилган ёзув маданиятини даври ва ёзув турларига кўра икки босқичга ажратиш мумкин:

Биринчиси, ёзув маданиятининг илк босқичи. Бунда оромий тизимига асосланган қадимги хоразм ёзуви ва унда етиб келган ёдгорликлар назарда тутилади. Ушбу ёдгорликлар мелоддан бурунги IV юзйилдан мелодий X юзйилгача бўлган даврларга тегишлидир.

Иккинчиси, ёзув маданиятининг илк ўрта асрлар босқичи. Бунда араб тилида битилган манбалар ва уларда сақланган хоразмча глоссалар (сўзлар) назарда тутилади. Ушбу хоразмча сўзлар X юзйилликдан XIV юзйилгача бўлган даврларда яратилган арабча манбаларда келтирилган бўлиб, ёзуви ҳам араб алифбосида.

Қадимги хоразм ёзувининг илдизлари турли пиктографик белгиларга асосланади. Улар Хоразм воҳаси Султон Увайс тоғининг ғарбий қисмидан аниқланган қоятош чизгиларидир. Чизгилар туркуми Амударё ёқасидаги Чилпиктепа, Қоратепа, шунингдек, Нукус яқинидаги Бештепа пиктографик белгиларидан ташкил топган.

Хоразмда харф-товуш белгилар тизимига асосланган алифболи ёзув мелоддан аввалги IV – мелодий VIII юзйиллар оралиғида ишлатилган. Улар қоятошлар, сопол идишлар, ёғочлар, суяклар ҳамда териға, битигларнинг катта бир қисми тангаларга битилган.

Хоразм ёзувидаги энг эски битиг Катта Ойбўғирқалъа битиги деб юритилади. Битиг мелоддан аввалги V–IV юзйилликлардан қолган қўрғондан чиққан хум сиртига битилган бўлиб, Марказий Осиёдан топилган энг қўхна ёзув ёдгорлиги саналади.

Шунингдек, Хумбузтепа ёдгорлик комплекси, Қальаликир бино комплекси, Говур манзили, яна Акчахонқалъа, Аёзқалъа, Буриқалъа, Қўйқирилганқалъа қўрғонлари, Тупроққалъа сарой комплекси, Миздаххон ва Тўққалъа қўрғонлари, Яккапорсон деган жойлардан ҳам қадимги хоразм ёзувидаги битиглар топилган.

Битигларнинг катта бир қисми мелоднинг бошларидан то VIII юзйилликка қадар Хоразм ҳукумдорлари томонидан зарб

Элтаришининг тўнғич ўгли Билга хокон (=хитой манбаларида Мўгилан деб аталган) шарафига 735 йили тикланган мангутош, VIII юзйилликнинг биринчи ярмида (чамаси, 732 йили) саркарда Алп Элэтмиш хотирасига тикланган Ўнгин битиги, айни хоконлик даврига мансуб Кули-чўр битиги шулар жумласидан.

Олтой ўлкаси ва Енисей теварагидан топилган кўк турк ёзувидаги ёдгорликлар фанда “енисей битиглари” деб аталмоқда. Уларнинг сони жуда кўп. Лекин ўрхун битиглари сингари катта-катта матнлар эмас; йириклари 15–16 қаторли. Битиглар қабр тошларига, қояларга битилган.

Мўғулистондан топилган кўк турк ёзувли битигларнинг муайян қисми уйғур хоконлиги даврига тегишли. Улардан айримлари қадимий Қорабалғасун харабаларидан чиққан. Қорабалғасун обидалари уйғур хоконлиги давридан қолган йирик ва ўта қадрли тарихий монументал ёдгорликлардир. Улар асл ҳолатида сақланган эмас. Мангутошлардан бўлақлар қолган, холос.

Авестў ёзуви

Авестў хати қадимги авестў тилининг ёзувидир. Зардуштийликнинг муқаддас китоби “Авестў” ана шу ёзувда. Ушбу ёзувдаги якка-ёлғиз ёдгорлик ҳам шунинг ўзидир. Мазкур диний асарнинг тили фанда *авестў тили*, китобнинг хати эса *авестў ёзуви* деб юритилмоқда.

Баъзи мутахассислар авестў ёзуви ва тили фақат “Авестў” китоби учун яратилган деб қарайдилар. Аслида бундай эмас. Авестў тили ва ёзуви қачонлардир зардушт жамоалари орасида кенг амал қилган. Кейинчалик бу тил истеъмолдан чиқиб, ўлик тилга айланган. Шунинг билан бирга, ёзув ҳам қўлланилмай қўйган. Лекин китобий тил (*авестў тили*) дин тили сифатида сақланиб қолаверган.

Қадимги хоразм ёзуви

Қадимги хоразм ёзуви оромий алифбоси негизида, ўртанча эроний тиллар туркумига кирувчи қадимги хоразм тили ишлаб чиқилган махсус алифбо эди.

Қадимги хоразм тили тарихида амал қилган ёзув маданиятини даври ва ёзув турларига кўра икки босқичга ажратиш мумкин:

Биринчиси, ёзув маданиятининг илк босқичи. Бунда оромий тизимига асосланган қадимги хоразм ёзуви ва унда етиб келган ёдгорликлар назарда тутилади. Ушбу ёдгорликлар мелоддан бурунги IV юзйилдан мелодий X юзйилгача бўлган даврларга тегишлидир.

Иккинчиси, ёзув маданиятининг илк ўрта асрлар босқичи. Бунда араб тилида битилган манбалар ва уларда сақланган хоразмча глоссалар (сўзлар) назарда тутилади. Ушбу хоразмча сўзлар X юзйилликдан XIV юзйилгача бўлган даврларда яратилган арабча манбаларда келтирилган бўлиб, ёзуви ҳам араб алифбосида.

Қадимги хоразм ёзувининг илдизлари турли пиктографик белгиларга асосланади. Улар Хоразм воҳаси Султон Увайс тоғининг ғарбий қисмидан аниқланган қоятош чизгиларидир. Чизгилар туркуми Амударё ёқасидаги Чилпиктепа, Қоратепа, шунингдек, Нукус яқинидаги Бештепа пиктографик белгиларидан ташкил топган.

Хоразмда харф-товуш белгилар тизимига асосланган алифболи ёзув мелоддан аввалги IV – мелодий VIII юзйиллар оралиғида ишлатилган. Улар қоятошлар, сопол идишлар, ёғочлар, суяклар ҳамда терига, битигларнинг катта бир қисми тангаларга битилган.

Хоразм ёзувидаги энг эски битиг Катта Ойбўғирқалъа битиги деб юритилади. Битиг мелоддан аввалги V–IV юзйилликлардан қолган кўргондан чиққан хум сиртига битилган бўлиб, Марказий Осиёдан топилган энг кўҳна ёзув ёдгорлиги саналади.

Шунингдек, Хумбузтепа ёдгорлик комплекси, Қальакир бино комплекси, Говур манзили, яна Ақчахонқалъа, Аёзқалъа, Бурлиқалъа, Қўйқирилганқалъа кўргонлари, Тупроққалъа сарой комплекси, Миздахкон ва Тўққалъа кўргонлари, Яккапорсон деган жойлардан ҳам қадимги хоразм ёзувидаги битиглар топилган.

Битигларнинг катта бир қисми мелоднинг бошларидан то VIII юзйилликка қадар Хоразм ҳукумдорлари томонидан зарб

Олимнинг таъкидлашича, тилнинг товуш тизими шунинг билан чекланмайди; туркий тилда ишлатиладиган етгита товуш уйғур ёзувида махсус белгисига эга эмас. Булар: *p, z* (сиргалувчи), *γ, g, η* ҳамда *č, w* лардир. Ушбу товушлар юқорида кўрсатилган харфлар воситасида ифода этилган ёки улар сингари ифодаланиб, кўшимча белгилар билан фаркланган. Ушбу маълумотдан уйғур хатида куйидаги товушлар бир хил ифода этилганлиги аён бўлади: *k-g, x-γ, č-j-ž, w-f*. Сонор *η* эса ёзувда икки харф (*n+k*) билан берилган.

Кошғарий туркий алифбо харфларининг отини ҳам эслатади: харфларнинг оти, улар ифодалаган товушга *fatha* кўшиб хосил килинган: *a, wa, xa, va, za, qa, ya, kā, ḍa, ma, na, sa, ba, ča, ra, ša, ta, la*. Бу кетма-кетликни эсда сақлаш учун улар учта-учтадан бирлаштирилиб, *awaxa, vazaqa, yakāda, manasa, bačara, šatala* тарзида ўқилган. Бу шакллар китобда алифбо ва унинг изоҳларидан кейин алохида-алохида килиб берилган.

Муаллифнинг ёзишига кўра, “Барча хоконлар ва султонларнинг китоблари, ёзувлари қадимги замонлардан шу кунгача, *Kāšgar* дан Юқори Чингача – ҳамма турк шаҳарларида шу ёзув билан юритилган” (ДЛТ, 17).

Махмуд Кошғарий унлиларнинг тўлиқ ёзилиши тўғрисида тўхталиб, талаффузда ўрни йўқлигига қарамай (бунда қисқа унлилар назарда тутилмоқда – Қ.С.) *fatha* ўрнида *alif, zamma* ўрнида *vā, kasra* ўрнида *uā* ёзиш қоида эканлигини таъкидлайди. У мисол тариқасида айрим сўзларнинг уйғур ва араб ёзувларида ёзилиш тартибини ҳам берган. Араб хатида – KeLiN, уйғур хатида – KELiN; араб хатида – TaPaN, уйғур хатида – TAPAN (туя товони) (ДЛТ, 162).

Манбаларда уйғур хатининг *türkcä xaṭ* деган оти ҳам бор. Алишер Навоий Ҳусайн Бойқаронинг ўғли Бадиуззамонга ёзган мактубида хатларнинг ўқиш учун қулай ё қийинлиги тўғрисида фикр юрита туриб, уйғур хатини ҳам эслайди; уни *türkcä xaṭ* дея тилга олади. Навоий ёзади: *Yana ul-kim, har türlüg 'aradāšt-kim, yuqarī bitilsä, nasxta'liq xaṭi bilä andaḡ xānā bitilsä-kim, oqurda oqur kišigä tašviš tegmäsä, türkcä xaṭ bilä xud aslā bitilmäsäki, bu bābda dayi qavle bar* (Mun.794a.3–4).

Ушбу туркий ёзув тарихда “уйғур хати” деб ҳам аталган. Жумладан, XIII юзйилликда яшаб ижод этган форсигўй шоирлардан бири Пури Баҳои Жоми ўз қасидаларидан бирида уни “уйғур хати” (*xaṭṭ-i uyūri*) деб атаган (Sertkaya 1977,19). Шеърнинг уйғур хати тилга олинган байти шундай:

*Kāmān tuttaxāi tu čün kilki baxšiyān,
Kardan mašq barrūhi tu xaṭṭ-i uyūri.*

“Сенинг кокилларинг бахшиларнинг қалами кабидир,
Юзингда гўё уйғур хатини машқ қилдилар”.

Арабча манбаларда арабий изофа билан *xaṭṭu-l-uyūriyya* дейилган. Машҳур тарихчи Ибн Арабшоҳ ўзининг “Ажойбу-л-мақдур фи навоиби Таймур” деб аталган китобида уни “уйғур хати” дея тилга олган ва бу ёзувнинг тарихи тўғрисида яхши маълумот келтирган (Қохира миллий кутубхонасида сақланаётган 3543- кўрсаткичли кўлёзма, 186а–187а- бетлар) (Рустамов 1976,39).

Р.Р. Аратнинг маълумотига кўра, Анкарадаги Маориф кутубхонасида сақланаётган “Ҳибату-л-хақойик”нинг Е нусхаси киритилган кўлёммада уйғур алифбоси келтирилган (Арат 1992,34–35; CLXIX).

Алифбодан олдин шундай жумла битилган: *fi xaṭṭu-l-uyūri alāna nuqāl moʻūli va hurūfuhā 16 harfan mubniya 'ala-l-faṭh*.

Мазмуни: “Ҳозирда мўғулча деб аталадиган уйғур хатида харфлар (сони) 16 та ва фатҳа асосига қурилган”.

Шундан сўнг 18 та уйғур харфи келтирилиб, улар 16 хил араб харфи билан изоҳлаб чиқилган.

Ҳозирда “уйғур хати” деб аталаётган эски туркий ёзув ўтмишида “мўғул хати” (*xaṭṭu-l-moʻūliyya*) номи билан ҳам аталган. Жумладан, Истанбулдаги Аёсофия кутубхонасида сақланаётган 4757- кўрсаткичли Абдулраззоқ баҳши кўчирган мажмуанинг биринчи бетига араб тилида бир қайд битилган бўлиб, унда мазкур мажмуа “мўғул хати” (*xaṭṭu-l-moʻūliyya*)да битилгани қайд этилган. Қайднинг мазмуни шундай: “Мўғул тилида мўғул хати билан тузилган ўғитлардан иборат рисолалар

мажмуаси ҳамда мўгул тили ва мўгул хатидаги “Махзуну-л-асрор” китоби – уларнинг ҳар иккиси туркийдадир” (қаранг: Агаф 1992, LXIII).

“Хибату-л-хақойик”нинг араб ёзувида битилган С қўлёзмасининг бошланишига Адиб Аҳмад асарининг туб нусхаси ва мўгул хати (яъни уйғур ёзуви) билан боғлиқ керакли бир маълумот ёзиб қўйилибди. Араб тилидаги ушбу қайднинг маъноси шундай: “Мўгулча “Хибату-л-хақойик” (китоби) насихат ва тасаввуфга бағишланган. (Мўгул хати) сурёний хатининг бир туридир. Инжил ана шу (сурёний) хатда битилган” (қаранг: Агаф 1992, CXVII). Ушбу қайдда “мўгулча “Хибату-л-хақойик” (китоби)” дейилганда, афтидан, асарнинг туб нусхаси мўгул (уйғур) хатида эканлиги, араб ёзувли ушбу нусха эса ўшандан кўчирилгани кўзда тутилмоқда. (“Мўгул хати) сурёний хатининг бир туридир” деган жумлада уйғур ёзувининг сурёний ёзуви билан ўзакдош эканлигига ишора бор. Чунки сурёний ёзуви ҳам оромий ёзувдан ўсиб чиққан.

Ёзма ёдгорликлари. Уйғур ёзувида битилган туркий ёдгорликларни замони ва маданий муҳитига кўра қуйидаги туркумларга ажратиш мумкин:

- (1) Тангриканлик инончи давридан қолган битиглар;
- (2) Буддизм муҳитида яратилган битиглар;
- (3) Монийлик муҳитида яратилган битиглар;
- (4) Насронийлик муҳитида яратилган битиглар;
- (5) Ислом муҳитида яратилган битиглар.

“Ўғузхоқон” достонининг энг эски варианты тангриканлик инончи давридан қолган. Асарнинг ушбу варианты уйғур хатида битилган.

Уйғур ёзувининг кенг оммалашуви туркий халқлар томонидан буддизм динининг қабул қилиниши ва унинг ёйилиши билан боғлиқ. Шунинг учун ҳам буддизм муҳитида яратилган асарлар ниҳоятда кўп. Исломга қадар яратилган ёдгорликлар ичида ҳам буддизм даврига тегишлилари салмоқли ўринни эгаллайди. Бунга “Майтри симит нўм битиг”, “Олтун тусли ёрут”, “Сюань-цзан кечмиши” ва бошқа кўплаб будда ёдгорликларини мисол келтириш мумкин.

Монийлик муҳитида яратилган “Хуастуанифт”нинг Санкт-Петербург нусхаси, Тангрига, Монийга бағишланган алқовлар ва бошқа шеърый узиндилар маълум.

Насронийлик муҳитида яратилган битиглар унчалик кўп эмас. Бири “Топинувчиларнинг дуолари” деб аталади.

X юзйилда Қорахонийлар давлатида ислом расман қабул қилинди. Шу чоғлардан бошлаб туркий муҳитга араб ёзуви ҳам ўзлаша бошлади. Лекин араб хати эски уйғур ёзуви ўрнини бутунлай эгаллаб олгани йўқ. Турк-ислом оламида XV юзйилликнинг охирларига қадар уйғур ва араб ёзувлари ёнма-ён ишлатилди. Шунинг учун ҳам бу даврларда яратилган асарларнинг қўлёзма нусхалари икки хил ёзувда. Масалан, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қуталғу билиг”, Адиб Аҳмад Югнакийнинг “Хибату-л-хақойик”, Хоразмийнинг “Муҳаббатнома”, Хўжандийнинг “Латофатнома” асарлари ва бошқа ёдгорликларнинг ҳам уйғур, ҳам араб ёзувли қўлёзмалари бор. Баъзи бир асарларнинг эса фақат уйғур ёзувли нусхалари сақланган, холос.

Муҳим жиҳати, темурийлар даври ёзув маданиятида ўтмиш анъаналарига, ота-боболардан қолган ёзувларга эътибор катта эди. Темурийлар давлатида тарихнавислик, бадиий адабиёт, таълим ва фан соҳаси, давлат девонхоналари ва хўжалик ишларида, расмий-дипломатик муносабатларда икки хил ёзув – эски уйғур ва араб алифболари ишлатилган.

Туркий халқларнинг ёзув маданияти тарихида XIV–XV юзйиллар қадимги туркий ёзувдан араб хатига ўтиш даври саналади. Шунга қарамай, бадиий адабиёт, тарихнависликда, шу қаторда давлат ҳужжатчилик ишлари, халқаро дипломатик муносабатларда уйғур хатининг мавқеи юқори эди. Қадимги турк ёзув анъанасини сақлаб, турк ислом дунёсида уйғур хатини сўнг бор қўллаган ҳам темурийлардир. Темурбек ўз салтанатининг расмий ишларида, ички ҳамда ташқи дипломатик муносабатларда, бадиий адабиёт соҳасида, билим кишилари орасида ота-боболардан мерос қолган уйғур хатининг кенг амал қилишига ҳайрихоҳлик қилди ва бунинг ижросига катта эътибор қаратди. Темурийлар даврида уйғур хати туркий ёзма адабий тилининг етакчи, бутун бир салтанатнинг иш юритувчи расмий

ёзувига айланди. Уйғур хати, араб хати билан баробар Темурийлар давлатининг расмий ёзуви эди.

Олтин ўрда ҳамда Темурийлар давлатида уйғур хатининг кенг амал қилганлиги тарих китобларида ҳам қайд этиб ўтилган. Машхур тарихчи Ибн Арабшоҳ ўзининг “Ажобу-л-мақдур фи навоиби Таймур” деб аталган китобида уйғур хатининг тарихи тўғрисида яхши маълумот берган. Тарихчи ёзади: “Улар [чиғатойликлар – Қ.С.] ўзларининг тилхат, мактуб, фармон, хат, китоб, битим, солнома, шеър, қисса, хикоят, ҳисоб, хотира ва девонга тегишли ҳамма ишларини, чингизона тузукларини шу ёзувда ёзадилар. Бу ёзувни яхши билган уларнинг орасида хор бўлмайди, чунки бу [ёзув] уларда ризк очкичидир” (Рустамов 1976,39–42). Ибн Арабшоҳ ушбу маълумотида “Улар ўзларининг тилхат, мактуб, фармон, битим ва девонга тегишли ҳамма ишларини, чингизона тузукларини шу ёзувда ёзадилар” деганда давлат ишлари, халқаро дипломатик муносабатларда, тарихнависликда уйғур хатининг мавқеи юқори эканини кўзда тутган.

Уйғур хати Темурийлар давлатининг расмий ёзуви ҳам эди. Темурийлар ўз ёрликларини, расмий ҳужжатларини, ҳатто чет элларга юбориладиган хатларини ҳам уйғур ёзувида битганлар. Уйғур хати девон ишларида, расмий-дипломатик ёзишмаларда кенг ишлатилган. Темурбек ўз ёрликларини, қўшни элларнинг ҳуқумдорларига йўллаган мактубларини уйғур хатида ва туркий тилда ёздирган, темурийларнинг шажаралари ҳам айна ёзувда. Темурбекнинг ўлиmidан кейин Шохрух ва Мирзо Улуғбек, Абу Саид мирзо ва унинг ўғли Умаршайх мирзо ҳам ўз девонида, давлат ишларида қадимги туркий алифбони кенг қўлагани маълум. Бу ёзувни Захириддин Муҳаммад Бобур ҳам яхши билган.

Моний ёзуви

Мелодий 247 йили Бобилда Моний бошчилигида янги диний оқимга асос солинди ва ўша кезлардан бошлаб Суриянинг Палмира шаҳрида қўлланилган ёзув шакли асосида тузилган моний ёзуви ҳам амал қила бошлади. Кейинчалик ушбу ёзув

моний дини билан бирга Ўрта ва Марказий Осиёга ҳам кириб келди. Ушбу тупроқда моний хатини монийликни қабул қилган турк ва суғд жамоалари қўлаган. VII юзйилга келиб, монийлик уйғур хоконлигининг давлат дини сифатида амал қилган чоғларда бу ёзув турклар орасида кенг ёйилди.

Одатда, турк-моний жамоаларида диний асарлар кўпроқ моний хатида битилар эди. Бизгача моний хатида битилган туркий ёдгорликлардан сақланиб қолган. Туркий матнлар ичида моний диний мазмунидаги шеърлар бор. Шунингдек, монийчилар тавбаномаси “Хуастуанифт”нинг айрим қўлёзма нусхалари моний хатида. Жумладан, асарнинг Британия Музейида сақланаётган нусхаси, Берлин фондида сақланаётган Т.П.Д.178; ТМ303(М153); ТМ183; М172; М443 рақамли узиндилар моний алифбосидадир.

Брахми ёзуви

Брахми хати бўғин ёзуви бўлиб, қадимги санскритча алифбо негизида шаклланган. Турон юртига буддизм таъсирида кириб келган. Брахми хатини фақат турк-будда жамоаларигина қўлади, қолганлар ўз ёзувида қолаверди. Шуниси борки, буддизмни қабул қилган турклар ўзининг миллий ёзувидан ҳам кечгани йўқ. Улар ўз тилларига ўтирилган будда асарлари учун уйғур ёзувидан ҳам фойдаланган. Бунинг сабаби, туркий халқлар учун бўғин ёзувидан кўра ўзларининг фонетик алифболарини қўллаш қулай эди. Шунинг учун ҳам қадимги турклар орасида брахми хати кенг ёйилган эмас. Унинг ёдгорликлари ҳам шунга яраша оз.

Сурёний ёзуви

Сурёний ёзуви араб тилидаги манбаларда *ḥurūfu-s-suryāni* деб аталган. “Ҳибату-л-хақойиқ” С қўлёзмасининг бошланишига араб тилида сурёний ёзуви билан боғлиқ кичик бир қайд ёзиб қўйилибди. Унда “(Мўғул хати) сурёний хатининг бир туридир. Инжил ана шу (сурёний) хатда битилган” деган жумла бор. Ўша жумлада *ḥurūfu-s-suryāni* атамаси ишлатилган (қарап: Arat 1992, CXVII).

Мелоднинг бошларида Месопотамиянинг Ғарбий шимолида христианлик гуркираган эди. Бу ўлкада оромий алифбоси асосида шакланган сурёний хати амал қилган. V юзйилнинг ўрталарида Сурия диндорлари икки мазҳабга бўлиниб қолдилар. Уларнинг настурий мазҳабидагилари ўз юртида таъкиб остида қолгач, Эрондан паноҳ топдилар. Насронийлар бу ерда ўзининг таълимот мактабларини очди. Мана шу мактаб намояндлари ўз таълимотларини маҳаллий халқ орасига ҳам ёйдилар. Уларнинг миссионерлик ишлари оқибатида насронийлик VII–VIII юзйилларда Ҳирот, Самарканд, Қашқар, ҳатто Ҳиндистон билан Ғарбий Хитойга етиб борди. Насронийлик билан бир пайтда бу ўлкаларда сурёний алифбоси ҳам тарқалган. Сурёний хати турк насронийлар орасида ҳам қўлланилган. Бизгача етиб келган насроний мазмунли туркий ёдгорликлар икки – уйғур ва сурёний ёзувларидадир. Турклар орасида сурёний ёзуви чигатой хонлиги даврида ҳам амал қилган.

Марказий Осиёда насронийликнинг ёйилиши осон кечмади. Жумладан, 762 йили Ўтуқанда Бўғу ҳокон бошчилигида монийлик расман қабул қилинган эди. Бунга давлат арбобларидан бўлмиш Баға тархан қаршилик кўрсатди. Бу воқеа Билга ҳокон элга эғалик қилган пайтлардаги ҳодисага ўхшаб кетади. Ўша чоғлар Билга ҳокон буддизмга ўтишни таклиф қилган, маслаҳатчиси Тўноқуқ эса бунга қаршилик кўрсатганди. Тўноқуқнинг айтгани бўлиб, кўп нарса сақлаб қолинди. Лекин Бўғунинг монийликка ўтиш тўғрисидаги ташаббусини ҳеч ким бўға олмади. Шундай эса-да, 780 йили Бўғу ҳоконга суйиқасд уюштирилиб, ўлдиртириб юборилади. Шундан кейингина бу ўлкаларда буддизм ва насронийликнинг қайта ёйилишига кенг йўл очилди.

Ўрта ва Марказий Осиёда сурёний хатини насронийликни қабул қилган суғдлар ва туркларгина қўллаган, ҳолос. Бошқа диний жамоаларда бу ёзув ишлатилган эмас.

Сурёний хати турк-насонийлар орасида кенг қўлланилган. Бизгача етиб келган насроний мазмунли туркий ёдгорликлар икки хил – уйғур ва сурёний ёзувларидадир. Турклар орасида сурёний ёзуви чигатой хонлиги даврида ҳам амал қилган.

Кунимизгача насроний турклар яратган ёзма ёдгорликлардан муайян қисми етиб келган. Насроний турклардан қолган мерос ичида қабр ёзувларининг тарихий аҳамияти катта. Мазкур қабртошлар XIII–XIV юзйилларга тегишли бўлиб, улар Еттисувнинг турли ўлкаларидан – Иссиққўлнинг ғарбидан, бир пайтлар чигатой хонларининг қароргоҳи бўлган қадимги Олмалик шаҳрининг харобаларидан чиққан. Шунингдек, насроний битигтошлари Қашқар, Тўқмоқ атрофларидан ҳам топилган. Ушбу манбалар XIII–XIV юзйилларда айни ҳудудларда насронийликнинг таъсири катта бўлганидан дололат беради.

Битигларнинг тили туркий. Шунингдек, Еттисув ёдгорликларининг сурёний тилида яратилганлари ҳам бор.

Насроний турклар иш юритиш ҳужжатлари, матчилик амалиётида уйғур ва сурёний алифболаридан фойдаланган бўлсалар-да, қабр ёзувлари учун, асосан, сурёний хатини қўлладилар. Уларнинг Еттисувдан топилган ёдномалари ҳам ана шу ёзувда.

Насроний қабртошларининг шакли ҳам кўк турк қабртошларининг кўринишидан ажралиб туради. Ёдгорликлар учун юзи ясси тош танланган. Ўртага ҳоч тасвири туширилиб, гирдига сурёний хатидаги туркий матн ўйиб ёзилган.

Насроний битигларининг матн тузилиши, услуби ҳам кўк турк, уйғур ҳоконликлари даври матнларидан фарқ қилиб туради. Турк-насоний эпитафияларининг тузилиши бутунлай ўзига хос. Шунинг учун ҳам, насроний муҳтида яратилган ёдномалар қадимги турк эпитафия тузиш анъанасини давом эттирган, дея олмаيمиз.

Араб ёзуви

Араб алифбоси асосидаги туркий ёзув арабий изофада *al-xaṭṭu-l-'arabiyyu* – “араб хати”, *al-kūābatu-l-'arabiyya* – “араб ёзуви” дейилган.

Араб хатининг Ўрта ва Марказий Осиёга ёйилиш тарихи бу ўлкаларга исломнинг кириб келиши билан боғлиқ.

Ўрта Осиёда араб хатида битилган энг эски китоблар IX юзйилга тегишли. Улар араб ва форс тилларида. Араб ёзувида туркий ёдгорликлар X юзйилдан бошлаб кўчирилган. Ундан

эскиси топилганича йўқ. Туркий халқлар қорахонийлар давридан уйғур хати билан ёнма-ён араб ёзувидан ҳам фойдалана бошлади. Қорахоний ҳукумдорлар зарб эттирган тангалардаги ёзувлар, хонларнинг айрим ёзмалари араб хатида. XI юзйилликдан эътиборан араб хатида йирик асарлар ҳам кўчирила бошлади. Юсуф Хос Ҳожиб қаламига мансуб “Қутадғу билиг” асарининг наманган ва қоҳира қўлёзма нусхалари, Махмуд Кошғарийнинг “Девону лугати-т-турк” асаридаги туркий матнлар, Адиб Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибату-л-хақойиқ” достонининг араб ёзувли нусхалари араб хатидаги энг эски туркий ёдгорликлардир.

Ўрта асрларда турк-мусулмон давлатларида расмий ҳужжатлар эски уйғур хати билан бир қаторда араб хати асосидаги туркий ёзувда ҳам битилган.

Араб хатининг Ўрта асрларда Марказий Осиёда кенг тарқалган, оммалашган тури бўлганлиги учун бу хатни *nasxta'liq xaḥī* – “насхтаълик хати” ҳам дейилган. Алишер Навоий Ҳусайн Бойқаронинг ўгли Бадиуззамонга ёзган мактубида хатларнинг ўқиш учун қулай ё кийинлиги тўғрисида фикр юрита туриб, насхтаълик хатини тилга олади ва ҳужжату мактубларни туркча хат (уйғур хати)га қараганда ана шу хатда ёзиш маъқул эканини уқтиради. Ўша ерда *nasxta'liq xaḥī* атамаси ишлатилган (Мул.794а.3–4).

Ёки Заҳириддин Муҳаммад Бобур хуросонлик Али Дервеш тўғрисида маълумот бера туриб, “*nasxta'liq xaḥīni tavre bitir edi*” деб ёзган эди (БН.17).

Араб хатининг Ўрта ва Марказий Осиёга ёйилиш тарихи бу ўлкаларга исломнинг кириб келиши билан боғлиқ.

Ўрта Осиёда араб хатида битилган энг эски китоблар IX юзйилга тегишли. Улар араб ва форс тилларида. Араб ёзувида туркий ёдгорликлар эса X юзйилликдан бошлаб кўчирилган. Ундан эскиси топилганича йўқ. Туркий халқлар қорахонийлар давридан эътиборан уйғур хати билан ёнма-ён араб ёзувидан ҳам фойдалана бошлади. Қорахоний ҳукумдорлар зарб эттирган тангалардаги ёзувлар, хонларнинг айрим ёзмалари араб хатида. XI юзйилдан эътиборан араб хатида йирик асарлар ҳам кўчирила бошлади. Юсуф Хос Ҳожиб қаламига мансуб “Қутадғу билиг” асарининг Наманган ва Қоҳира қўлёзма нусхалари, Махмуд

Кошғарийнинг “Девону лугати-т-турк” асаридаги туркий матнлар, Адиб Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибату-л-хақойиқ” достонининг араб ёзувли нусхалари, шунингдек, “Туркий Тафсир” араб хатидаги йирик туркий ёдгорликларнинг энг эскиларидир.

Ўрта асрларда турк-мусулмон давлатларида расмий ҳужжатлар эски уйғур хати билан бир қаторда араб алифбоси негизида шаклланган эски туркий ёзувда ҳам битилган.

Сигнақ ёзуви

Эски туркий ёзувлардан бири. “Абушка” лугатида ушбу ёзув тўғрисида маълумот берилган. Лугат тузувчиси *siḡnaq* сўзини изохлар экан, у муайян ёзувнинг оти эканлиги, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўз газалларидан бирида уни тилга олганлигини таъкидлайди ва газалнинг ўша байтини мисол келтиради. Мана унинг ёзганлари:

Siḡnaq – bir nav' xatdur, Ćiyatayda xatṭ-i bāburī va ḡayri kibi-ke, Bābur Mirzā aš'ārında kelür. Bayt:

Xübler xaḥī nasibiḡ bolmasa, Bābur, ne taḡ,
Bāburī xaḥī emäsdür, xatṭ-i siḡnaqimudur (DDT.278).

Siḡnaq атамаси, чамаси, ўрта асрлар Сирдарё бўйидаги турк маданий марказларидан бири бўлган шаҳар отига боғланади. Ана шу ўлкада қўлланилган ёзув шундай аталган бўлуви мумкин.

Сигнақ хатининг намуналари ҳозирча маълум эмас. Эҳтимол, у қадимги туркий ёзувлардан биридир. Далиллар аниқлангунга қадар бу масала очик қолади.

Бобур ўз шеърларидан бирида бу ёзувни тилга олиб, уни *xatṭ-i siḡnaqī* деган (қараг: DDT.278).

Бобурий хати

bāburī xaḥī ёки *xatṭ-i bāburī*, яъни “бобурий хати” – Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг тилшунос сифатидаги улуг

кашфиётларидан биридир. Бу атама Бобурнинг шеърларидан бирида ишлатилган (қаранг: DDT.278).

Бу хатнинг муайян доирада амал қилганлиги тўғрисида маълумотлар бор. Лекин бу ёзувда битилган матнлардан бизгача етиб келмаган ёки, бор бўлса ҳам, фанга маълум эмас.

Муҳаммад Тохир ибн Қосимнинг 1645 йили Балхда Саид Нодир Муҳаммадхон топшириғи билан ёзилган “Ажойиб атабақот” асарида хатт-и бобурий билан боғлиқ муҳим бир факт бор (Азимджанова 1963). ЎзР ФА Шарқшунослик институти фондида 409- ҳамда 411- кўрсаткичлари остида асарнинг қўлёзмалари сақланмоқда.

Китоб етти бўлимдан иборат. Уларда оламнинг яратилиши, пайғамбарлар, ер ва коинотнинг ҳолати, баъзи ажойиб ишлар, ғаройиб илмлар ҳақида сўз боради.

409- кўрсаткичли қўлёзманинг 241a–242b- саҳифаларида “*Dar ta’auuni xutut az anvāi o*” (“Хатлар ва унинг турларини билиш ҳақида”) сарлавҳаси остида муайян тартибда ўн тўртта алифбо келтирилган. Алифболарнинг бошида уларнинг оти ҳам ёзиб қўйилган. Шулардан ўнинчи алифбо хатт-и бобурийдир. Унинг бошланишига *Xat-i bāburi inast* деб ёзилган. Шундан сўнг хатт-и бобурийнинг 28 ҳарфи келтирилиб, ҳар бири арабча ҳарфлар билан изоҳлаб чиқилган. Алифбодаги ҳарфлар сираси куйидагича (ўнгдан чапга – фақат арабча ҳарфларни келтираемиз):

ا ب ت ث ج ح خ د ذ ز س ش ص ض ه ط ظ ع غ ف ق ك ل م ن و □ □ ي

411- кўрсаткичли қўлёзмада ҳам хатт-и бобурий алифбоси бор (у қўлёзманинг 67b- бетида). Бирок, ушбу қўлёзмада жами ўнта алифбо намунаси берилади. Хатт-и бобурий уларнинг ўнинчисидир. Муҳими шундаки, ушбу алифбода 29 ҳарф келтирилади. Улар ҳам арабча ҳарфлар билан изоҳлаб чиқилган. Мазкур алифбода юқоридаги алифбо ҳарфлари каторига ر ва ش ҳарфлари ҳам қўшилган. Бу алифбодаги ҳарфлар кетма-кетлиги куйидагича:

ا ب ت ث ج ح خ د ذ ز س ش ص ض ه ط ظ ع غ ف ق ك ل م ن و □ □ ي

Баъзи олимлар Захириддин Бобур ўз ёзувини уйғур хати негизда тузган, деб қарамокдалар. Лекин, юқорида келтирилган алифболар бу фикрни тасдиқламайди. Бизнингча, муаллиф хатт-и бобурийни бошқа бирор алифбо асосида тузган бўлуви керак.

Лотин ёзуви

Турқшуносликда “*Codex Cumanicus*” дея аталган асар 1303 йили италян ва немис миссионерлари томонидан лотин алифбосида ёзилган. У лотинча-форсча-кипчокча (куманча) лугат, қиска грамматика, насихат ва дуо парчаларидан тузилган. Ундаги туркий (кипчокча) матнлар ҳам лотин хатидадир.

БУЮК ИПАК ЙЎЛИ ВА МАРКАЗИЙ ОСИЁДА КЕЧГАН ЛИНГВО-МАДАНИЙ ЖАРАЁНЛАР

Мелоддан бурунги чоғларда ва илк ўрта асрларда Евро-Осиёни боғлаб турган Буюк ипак йўли ушбу савдо йўлида жойлашган мамлакатларнинг иқтисодий ривожлануви учунгина хизмат қилиб қолмай, дунё халқларининг маданий муносабатлари, тилларнинг ўзаро таъсири, адабий алоқаларга ҳам кенг йўл очиб берди. Айрим динларнинг кенг ёйилувиغا имкон яратди, билим ва қарашларнинг тарқалиши, кишилик юзйилликлар оша тўплаган тириклик тажрибалари, илғор анъаналарининг бир юртдан иккинчи юртга ўтишини, фалсафий фикрлар бирлигини таъминлади. Шу йўсун Буюк ипак йўли коммуникация вазифасини ўтаб, кишилик цивилизациясига йўл очиб берди.

Буюк ипак йўли туфайли Осиё халқлари орасида кенг ёйилган динлардан бири буддизмдир. Илк ўрта асрларда Марказий Осиёда юз берган маданий ўзгаришлар буддизмнинг тарихи билан боғланади. Буддизм қадимги Ҳиндистондан Ўрта Осиёга кириб келгач, Буюк ипак йўлига тушиб олди ва бу имконият унинг келгуси такомиллини белгилаб берди. Унинг бошқа мамлакатларга кириб бориши ва қудратли бир динга айланувида Буюк ипак йўлининг аҳамияти каттадир.

кашфиётларидан биридир. Бу атама Бобурнинг шеърларидан бирида ишлатилган (қаранг: DDT.278).

Бу хатнинг муайян доирада амал қилганлиги тўғрисида маълумотлар бор. Лекин бу ёзувда битилган матнлардан бизгача етиб келмаган ёки, бор бўлса ҳам, фанга маълум эмас.

Муҳаммад Тохир ибн Қосимнинг 1645 йили Балхда Саид Нодир Муҳаммадхон топшириғи билан ёзилган “Ажойиб аттабакот” асарида хатт-и бобурий билан боғлиқ муҳим бир факт бор (Азимджанова 1963). ЎзР ФА Шарқшунослик институти фондида 409- ҳамда 411- кўрсаткичлари остида асарнинг қўлёзмалари сақланмоқда.

Китоб етти бўлимдан иборат. Уларда оламнинг яратилиши, пайгамбарлар, ер ва коинотнинг ҳолати, баъзи ажойиб ишлар, ғаройиб илмлар ҳақида сўз боради.

409- кўрсаткичли қўлёзманинг 241a–242b- саҳифаларида “Darta’auyuni xūfūt az anvāi o” (“Хатлар ва унинг турларини билиш ҳақида”) сарлавҳаси остида муайян тартибда ўн тўртта алифбо келтирилган. Алифболарнинг бошида уларнинг оти ҳам ёзиб қўйилган. Шулардан ўнинчи алифбо хатт-и бобурийдир. Унинг бошланишига *Хатт-и бобурий инаст* деб ёзилган. Шундан сўнг хатт-и бобурийнинг 28 харфи келтирилиб, ҳар бири арабча харфлар билан изоҳлаб чиқилган. Алифбодаги харфлар сираси куйидагича (ўнгдан чапга – фақат арабча харфларни келтирамиз):

ا ب ت ث ج ح خ د ذ س ش ص ض ه ط ظ ع غ ف ق ك ل م ن و □ □

411- кўрсаткичли қўлёзмада ҳам хатт-и бобурий алифбоси бор (у қўлёзманинг 67b- бетида). Бироқ, ушбу қўлёзмада жами ўнга алифбо намунаси берилади. Хатт-и бобурий уларнинг ўнинчисидир. Муҳими шундаки, ушбу алифбода 29 харф келтирилади. Улар ҳам арабча харфлар билан изоҳлаб чиқилган. Мазкур алифбода юқоридаги алифбо харфлари каторига ر ва ش харфлари ҳам қўшилган. Бу алифбодаги харфлар кетма-кетлиги куйидагича:

ا ب ت ث ج ح خ د ذ ز ه س ش ص ض ط ظ ع غ ف ق ك ل م ن و □ □

Баъзи олимлар Захириддин Бобур ўз ёзувини уйғур хати негизда тузган, деб қарамокдалар. Лекин, юқорида келтирилган алифболар бу фикрни тасдиқламайди. Бизнингча, муаллиф хатт-и бобурийни бошқа бирор алифбо асосида тузган бўлуви керак.

Лотин ёзуви

Туркшуносликда “Codex Cumanicus” дея аталган асар 1303 йили италян ва немис миссионерлари томонидан лотин алифбосида ёзилган. У лотинча-форсча-қипчоқча (куманча) лугат, қисқа грамматика, насихат ва дуо парчаларидан тузилган. Ундаги туркий (қипчоқча) матнлар ҳам лотин хатидадир.

БУЮК ИПАК ЙЎЛИ ВА МАРКАЗИЙ ОСИЁДА КЕЧГАН ЛИНГВО-МАДАНИЙ ЖАРАЁНЛАР

Мелоддан бурунги чоғларда ва илк ўрта асрларда Евро-Осиёни боғлаб турган Буюк ипак йўли ушбу савдо йўлида жойлашган мамлакатларнинг иктисодий ривожлануви учунгина хизмат қилиб қолмай, дунё халқларининг маданий муносабатлари, тилларнинг ўзаро таъсири, адабий алоқаларга ҳам кенг йўл очиб берди. Айрим динларнинг кенг ёйилувиغا имкон яратди, билим ва қарашларнинг тарқалиши, кишилик юзйилликлар оша тўплаган тириклик тажрибалари, илғор аъёнларининг бир юрдан иккинчи юртга ўтишини, фалсафий фикрлар бирлигини таъминлади. Шу йўсун Буюк ипак йўли коммуникация вазифасини ўтаб, кишилик цивилизациясига йўл очиб берди.

Буюк ипак йўли туфайли Осиё халқлари орасида кенг ёйилган динлардан бири буддизмдир. Илк ўрта асрларда Марказий Осиёда юз берган маданий ўзгаришлар буддизмнинг тарихи билан боғланиди. Буддизм қадимги Ҳиндистондан Ўрта Осиёга кириб келгач, Буюк ипак йўлига тушиб олди ва бу имконият унинг келгуси тақомилини белгилаб берди. Унинг бошқа мамлакатларга кириб бориши ва қудратли бир динга айланувида Буюк ипак йўлининг аҳамияти каттадир.

Буддизм Буюк ипак йўли орқали Ўрта Осиёдан Хитойга ўтди. У ердан Осиёнинг бошқа элларига ёйилди. Буддизмнинг кейинги такомилда унинг илкин йўли, Ўрта Осиё орқали ўтганлигининг таъсири бор.

Марказий Осиё халқларининг ёзув маданияти тарихида ҳам Буюк ипак йўлининг таъсири катта. Буни мелоддан бурунги чоғларда ва илк ўрта асрларда амал қилган ёзувлар, айниқса, оромий ёзув тармоғининг тарихий такомилда, бу тизимга кирувчи ёзувларнинг юзага келишида ёрқин кузатишимиз мумкин. Оромий тизимидаги ёзувларнинг тарихий такомил, бу тармоқнинг Марказий Осиё бўйлаб ёйилуви ҳам бевосита ипак йўли ва унинг эткисида юзага келган ижтимоий-сиёсий, маданий жараёнлар билан боғлиқдир. Марказий Осиё халқлари орасида кечган ижтимоий-сиёсий, маданий муносабатлар, савдо алоқалари туфайли оромий ёзуви кенг қулоч ёйди. Мелоддан бурунги юзйилликлардаёқ ерли халқлар оромий алифбоси негизида ўз тилларининг фонетик қоллига тушадиган янги ёзувларни ярата бошладилар. Авеста, қадимги хоразмий, суғд, моний ёзувлари (Исхаков 2008,) оромий алифбоси негизида юзага келган ана шундай миллий ёзувлардан эди. Кейинчалик бу тизим янги бир ёзув билан бойиди: тахминан V–VI юзйилларда (ундан бурунроқ ҳам бўлиши мумкин) кунимизда “уйғур ёзуви” деб аталаётган қадимги турк алифбоси шаклланди.

Фанда уйғур хати суғд алифбоси негизида юзага келган, деб қаралади. Шундайми ёки у тўғридан-тўғри оромий алифбосидан тармоқ отганми, келгусида янги кўзкарашлар ўртага ташланса, ажабмас. Нима бўлганда ҳам, турклар бу ёзувни яратишда суғдларнинг оромий ёзувини ўзлаштиришдаги амалий тажрибаларидан фойдалангани аниқ.

Уйғур ёзувининг юзага келиш тарихини муайян давр ёки бирон-бир ёзма ёдгорликка боғлаб бўлмайди. Ёзув бир ўтиришда бир киши томонидан яратилиб, амалга тадбиқ этилган, дейиш ҳам тўғри эмас. Унинг шаклланиши деганда, Буюк ипак йўлидаги халқларнинг маданий, ижтимоий-сиёсий муносабатлари таъсирида ёзув амалиётида юз берган ўзгаришларни, оромий алифбосининг туркчалашувини тушунмоқ керак. Бу жараён бир алифбонинг бошқа бир тилнинг фонетик тизимига механик

равишда мослашуви ҳам эмас. У узок тарихий ва график тараққиёт босқичини ўз ичига олади.

Уйғур хати мустақил алифбо сифатида ўз тараққиёт тизимидаги бошқа ёзувлар, хусусан, суғд хати билан ёнма-ён қўлланилган. Иккала ёзув ҳам бу даврда бир-бири билан яқин боғланишда бўлиб, бунинг таъсирида ўзларининг график такомил чўккисига кўтарилдилар. Қизиғи шундаки, сўнгги босқич суғд хатида битилган матнлар палеографик жиҳатдан уйғур хатига яқин туради. Шунингдек, кейинги даврларнинг суғдча матнларида уйғур хатига хос бўлган ёзув хусусиятларини кузатишимиз мумкин. Бундай ҳодиса ёзувлар тарихида учрайвермайди. У суғд тили ҳамда ёзувининг туркий тиллар таъсирида янги босқичга кирганлиги билан белгиланади. Демак, қадимги турклар ўз ёзув амалиётида бошда суғдлардан фойдаланган бўлсалар, кейинчалик акс таъсир жараёни юз берган: суғдлар туркларнинг ёзув яратишдаги тажрибаларидан фойдаланган.

Янада ахамиятлиси, оромий ёзуви негизида юзага келган уйғур хати туркий халқларнинг ёзув маданияти тарихида қўлланилган асосий ёзувлардан бирига айланди. Туркий халқлар исломни қабул қилганларидан сўнг аста-секин араб ёзувини ҳам қўллай бошладилар. Бироқ ислом таъсирида қабул қилинган араб ёзуви қадимги туркий-уйғур ёзувини сиқиб чиқара олмайди. Натижада мусулмон турклар XV юзйилнинг охирига қадар уйғур ва араб ёзувларидан фойдаландилар. Ҳатто Темурийлар давлатида ҳам уйғур хати кенг ишлатилган. Қадимги турк ёзув аънасини сақлаб, турк ислом дунёсида араб ёзувига тўла ўтилунга қадар уйғур хатини кенг қўллаган ҳам темурийлар эди. Темурбекнинг ўзи давлат ишларида, ички ҳамда халқаро дипломатик муносабатларда, бадий адабиёт соҳасида, илмий доираларда уйғур хатининг кенг қилишига хайрихоҳлик қилди ва бунинг ижросига катта эътибор қаратди. Уйғур хати туркий ёзма тилнинг етакчи, темурийлар салтанатининг иш юритувчи расмий ёзуви сифатида хизмат қилди. XVI юзйилдан бошлаб у исғёмолдан чиқиб кетди. Аммо Турфон ўлкасидаги турк-буддистлар XVII юзйилда ҳам ундан фойдаланганлар.

Мухими, оромий тизимидаги ёзувларнинг тарихий тараққиёти уйғур ёзуви билан тўхтаб қолгани йўқ. Уйғур хати Марказий Осиёда амал қилган бошқа ёзувларнинг шаклланишига ҳам асос бўлган. Чингизхон замонага келиб, мўғуллар уйғур хати негизда ўз ёзувларини яратдилар. Фанда бу ёзув “мўғул хати” деб аталади. Кейинчалик эса мўғул хатидан манжур ёзуви, унинг асосида эса, мутахассисларнинг эътирофи этишича, корейс ёзуви келиб чиққан (Исхаков 2008₂). Демак, оромий ёзув тизимининг тармоқ отишида, хусусан, оромий алифбосидан манжур ёзувиغا (бундан ўтиб корейс алифбосига?) бўлган тарихий тараққиётида Буюк ипак йўли ва унинг таъсирида юзага келган маданий жараёнларнинг ўрни каттадир.

Шарк тилларининг ўзаро таъсири, адабий алоқалар ва шарк халқларининг маданий муносабатлари тарихида ҳам Буюк ипак йўлининг ўрни бор. Биринчи ва иккинчи кўк турк хоконликлари, кейинчалик унинг ўрнида юзага келган уйғур хоконлиги ва давлатларида сўғд, хитой тилларига айрича эътибор берилган.

Илк ўрта асрларда Буюк ипак йўлининг Каспий ёқаларидан бошлаб Узоқ Шарккача бўлган чизигида халқаро мулокат тили сифатида икки тил етакчилик қилар эди: буларнинг бири сўғдча, иккинчиси эса эски туркий тилдир. Бунинг ўзига яраша тарихий, ижтимоий-сиёсий сабаблари мавжуд. Бу, биринчи галда, ана шу минтақадаги тил вазияти, ижтимоий-сиёсий жараёнлар билан боғлиқ. Маълумки, буддизмнинг Марказий Осиё халқлари орасида ёйилуви ва тургун бир динга айланишида сўғдларнинг хизмати катта бўлган. Манбаларнинг гувоҳлик берувича, илк ўрта асрларда сўғд тили ва ёзувининг қўлланув доираси Сўғд давлатидан чиқиб Марв, шимолий Бохтар ва улкан турк ўлкалари – Чоч воҳаси, Фарғона, Еттисув, ҳозирги Синжон ерлари ва Марказий Мўғулистонга қадар ёйилган эди. Бу, аввало, Ўрта ва Марказий Осиёдан ўтган савдо қарвон йўллари, хусусан, ипак йўлида турклар билан сўғдларнинг биргаликда олиб борган фаолияти, шунингдек, уч диний оқим – буддизм, монийлик ва настурийликни ерли халқлар, жумладан, турклар орасида ёйиш йўлида олиб борган уринишлари билан боғлиқ. Динни ташвиқ қилувчиларнинг катта бир гуруҳи сўғд жамоаларидан чиққан.

Йирик қарвон йўлларида қатнайдиган савдогарларнинг кўпи сўғдлардан эди. Савдо йўлларининг ҳар жой-ҳар жойида савдо-кетган кишилардан тузилган сўғд жамоалари билан бориб ўша ерларда қолиб ўтадиган қишлоқлардан кўплаб сўғдча ёзма ёдгорликлар қўниб топилган. Сўғдча ёзма ёдгорликларнинг асл эгалари сўғдларнинг ўзи – савдогарлар, зиёратчилар, сайёҳлар ёки бирон сабаб билан ўша юртларга бориб қолган кишилардир. Бирок, ёдгорликлар орасида турк муҳитида, турк жамоалари томонидан яратилганлари ҳам бор.

Яна бир жиҳати, айрим юртларда турк-сўғд иккитиллилиги ҳам амал қилган. XI юзйилда яшаб ўтган гишнуос Маҳмуд Кошғарийнинг ёзишича, Баласағун, Тираз, Мадинатулбайза шаҳарларининг халқлари сўғдча ва туркча сўзлаганлар (ДПТ, 25). Ушбу факт икки масалага эътибор қаратишни тақозо этади: биринчидан, бу ўринда шу ўлкаларда икки тилда сўзлашувчи икки халқ яшаганлиги кўзда тутилмоқда; иккинчидан эса, бу ўлка халқларининг (сўғдча, канчак, аргуларнинг) икки тиллилиги. Маълумки, кўк турк, уйғур хоконликлари ва қорахонийлар даврида бу ўлкаларда турклар билан бирга бошқа юртдан келиб ўрнашиб қолган сўғдлар ҳам яшар эди. Маҳмуд Кошғарий сўғдча (яъни, сўғд) халқини икки тилда сўзлашувчилар деб таъкидлаганда (ДПТ, 25), кўпроқ шу ўлкалардаги сўғдларни кўзда тутган бўлади.

Кўк турк, уйғур хоконликлари ва қорахонийлар даврида Баласағун аҳолиси икки тилли эди.

Бунинг сингари омиллар ҳам, кези келганда, сўғд тили маъқеининг ошишига туртки бериб турарди. Шунинг сингари ходисалар сабаб бўлиб сўғд тили Буюк ипак йўлининг Марказий Осиёни кесиш ўтган чизигида ўзаро алоқа тилларидан бирига айланиб қолди.

Туркий тилнинг савдо йўлларида миллатлароро алоқа тилига айланишининг эса бошқа бир сабаби бор. Турклар бу кенг тупроқларда ёйилиб яшаган, бу ерларнинг қатта бир қисми туркларнинг ҳукмронлиги остида бўлган. Турк хоконликлари ва давлатларида расмий тил туркий тил эди. Хоконларнинг

ёрликлари, давлат тузуклари, йилнома ва тарихий битиглар, илмий ва бадий адабиёт туркида яратилган. Хатто диний-фалсафий асарларнинг ҳам туркийга ўтирилганлиги айна минтақадаги тил вазияти билан ўлчанадн. Бу ерлардан ўтган карвон йўлларию сайёҳлар дейсизми, турклар билан борди-келдиси бор кўшни юртлар дейсизми, турк ҳукмдорлари билан муроса қилишга, минтақадаги тил вазияти билан келишишга мажбур эдилар. Қолаверса, турк хоқонларининг кўшни давлатлар билан ёзишмалари туркий тилда кечган. Махмуд Кошғарийнинг ёзишича, мочинликлар ва чинликларнинг айрича тиллари бор бўлса ҳам, шахарликлар туркчани яхши биладилар. Олимнинг яна таъкидлашича, уларнинг турклар билан ёзишмалари туркчадир (ДЛТ, 25). Бу омиллар, ўз навбатида, карвон йўлларида эски туркий тилнинг мулокат тили сифатида ишлатилишини таъминлаб берди.

Буюк ипак йўлида ўзаро муносабатларда, юрт ташқарисида олиб борилган савдо-сотик ишларида, борди-келди ва расмий-дипломатик муносабатларда хитой тили қатта мавқега эришган дея олмаймиз. Шунга қарамай, хитой тили ижтимоий-сиёсий, маданий муносабатлар эткисида қадимги турк ва уйғур хоқонликлари даврида турк зиёлилари, зодагонлар орасида эътиборли бир тилга айланган эди. Турк зиёлилари, давлат арбоблари, ёзувчи ва тарихчилари орасида хитой тилини биладиганлар, хитойча йилномалар, илмий, тарихий-бадий, диний-фалсафий асарларни мутолаа қиладиганлар ҳам кўп эди. Шунингдек, турк зодагонлари ва зиёлилари ичида Хитойда билим олиб қайтганлар ҳам бўлган. Уларнинг кўпи турк давлатларида юқори лавозимларни эгаллаб турган. Ана шундай кишилардан бири Иккинчи кўк турк хоқонлиги даврида яшаб ўтган улуғ файласуф, тарихчи ва адиб, саркарда ва давлат арбоби Тўнжукдир. У Хитойда ҳам таниқли эди. Хитойлар уни Юанчжен деганлар.

Яна бир учи, қадимги турк давлатларида монументал матнларни битишда, туркий тил билан баробар, сугд, ора-чора, хитой тилидан ҳам фойдаланилган. Бунинг ёрқин мисолини 732 йили саркарда Кул тигин хотирасига тикланган ёдгорликда кўришимиз мумкин. Ёдгорликнинг тўртала юзида ёзуви бор: Шарққа қараган юзи, икки ёнига кўк турк харфлари билан туркий матн

битилган; Ғарбга қараган юзидаги матн эса хитойча (МТА, 26–29). Ёдгорликдаги туркий матнни кўк турк адабиётининг йирик намояндаси, ёзувчи ва тарихнавис Йўллуғ тигин битган. Хитойча матннинг муаллифи эса хитой генерали Чангдир. Ушбу матнни у хитой императорининг кўрсатмасига кўра ёзган. Туркий битигда унинг оти *Čaŋ sāŋün* дея қайд этилади. Отига кўшилаётган *sāŋün* сўзи унинг харбий унвони бўлиб, “генерал” англамидадир.

Орадан кўп вақт ўтмай, 735 йили Билга хоқон хотирасига тикланган ёдгорликда ҳам хитой тили эътибордан четда қолгани йўқ. Ушбу қабртошнинг Шарққа қараган юзи ва икки ёнидаги матн туркий тилда. Ғарбга қараган юзида эса хитойча матннинг излари бор (МТА, 73, 94–95). Бироқ, тош парчаланиб кетгани учун хитойча ёзуви ўқиб бўлмас даражада.

Марказий Осиё минтақасида, хусусан, қадимги турк давлатларида уч тилли ёдгорликлар ҳам яратилган. Шулардан бири 3- Қорабалғасун битигидир. Тўқуз ўғуз (уйғур) хоқони Алп Билга хотирасига атаб 820–821 йилларда ўрнатилган ушбу ёдгорликнинг матни уч тилда: туркий, сугдча ва хитойчада (МТА, 222–226). Кўринадики, турк мухитида монументал матнларни бирийўла нуфузли тилларнинг бир нечтасида битиш анъанаси узоқ давом этган.

Буюк ипак йўли узра буддизмнинг ёйилиши шарқ халқларининг маданий алоқалари, шарқ тилларининг ўзаро таъсирини ҳам таъминлаб берди. Буни қадимги хитой-турк маданий муносабатлари, адабий алоқаларида ҳам кузатишимиз мумкин.

Диний-фалсафий қарашлар, маданият, бадий адабиётда кечган жараёнлар қадимги туркий тил лугат таркибининг янги атамалар билан бойишига имкон берди. Хитой тилидан диний ва фалсафий тушунчаларни аниқлашчи сўзлар, буддизм санъати, маданияти, адабиётшунослик, китобат иши ва фаннинг айрим соҳаларига тегишли атамалар туркий тилга ўзлаша бошлади.

Хитой тилидан ўтирилган асарларда хитойча ўзлашмаларнинг ҳам кўп учраши табиий. Таржимонлар ушбу ўзлашмаларни бошқа туркий сўзларга синоним сифатида қўллаганлар. Шунингдек, матн услубини сақлаш, хитойларга хос тушунчаларни аслидай

бериш истагида ҳам шундай йўл тutilган. Масалан, хитойчадан ўзлашган *varši* сўзи “устоз, ўқитувчи”ни билдиради (хитойчаси *faši*). Ёки айна маънода *tayši* (хитойчаси *daši*) сўзи ҳам қўлланилган. Қизиги шундаки, бу сўзлар моний матнларида ёки тохар тилидан ўгирилган будда ёдгорликларида учрамайди.

Илк ўрта асрларда маданий, фалсафий ва диний қарашлар, адабий алоқалар натижасида қадимги туркий тилга хитойча сўзларнинг бутун бир қатлами ўзлашган эди. Худди шунинг сингари, ўша кезларда хитой тилига ҳам туркий тилдан кўплаб атамалар ўтгани маълум.

Шундай қилиб, Буюк ипак йўли Ўрта ва Марказий Осиё халқларининг маданий ҳаёти, ёзув маданиятига, шарқ тилларининг ривожига, диний қарашлар тарихига катта таъсир кўрсатди. Фалсафий фикрлар бирлигини таъминлаб берди. Ўрта асрларда Марказий Осиёда юз берган улуг юксалишларда унинг таъсири оз эмаслигини унутмаслик керак.

МАРКАЗИЙ ОСИЁ ХАЛҚЛАРИДА БИЛИНГВИЗМ

VI–VIII юзйилларда бир ёғи Олтойдан тортиб ҳозирги Мўғулистон тупроқларини қамраган, иккинчи ёғи Синжондан Каспийга қадар улкан ҳудудда ҳукмронлик қилган Биринчи ва Иккинчи турк хоқонлиқларининг давлат тили туркий тил, расмий ёзув эса кўк турк хати эди. Хоқонлиқларнинг давлат ва жамият бошқаруви, чет эллар билан кечган халқаро дипломатик муносабатлари, расмий ёзишмалари туркий тилда ва кўк турк ёзувида олиб борилган. Туркий тил ҳатто Буюк ипак йўли бўйлаб халқаро тил сифатида ҳам қўлланылган эди. Кейинчалик хоқонлиқлар ўрнида юзага келган туркий давлатларда ҳам адабий тил анъанаси сақланди.

Шунга қарамай, хоқонлиқлар ва туркий давлатларнинг айрим ўлкаларида ерли халқ эҳтиёжидан келиб чиққан ҳолда кўштиллилик (билингвизми) ҳам бўлган. Чунончи, Марказий Осиё ўлкаларида сугд-турк, тохар-турк, хоразм-турк кўштиллиги амал қилган. Лекин бу ўлкаларда кўштиллилик ходисаси ялпи ёйилган эмас, у айрим ҳудудлар билан чегараланган эди, холос. Масалан, Сугдда ва Буюк ипак йўлида

жойлашган айрим қишлоқларда сугд-турк кўштиллиги, қадимги Тохаристон ва ҳозирги Синжон бўйлаб чўзилган ипак йўлидаги айрим кент ва қишлоқларда тохар-турк, Хоразм тупроқларида эса хоразм-турк кўштиллиги амал қилган дея оламиз (қarang: Содиков 2006, 43–48). Қадимги тил вазиятида кўштиллилик тўғрисида сўз юритилиб, унинг доирасини ўрганганда режани ана шунга қараб тортиш керак.

Маҳмуд Кошғарийнинг ёзишича, *sumlim tat* – туркча билмайдиган форс. Туркчани умуман билмайдиган кишиларга ҳам *sumlim* дейилади (ДЛТ, 192).

Қадимги хоразм тили ёдгорликлари

Фанда “қадимги хоразм тили” деб аталаётган тил ўртанча эроний тиллар туркумига мансуб бўлиб, мелоднинг XII–XIII юзйилларига қадар, асосан, Хоразмда амал қилган эди, кейин ўлик тилга айланди.

Қадимги хоразм тили учун оромий алифбоси негизида махсус алифбо ҳам ишлаб чиқилган, шарқшуносликда уни “хоразм ёзуви” деб юритилади.

Қадимги хоразм тили ёдгорлиқларининг энг эскилари қадимги хоразм алифбосида, илк ўрта асрларга тегишлилари эса араб хатидадир.

Қадимги хоразм тилидаги манбалар оз бўлишига қарамай, улар асосида Санкт-Петербурглик шарқшунос Фрейман томонидан хоразм тилининг қисқа грамматикаси ишлаб чиқилган, унинг ўлик тилга бағишланган ушбу китоби “Древнехорезмийский язык” деб аталади.

Ҳозирги хоразм шеваларининг лугат қатламида, шунингдек, Хоразм ўлкасидаги, Қорақалпоғистондаги жой ва сув отларининг айримларида ҳам қадимги хоразм тилига тегишли сўзлар сақланиб қолган.

Қадимги хоразм тили кўштиллилик муҳитида амал қилган тиллардан эди. Бундай дейишимизга сабаб, ўтмишда Хоразм ўлкасида қадимги хоразм тилида сўзлашувчи халқ билан ёнма-ён туркий халқ ҳам яшаган.

Махмуд Кошғарий ўзининг “Девону луғати-т-турк” асарида Хоразм ўлкасида яшовчи туркларни *köcüüt* деб атаган эди. Унинг ёзишича: “*köcüüt – Xvârazm* да турувчи турклар” дир (ДЛТ, 144).

Бундан англашиладики, қадимги Хоразм тупроқларида икки халқ аралаш яшаган: бири, хоразм тилида сўзлашувчилар, иккинчиси эса, туркий қавмлар. Кейинчалик, бу ҳудудда туркий тилининг мавқеи кўтарилиб кетди. Бунинг оқибатида хоразм тилининг мавқеи торайиб, аста-секин истеъмолдан чиқа бошлади.

Сугд-турк маданий, ижтимоий-сиёсий, этно-муносабатлари

Зарафшоннинг юқори оқимларидан бошлаб Қашқадарё водийси эскида Сугд ерлари эди. Бу ўлкада сугдлар яшаган, шунингдек, бу тупроқларда туркларнинг ҳам нуфузи юқори эди. Биринчи ва Иккинчи турк хоқонлиқлари даврида Сугд ўлкаси хоқонлик таркибига кирган.

Биринчи турк хоқонлиги эрамининг VI юзйили ўрталарида шаклланган. Унинг ҳудудлари Олтой, Етгисув ва Марказий Осиёнинг катта бўлагини ташкил этган. Ўрта Осиёда Сирдарё хавзаси, Сирдарё ва Амударё оралиғидаги ерлар Турк хоқонлигининг ғарбий қисми эди. Хоқонликнинг илк қурувчилари Бумин ва Истами хоқонлар ўзлари тузган янги давлат теварағига туркий халқларни, уларнинг уруғ-қабилалар уюшмаларинигина эмас, балки Ўрта Осиёда турклар билан ёнма-ён яшаб келган эронийзабон бошқа халқларни ҳам бирлаштирган эди. Шундай қилиб, Турк хоқонлиги VI юзйилдан бошлаб сиёсий марказ сифатида биринчи галда туркий қабилалар уюшмаларининг этногенетик жараёнини янги босқичга олиб кирди. Ушбу хоқонлик, кези келганда, бошқа халқларнинг этногенетик жараёнларига ҳам катта таъсир кўрсатди.

Марказий Осиё халқлари маданий жараёнларининг қорилишида ҳам Турк хоқонлиги давлат бошқарувининг таъсири кучли эди. Улкан ҳудудларда вужудга келган сиёсий ҳокимият бирлиги минтақа халқларининг маданий яқинлашувига, ўзаро таъсирини шароит яратиб берди. Бу давлат теварағида бирлашган туркий халқларнинг анъанавий маданий жараёни улар билан

ёнма-ён ва бирга яшаган халқлар маданияти билан, хусусан, Буюк ипак йўли бўйлаб туркий дунёга илгаридан маълум сугдлар билан бевосита маданий мулоқотларнинг жадаллашувига туртки бўлди. Шунинг эпкинида турк-сугд маданий қорилиши юз бера бошлади.

Бу ўлкадаги қадимги маҳаллий давлатчилик анъаналарини давом эттираётган Сугд, Хоразм, Бактриянинг шимолий ерлари, хусусан, Тохаристон, Фарғона, Етгисув сингари юртлар Турк хоқонлигининг қўл остида эди. Улардаги маҳаллий ҳокимият аслича сақлангани билан Турк хоқонлигига сиёсий қарамлик, ўлпонлар тўлаб туриш хоқонлиқнинг давлатчилик иш юритиш усулига хос кўриниши эди. Илк ўрта асрлардан қолган қўлаб сугд ҳужжатларида маҳаллий Сугд, Фарғона, Хоразм сингари давлат уюшмалари ички сиёсатда нисбатан эркин бўлганлари ўз аксини топган. Хоразмда эса бу даврда африқ сулоласи ҳукмронлиги давом этди.

Турк хоқонлиги жуда катта ҳудудларда ягона улуг давлат бўлгани учун Буюк ипак йўли бўйлаб қарвон савдосининг асосий қурутувчисига ҳам айланди. Давлат сиёсати халқаро иқтисодий, маданий муносабатларнинг жадал ривожланишига кенг йўл очиб берди.

Сугд ерлари ҳозирги историографияда “Сугд иттифоқи” (“Сугд конфедерацияси”) номи билан ҳам юритилмоқда. Бу нисбий атама илк ўрта асрларда Зарафшон хавзасидаги Самарқанд, Панч, Маймурғ, Иштихон, Кабудон, Кушония ҳамда Қашқадарё хавзасидаги Кеш ва Нахшаб бекликларини ўз ичига олган сиёсий уюшмадир. Ушбу бекликларнинг бошқарув тизимида эркинлик берилган бўлиб, VI–VIII юзйилликларда улар ўз тангаларини ҳам зарб этганлар. Лекин улар сиёсий жиҳатдан ягона иттифоқ доирасига кирган (қarang: Ғойибов 2014; 2011, 12–16).

Сугдлар ўша пайтларда яратилган ёзма манбаларда *soyd–suʻyd*, туркий битигларда эса *soydaq–suʻydaq* ёки *soydaq bodun* деб юритилган. Масалан, Кул тигин битигида:

Soydaq bodun itäyin ityin Yinçü ögüzüg kâçä Tämür qapıyqa itägi sülädimiz.

(Сугд халқини тартибга келтирайин дея, Йинчу дарёни кечиб, Темир қотиққа қадар қўшин тортдик) (К.39).

Сугдларнинг ўз тили, миллий ёзуви ҳам бўлган. Муҳими, сугд тилида битилган ёзма бадий адабиёт ҳам маълум.

Сугд ёзма адабиётини сугд тилида битилган эпиграфик матнлар, мактублар, турли динлар таъсирида яратилган диний-фалсафий асарлар ташкил қилади. Муҳими шундаки, сугд тилида битилган бадий адабиёт намуналарининг эгалари сугдларнинг ўзигина эмас. Замон-замони билан адабий алоқалар ва сугдларнинг маданий таъсирида туркий мухитда, туркий тил билан бирга, сугд тилида ижод қилиш ҳам анъанага айланган эди. Масалан, Биринчи турк хоқонлиги даврида турк шахзодаси хотирасига тикланган Бугут ёдгорлиги, айрим мактубот намуналари, расмий ҳужжатлар туркларнинг буюртмаси ва хоҳишига кўра битилган. Баъзиларининг муаллифи ҳам турклардан бўлган дейишга асос етарли. Буни битигларда кенг ишлатилган киши отлари, туркча унвонлардан ҳам билса бўлади.

Хатто Сугд конфедерацияси таркибига кирган бекликларда яратилган ҳужжатларнинг битувчилари, шунингдек, зарб этилган тангаларда ҳам турк ҳуқумдорларининг улуши сезилиб туради (қarang: Ғойибов 2014).

Бундан ташқари, Буюк ипак йўлида яратилган эпиграфик матнлар уч тилда – туркий, хитойча ва сугдча эканлиги ҳам Марказий Осиёдаги ана шу маданий ва адабий жараёнлардан хабар беради.

Сугд ёзма ёдгорликлари бошлаб қадимги Сугддан узок ўлкалардан – ҳозирги Мўғулистондаги Ўрхун дарёси яқинидан, кейинчалик ҳозирги Синжоннинг Турфон воҳасидаги қатор қишлоқ ва кентлардан топилган эди. Яна, Дунхуан яқинидаги кўхна қалъа деворининг харобасидан ҳам сугдча қўлёзмалар чиққан. Сугдларнинг қадим замонлардан шарқий ўлкаларга кўчиб кетиши, кейинчалик уларнинг халқаро савдо алоқаларида фаол аралашуви туфайли карвон йўлларида сугд қишлоқлари пайдо бўлган. Мазкур топилмалар ҳам ўша қишлоқларда яшаган, савдо ишлари билан юрган сугдлардан қолган.

Шундай қилиб, сугдлар ўша кезлар Марказий Осиё бўйлаб халқаро савдо ва маданий алоқаларнинг таъминловчилари эди.

Яна бир жиҳати, сугдлар Буюк ипак йўлида уч йирик дин – буддизм, монийлик ва насронийликни ёйишда фаол иштирок этган. Уларнинг миссионерлик ҳаракати туфайли бу шарқ динлари Марказий Осиёнинг ички ўлкаларига ҳам кириб борди. Сугд миссионерларининг саъй-ҳаракати туфайли буддизм Ўрхун ва Турфон ўлкаларига ҳам кириб борди. Жумладан, Бугут ёдгорлигида ҳам будда сангха жамоасининг уюшуви тўғрисида сўз боради.

Сугдларнинг ўзи ҳам маънавий-маданий камолот йўлида кўпгина халқлар эришган ютуқлардан баҳраманд бўлди. Сугдлар Марказий Осиё халқлари ёзув маданиятига катта ҳисса қўшди: мелоднинг бошларида сугд хатидан уйгур хати, уйгур хатидан эса XIII юзйилга келиб мўғул, унинг асосида манжур ёзуви шаклланди.

Бизгача сақланиб қолган сугд ёзма ёдгорликлари ниҳоятда кўп: улар эпиграфик матнлар, шахсий хатлар, хўжалик ишларида оид, дипломатик ва ҳуқуқий ҳужжатлар, диний-ахлоқий асарлар, макбара ёзувлари ва бошқа турдаги адабий асар узиндиларидан иборат.

Бугут мангутошидаги сугдча битиг

1956 йили мўғул археологлари Мўғулистондаги Архангай аймағига қарашли Бугут қишлоғи яқинида катта тошлавҳага битилган қабр битигини топишди. Бу ёдгорлик VI юзйилга тегишли қабр қурилмаси устига ўрнатилган, баландлиги салкам 2 метр, эни 70 см, қалинлиги 20 см тош лавҳадир. У қадимги туркий халқлар удумига кўра тошдан йўниб ясалган тошбақа хайкали устига тик ҳолда ўрнатилган. Фанда бу ёдгорлик Бугут ёдномаси номи билан машҳур (МТА, 155–164).

Бугут ёдномасини Биринчи турк хоқонлиги даврининг ўзига хос тарихий ва бадий асари сифатида талқин қилиш мумкин. Ёдномма қурилмаси ва тош лавҳа композицияси ўзига хос. Бу ёдгорлик туркий хон макбаралари тоифасига тегишли. Бунинг далили лавҳа остига ўрнатилган тошбақа хайкали бўлиб, у анъанавий равишда турк ва уйгур хоқонларининг хос қабрларида учрайди. Тош лавҳанинг тепасидаги бўри тасвири – бу тоифа

туркий ёдгорликлар учун одатийдир (Содиқов 2008,12–14). Бундан ташқари, хон қабрлари лавҳаларининг тепасида хоконларнинг уруг-қабилла белгилари ишланган. Бугут ёдномасидаги бўри тасвири яна бир жиҳати билан эътиборга лойиқ: у чақалокни эмизиб тургандек киёфада тасвирланган. Бу хол хитой манбаларида ёзма равишда сақланган турк халқининг келиб чиқиши ҳақидаги, тўғрироғи, қадимги туркларнинг ашина уруги ҳақидаги асотир билан уйғун.

Тошнинг юз томонида сугд тилида битилган катта бир матн бўлаги сақланиб қолган. Тошнинг бошқа бир ёғида ҳам матн бўлган, лекин у емирилиб тушган. Олимлар уни санскрит тилида ёки хитойча матн бўлган дея тахмин қилаётирлар. Бизнингча, уларнинг бу тахмини тўғри эмас. Ҳарқалай, емирилиб тушган матн туркий тилда бўлган бўлиши керак. Чунки, Турк хоконлигининг расмий тили туркий тил эди. Шундай тахмин қилинса, Бугут ёдгорлиги ҳам, Кул тигин ёки Билга хокон битиглари сингари икки тилли битигтош эканлиги маълум бўлади.

Бугут ёдномаси – қабр устига ўрнатилган хотира битигидир (ёдгорлик ва ундаги сугдча матннинг ўқилиши тўғрисида қаранг: Исҳоқов 2009,9–26). Унинг ўрнатилиш тарихи билан боғлиқ маълумотлар матннинг ўзида акс этган. У ерда ушбу мангутошни “Чинистандаги турклар ўрнатдилар” деб кўрсатилган. Қадимги ва ўрта аср манбаларида “Чин”, “Чинстан” топонимлари ҳозирги олимлар ўртасида “Хитой” деб қабул қилинмоқда. Лекин “Чин” сўзи тарихан Хитой эмас. Бу сўз Хитойнинг ғарбида жойлашган, қадимда туркий халқлар яшаган ўлкаларни кўзда тутган. Хитой қадимда Мочин, қадимги туркий манбаларда эса *Tabγač-Tawγač* аталган.

Маҳмуд Кошғарий *Tawγač* эли тўғрисида ёзади:

Tawγač – *Māšīn* мамлакатининг оти. Бу мамлакат *Šīn* дан тўрт ойлик йўл узоқликда. *Šīn* (Чин) аслида учтадир: биринчиси, Юкори *Šīn* – бу Шарқда бўлиб, бунга *Tawγač* дейилади. Иккинчиси, Ўрта *Šīn*, буни *Xīṭay/Xaṭay* дейилади. Учтинчиси, Қуйи *Šīn*, буни *Barḫan* дейилади ва у *Kāšγar* дадир. Лекин ҳозир *Tawγač* ни *Māšīn*, *Xīṭay/Xaṭay* ни *Šīn* деб юритилади (ДЛТ, 180–181).

Бугут ёдномаси турк хоконларига тегишли бўлиб, унда хатто ўша ўлканинг туб аҳолиси бўлмиш турклар алоҳида қайд этилади.

Бугут ёдномасининг ёзилган вақтига ишорат матннинг ўзида мавжуд Лавҳанинг олд юзасининг олтинчи сатрида “харгўш йили, яъни товушқон (куён) йили ёзилди”, деган маънодаги жумла бор. Турк хоконлиғи VI юзйилнинг ўрталарида юзага келганлиги ҳисобга олинса, куён йили 559, 571, 583 каби йилларга тўғри келиши аён бўлади. Ўша йиллар Нивар хокон, Мухан хокон, Таспар хокон каби хоконларнинг даври бўлиб, миллодий 553–587 йилларга тўғри келган. Шу вақт оралиғи куён йили Нивар хокон ва Эрфу хокон даврларига тўғри келган 583 йилга тушади.

Бугут матнида хабар берилишича, ушбу марсия Мухан хоконнинг тахтдош иниси Махан тигиннинг ўлими муносабати билан ёзилган.

Махан тигиннинг ким эканлиги тўғрисида матнда муайян хабарлар бор. Хусусан, битигда бу исм бир неча ўринда қайтарилган. У *bayi Maxan tigin* шаклида ёзилган бўлиб, матнда Мухан хокон исми билан кетма-кет жойлаштирилган. Ҳар иккала кимсага нисбатан “улар борлик дунёнинг қутқарувчиларидир” деган сифат ишлатилган. Хоконларга берилган бу сифат буддавий иборадир.

Бугут ёдномаси жуда муҳим тарихий манба. Масалан, туркий рун ёзувидаги битигларда хоконлик биринчи сулоласи даври (Шаркий ва ғарбий хоконликка бўлинишидан олдинги) шажарасидан фақат Бумин хокон ва унинг иниси Истами хоконгина маълум эди. Қолган хоконларнинг отлари эса фақат хитой йилномаларида учрарди. Энди Бугут ёдномасида айни шу биринчи сулола вакилларида Бумин хокондан ташқари, Нивар хокон, Мухан хокон, Таспар хокон қайта-қайта тилга олинади. Буларнинг юртга эгалик даври 553–588 йилларга тўғри келади.

Бугут ёдномасида акс этган воқеалар 551–552 йилдан 580 йилларнинг ўрталаригача бўлган даврни ўз ичига олиб, Биринчи турк хоконлигининг илк босқичи учун улкан тарихий аҳамиятга эга манба бўлиб қолмоқда.

Бугут ёдгорлигида хоконларнинг номларидан ташқари, Махан тигин исми кишининг тилга олинганлиги алоҳида аҳамиятга эга. Битигда унинг шаънига олқишу мактовлар айтилади. Хокон билан Махан тигин муносабатларининг яқин бўлгани Бугут ёдномасида алоҳида таъкидланиши бежиз эмас. Гап шундаки, Мухан хокон даврида у билан тахтдош – ёрдамчи бўлган Махан тигин тахминан уч-тўрт йил давомида давлатни бошқарган ва сўнгра тахт вориси Таспар хокон ўзи мустақил иш бошлаган. Бугут ёдномасида ёзилишича, давлатда нуфузи, обрўси баланд бўлган Махан тигин Таспар хокон қошида ҳам маслахатчи ва ёрдамчи бўлиб қолган. Битигга кўра, Махан тигинга худодан нидо келиб: “Энди сен, жаноб Махан тигин у (улуғ) хоконсиз (бир ўзинг) халқ ҳақида меҳрибонлик қилгин”, – дейилган экан. Бу хабарнинг муҳимлиги шундаки, Махан тигин оғаси Мухан хоконнинг ўлимидан кейин тахтда ворислик таъминлангунча ҳокимиятни бошқарган.

Турк хоконликлари даврида доно ва нуфузли давлат арбоблари бўлган хокон оға-инилар ҳақида ёзилган мангу битиглар ёлғиз эмас. Кул тигин ҳам ана шундай кишилардан бўлиб, 732 йили унга ҳам Махан тигинга бағишлангани сингари улкан мангутош ўрнатилган.

Бугут ёдномасининг яна бир муҳим қиммати шундаки, унда милодий IV–VI юзйиллар орасидаги сўнгги хунлар ва турк хоконлиги даврларига тегишли диний ижтимоий муносабатлар манзараси акс этган. Маълумки, хунларнинг буюк кўчиши, Марказий, Ўрта Осиё ва Дашти Қипчоқ бўйлаб жуда катта сиёсий, ҳарбий, ижтимоий жараёнлар билан боғлиқ кечди. Туркларнинг илк этник уюшуви даврида эса тангричилик, шаманлик, аждодлар руҳига сиғиниш ва бошқа дунёқараш шакллари устувор эди. Лекин бу даврда дунё динига айланган буддизм, монийчилик, маздакийлик кабилар томонидан таъсирлар ҳам анча белгиланиб қолган эди.

Биринчи турк хоконлиги даврида қарийб йигирма йил ичида буюк салтанат, давлат юзага келиши, бу давлат таркибига ўнлаб турли халқларнинг бирлаштирилиши сиёсий-иқтисодий жиҳатдангина эмас, балки этник жараёнларда ҳам акс эта бошлади. Хоконликнинг бу масалада тутган йўли кўплаб

халқларнинг маънавий эҳтиёжини таъминлашга, уларга универсал макбул бўла оладиган динни муқаррар қилишга қаратилган эди. Туркларнинг тарихан анъанавий диний қарашлари, афтидан, бу талабга жавоб беролмаган. Чунки хоконлик таркибидаги қатор халқлар юксакрок динларда эътиқод қилар эди. Шунинг ҳисобга олиб, турк хоконларидан Мухан хокон биринчи бўлиб будда динига эътибор қаратди. Унинг тарғиботчилари турклар орасида иш бошлади. Бу ҳаракат Таспар хокон даврида расмий тус олиб, буддавий роҳиблар унинг тахт қароргоҳида катта ҳурмат-иззатга сазовор қилинди. Бугут ёдномасида шу жараённинг муҳим воқеаси қайд этилган. Бу ҳам бўлса хоконлик марказида янги буддавийлик ибодатхона ҳамда буддавий жамоага – санкхага асос солинган ҳақидаги хабардир. Бундан Махан тигин Биринчи турк хоконлигида маърифатчилик, маънавий камолот йўлида улкан хизматлар қилган кимса эканлигини билса бўлади.

Таспар хокон ҳукмронлиги Шимолий Хитой Чжоу давлатида будда дини тақиқланган 574 йилда энди қучайиб, мустаҳкамланиб бормоқда эди. Хитойдан қувғин қилинган ҳиндий будда роҳиб Чинагупта ўз сафдошлари билан бирга Турк хоконлиги тахт қароргоҳига келгани ва ўн йил давомида шу ерда тарғиб ишларини олиб боргани маълум. Айни шу вақтда Таспар хокон ва Махан тигинлар будда динини жорий этиш устида фикрларини бир жойга қўйишган эди. Таспарнинг сўровига мувофиқ будда таълимотининг сутралари турк тилига таржима қилина бошлаган. Таржима матнларини ёзиб олишда эса яна сўғд ёзувига мурожаат қилинган кўринади. Чунки бу даврда эпиграфик битиглар яратишда сўғд анъаналари устувор эди. Шундан келиб чиқиб, турклар Бугут ёдномасини сўғдчада битганлар (Исхаков 2008, 111–117).

М. Исхоқовнинг фикрича, Бугут ёдномасининг тузувчиси Биринчи турк хоконлиги олий зотлари буйруғи асосида иш кўрган сўғд қотиби бўлган. Лекин бу киши туркий қабр тошларида акс этган мангу битиглар жанри, марсия бадий ижодий услубидан хабардор. Шунинг учун Бугут ёдномасининг айрим услубий, баёний хусусиятлари VII–VIII юзйиллардан қолган туркий мангу битиглар билан ўхшаш. Қотиб матн тузиш

давомида ўзининг зардуштийлик дунёкарашига мос иборалардан беихтиёр фойдаланган. Масалан, *bay* сўзи суғдларда зардуштийлик учун Ахура Маздани, буддавийлар учун Буддани фойдаланган. Буғут матнида ҳам суғд котиби шу сўздан келганда “жаноб” деган маънони англатади (Исҳоқов 2009, 19–20).

Худди шундай қўллаш туркий битигларда ҳам бор: уларда *tānli qaṣan* дейди, бу “хуқумдор хокон” деган маънодадир. Туркий матнавислигидаги айни анъана суғд матнларига ҳам ўтган бўлуви керак.

Буғут ёдномаси, суғд тили ва ёзуви билан битилган турк мангу битигидир. Лекин VIII–IX юзйиллар туркий битигларидаги каби унда суғдча билан ёнма-ён туркий версияси сақланган эмас. Шунга карамай, бу ёдгорликнинг барча хусусиятлари анъанавий жанрга мувофиқ келади. Масалан, туркларнинг қабила ва уруғлари орасида ҳамда умумтуркий негизлар қўламида яратилган асрий бадиий тафаккур, эпик ижодий анъаналари бўлган. Хусусан, шу анъаналар ичида эпик ривоятларни айтувчи, бойитиб, авлоддан авлодга узатувчи, сақловчи ижодкорлар ҳам бўлган. Уларнинг ижодида, албатта, ҳаётнинг турли қирраларига, жумладан, қахрамонлик дostonлари, туғилиш, ҳаёт, ўлим ходисаларига мувофиқ бадиий турлар мавжуд бўлган. Буғут ёдномаси айни шу туркий анъананинг меваси бўлган суғд тили туркий ёзма ёдгорликдир. Буғут мангутошидаги суғдча матни VI–IX юзйиллардаги “тошбитиг адабиёти”нинг энг ажойиб намуналаридан бири деса бўлади. Буғут ёдномасини жанр, матн композицияси, мазмуни, мотивлари, образлар ва ишоратлари бўйича туркий мангу битиглар билан қиёсан ўрганиш суғд-турк адабий алоқалари, илк ўрта асрлар “тошбитиг адабиётининг” услубий ва гоъвий-эстетик хусусиятларини ўрганишга ёрдам беради.

Буғут ёдномаси турк давлати тарихининг энг долзарб масаласини ёритишга хизмат қилади. У суғд тилида, суғд ёзуви билан битилган. Бу ҳол Турк хоконлиги маданий, ижтимоий, иқтисодий ҳаёти, унинг ташқи муносабатлари ҳақида яхши тасаввур беради.

Илмий адабиётларда суғдлар ва турклар ўртасидаги алоқаларни VI юзйилдан бошланган деб кўрсатилади. Лекин суғд-турк муносабатларини янада қадимий даврлардан қидириш лозим. Бунда асосий фикр туркий халқларнинг Туронда азалий аҳоли қатлами сифатида мавжуд бўлганини тан олиш, буни фактик материаллар билан асослашга қаратилиши керак. Бу ўртада Марказий Осиё бўйлаб мил.ав. III–II юзйиллардан бошланган жадал этно-маданий муносабатлар туркий халқларнинг бутун Дашти Қипчок бўйлаб, Хитой деворидан Дунайгача чиқиб боришига олиб келди. Суғдлар эса мил.ав. IV–III юзйиллардан бошлаб халқаро савдо йўллари орқали Шарққа қира бориб, аввало, Ўрта Осиёда, қолаверса, Шарқий Туркистонда турклар билан фаол муносабатга киришиб кетди.

Ўрта Осиёда насронийликнинг ёйилиши II–III юзйилларга тўғри келади. Еттисув ва Кошғарда насроний жамоалари IV–VII юзйилларда пайдо бўла бошлади ва бу жараёнда суғд миссионерларининг хизмати катта бўлди. Буни Синжон ўлкасидаги Турфон ва Булайикдан топилган сурёний ёзувидаги суғдча диний таржима адабиёт намуналари ҳам тасдиқлайди (қarang: Атаходжаев 2011, 27).

Муғ тоғи суғд архивидан чиққан ҳужжатлар

Ўтган юзйилликнинг биринчи ярмида Зарафшоннинг юкори оқимидаги Муғ қалъа деб аталувчи тарихий харобадан суғдча ёдгорликлар архиви топилган. Уни 1934 йили А.А. Фрейман бошчилигидаги экспедиция топган. Ушбу экспедиция изланишлар давомида 74 та суғдча, битта араб тилидаги ва битта туркий тилдаги ҳужжатни, шунингдек, кўп миқдордаги моддий маданият ёдгорликларини ва бир қанча тангани аниқлади (қarang: Фрейман 1934; СДГМ. Вып.1). Буни қarangки, Муғ қалъадан топилган ушбу ҳужжатлар араб истилоси арафасида Суғдда ҳокимлик қилган Диваштичнинг архиви бўлиб чиқди.

“Муғ тоғи суғд ҳужжатлари” номи билан фанга кириб келган суғдча ёзма ёдгорликлар туркуми ўзининг бетакрорлиги, мазмун доирасининг аниқ вақт чегарасига боғлиқлиги ҳамда ўша даврда Ўрта Осиёда араб истилоси билан алоқадор ҳарбий сиёсий,

ижтимоий-иқтисодий вазиятнинг бевосита гувоҳлари эканлиги билан тадқиқотчилар диққатини ҳамон ўзига тортиб келмоқда.

Муғ тоғи сўғд хужжатлари мажмуига кирган дипломатик ёзишмалар, хўжалик ҳисоботлари, юридик хужжатлар, молиявий қайдлар, турли фармойишлар 722 йилда Панч устига арабларнинг қайди кунларида Муғ тоғи чўққисидаги қасрга олиб бориб яширилган. Қаср араблар томонидан камал қилиниб, сўнгра урхо билан забт этилган пайтда бино вайронага айланган. Натижада хум, тол навлдан тўкилган саватларда сақланган архив хужжатлари тупроқ билан кўмилиб қолган.

Муғ тоғи сўғд хужжатлари теварагидаги илмий муаммоларга жиддий эътибор қаратилаётгани бежиз эмас. Гап шундаки, мазкур хужжатларда сўз юритилган кўплаб тушунчалар жуда қадимий ва эскирган, кейинги даврларда эса уларнинг ўрнини алмаштирувчи сўз ёки тушунчалар йўқ. Турли лексик бирликларнинг маъносини аниқлаш бахсли, хужжатлардаги мазмуннинг тарихий вазиятини аниқлашда далил бўлувчи маълумотлар етишмайди. Шунга қарамай, олимлар кейинги чорак аср давомида Муғ тоғи сўғд хужжатларини ўрганиш, уларнинг манбавий аҳамиятини янада чуқурроқ тушуниш йўлида кўплаб янги фикрларни ўртага қўйдилар. Бу соҳада хўжалик муносабатлари, Сўғднинг ижтимоий-сиёсий ҳаёти, турк-сўғд сиёсий-ижтимоий муносабатлари каби соҳалар бўйича янги-янги илмий хулосалар юзага келди.

Муғ қалъа тарихий харобасидан, сўғдча ёдгорликлар билан бирга туркий хужжат ҳам топилган (қarang: Бернштам 1951). Деваштич архивидан чиққан туркий хужжат кўк турк ёзувида бўлиб, қорамтир кулранг, юқа терига битилган. Матни қора сиёҳда, ёзуви тиник, олти қаторли. Тери анча чириб тушганидан матнни тўлиғича тиклаб бўлмайди.

Ушбу битиг юрт эгасининг ёрлиғи ёки йирик дипломатик аҳамиятга эга бўлган хужжат эмас; бор-йўғи хўжалик ишларига тегишли. А. Бернштамнинг тахминича, ушбу топилма Деваштич кўл остида хўжалик ишида йилкичилик билан шуғулланувчи бирор кимсага тегишли расмий хужжат бўлуви керак (Бернштам 1951, 72). Буни матнда этли, қизғиш тусли отлар (*ät ar yont*) топширилаётгани тўғрисида сўз бораётганлигидан ҳам билса

бўлади. Лекин тарих учун ушбу битигнинг аҳамияти ниҳоятда катта.

Эътиборли жиҳати, ушбу ёдгорликда *bitim* деган сўз учрайди. *Bitim* сўзи *biti-* “ёз-” феълидан ясалган бўлиб, келиб чиқишига кўра, ёзма хужжатлар асосидаги келишувни билдиради. Демак, *bitim* сўзининг қадимийлиги кишилар ёки жамоалар ўртасидаги ёзма келишувнинг, унинг ҳуқуқийлигини таъминлайдиган ана шу хужжат турининг эскилигига далолат қилади.

Хужжатда яна жой номидан *Panč* сўзи ҳам келтирилган. Бу сўз хужжатнинг битилган ерига ишора қилади. Панжикентнинг бурунги оти ана шундай эди.

Туркий битигнинг бу ўлкадан, сўғдча матнлар орасидан топилганлиги ўта муҳим. У ушбу ҳудудларда, хусусан Сўғд ўлкасида, сўғдча билан бирга, туркий тил ҳам расмий муомалада бўлгани, шунинг билан бирга, кўк турк ёзувининг ёйилиш кўламини ҳам аниқлатади.

Сўғдча ёдгорликлар орасида диний-ахлоқий мазмундаги асарлар алоҳида ўрин тутади. Мазкур ёдгорликларни уч гуруҳга бўлиш мумкин: сўғд-будда, сўғд-моний ва сўғд-насоний асарлари. Ушбу бадий адабиётнинг катта бир қисми таржима асарлардир.

VIII–X юзйилларда будда адабиётининг намуналари – жатака ва сутралари санскрит тилидан хитой тилига, хитой тилидан эса сўғдчага ва туркий тилга таржима қилинган. Қизиги шундаки, таржимонлар ва котиблар орасида турк бўлганлари ҳам бор эди. Шулардан бири, “Важрачхидик”ни кўчирган котиб Қутлуғдир.

Араб истилосидан кейин сўғдларнинг турклар билан этник яқинлашуви, аралашуви янада кучайган. Бу жараён бутун Ўрта Осиёни қамраган ва ҳозирги Синжон ҳудудида ҳам узоқ давом этган. Ҳатто XIII юзйилда ҳам сўғдларнинг ассимиляция қилиниш жараёни давом этган.

Маҳмуд Кошғарий баласағунликлар тўғрисида маълумот берар экан, бу ердаги икки тиллилик хусусида сўз фикр юритади. У ёзади: “*Balasağun* ликлар сўғдча ва туркча сўзлайдилар. *Tirāz* (Талас) ва *Madīnatu-l-bayda* шаҳарларининг халқлари сўғдча ҳам туркча сўзлайдилар. *İspijāp* [Испижоб – ҳозирги Чимкент]дан то *Balasağun* гача бўлган *aryu* шаҳарларининг ҳаммасида

юзйилликлар оша ягона маданий, адабий мухитда яшаганидан далолат беради. Улар ўзаро биродарлик асосларида илк ва ўрта асрлар ижтимоий-сиёсий, маданий тараккиётига хисса қўшиб келдилар.

УЧИНЧИ БЎЛИМ. ҚАДИМГИ ТУРКЛАРНИНГ ДИНИЙ-ФАЛСАФИЙ ҚАРАШЛАРИ ВА ШАРҚ ТИЛЛАРИНИНГ ЎЗАРО ТАЪСИРИ

Туркий халқлар тарихида исломга қадар бир қанча диний эътиқодлар амал қилган: тангрианлик, сўнг буддизм, монийлик, насронийлик динлари, X юзйилликдан бошлаб ислом дини кенг ёйида бошлади.

КЎК ТУРКЛАРДА ДИН

Кўк туркларнинг дини *тангрианлик* эди. Тангрианлик туркий халқларнинг энг қадимги динидир. *Tängrikän* сўзи “Кўк-тангрига сизгивчи киши”ни билдиради (қarang: ДЛТ, 451). Биз қўллаётган *тангрианлик* атамаси ана шу сўздан ясалган. Туркларнинг ўша инончини “кўк-тангри дини” ҳам дейилади. Бу атамалаги *kök* – “кўк, осмон”, *Kök-tängrī* эса “Осмон-тангри” дегани. Ушбу тарихий атама туркий фольклорнинг энг эски эпоси “Ўғузхоқон” достонида қўлланилган. Асарда Ўғузхоқон ва унинг кавми Кўк-тангрига сизгинади.

“Кўк-тангри” атамасини “Осмон тангриси; Осмоннинг тангриси” деб тушунмаслик керак. У “Осмон-тангри” маъносини беради, яъни “Осмоннинг ўзи тангри”, русчада “Небо-бог” дейилади буни. Ёки монийликдаги *Ой-тангри*, *Кун-тангри* тушунчалари ҳам шундай. Улар “Ой тангриси”, “Кун тангриси” эмас, Ой ва Куннинг ўзи тангри.

Биринчи ва Иккинчи турк хоқонлиқлари даврида яшаган кўк турклар Кўк-тангрига сизинганлар (қarang: Содиқов 2008, 19–27). Кўк-тангри эътиқоди улар яшаган замонлардан анча илгарига илдиз отган. Туркларнинг ота-боболари бўлмиш хунлар ва ундан наридаги искифлар замонида ҳам ана шу дин амал қилган.

Қадимги туркий тилда *tängrī* сўзининг икки-уч хил маъноси бор: биринчиси, *tängrī* – “Яратган тангри, худо”; қадимги турклар яна “кўк, осмон”ни ҳам *tängrī* деганлар. Битигларни ўқиш жараёнида, матн мазмунидан келиб чиқиб (контекстга қараб) маънолари фарқланаверади.

яшовчиларнинг тилида ҳам камчилик бор. *Kāshgar* да қанжакча сўзлашадиган кишлоклар бор. Шаҳар ўртасида турувчилар хоқоний туркчасида сўзлайдилар” (ДЛТ, 25).

Бошқа бир ўринда *suḡdaq* сўзига изох берар экан: “*suḡdaq* – *Balasaḡun* да жойлашган бир қавм. Улар *Samarqand* ва *Buxāra* ўртасидаги *Suḡd* дан бўлиб, кейин турклашиб кетган кишилар” деб ёзади (ДЛТ, 187).

Бу ўринда Сугд ўлкасидан Баласағунга келиб ўрнашиб қолган сугдлар тўғрисида маълумот берилмоқда. Улар Маҳмуд Кошғарий яшаган даврга қадар (яъни, XI юзйилликкача) турклашиб кетган, лекин ўзининг келиб чиқишини унутмаган, ҳатто номини ҳам сақлаган халқлардан эди. Англашиладики, илк ўрта асрларда сугдларда ҳам турклашиш жараёни кучли кечган. Айни ижтимоий жараён таъсирида сугд тили ҳам истеъмоладан чиқа бошлади.

Бу тилнинг эгалари эса ўз-ўзидан ерли халқлар – ҳозирги ўзбеклар ва тожикларнинг ота-боболари билан қоришиб кетди. Карвон йўллари билан кўҳна Синжон ўлкаларига бориб тургун ўрнашиб қолганлари эса, ўша ерлардаги уйгурларга қўшилиб кетди.

ИЛК ВА ЎРТА АСРЛАРДА МАТН КЎПТИЛЛИЛИГИ

Илк ва ўрта асрларда туркий муҳитда, асосан, она тилида ижод қилганлар ва ўша чоғлардан сақланиб қолган асарларнинг кўпи туркий тилдадир. Шунингдек, қўшничилик алоқалари, ижтимоий-сиёсий, диний ва маданий муносабатлар таъсирида яратилган икки, уч, ҳатто тўрт тилли матнлар ҳам бор. Булар туркий–сугдча, туркий–хитойча, туркий–сугдча–хитойча, ислом даврида эса туркий–арабча, туркий–форсча, туркий–арабча–форсча, туркий–мўғулча, туркий–арабча–форсча–мўғулчада битилган. Яна турк маданий муҳитида баъзи матнлар сугдча, арабча ёки форсий тилда ҳам ёзилган.

Туркий муҳитда сугд тилида битилган ёдгорликларнинг энг эскиси Биринчи турк хоқонлиги даврида яшаб ўтган турк амалдори Махан тигиннинг ўлими муносабати билан, тахминан, 583–588 йилларда тикланган Бугут битиги тошидир. Битиги тош

Мўғулистоннинг Архангай аймағидан топилган. Тадқиқотчиларнинг тахминича, тошдаги битиг аслида икки тилли бўлган. Ҳозирги сақланиб қолгани – тошнинг ўнг юзи ва икки ёғидаги матни сугдчадир. Тошнинг терс юзи анча емирилган бўлиб, унда ҳарф изларинигина илғаш мумкин, холос. Лекин ушбу матн қандай ёзув ва тилда бўлганлигини аниқлашнинг имкони йўқ. Айрим олимлар ушбу матн парчасини хитойча, баъзилар браҳма хатида бўлган, деб фараз қиладилар. Эҳтимол, ўша ўчган ёзув тошнинг ўнг юзидаги сугдча матннинг туркий версияси бўлуви ҳам мумкин. Чунки, сугдча битигда қайд этилувида, бу қабр тошини “турклар ўрнатишган” (қаранг: Исҳоков 1989, 39–40, 132; 2008, 111–117; тошнинг тасвирига қаранг: Sertkaya 1995, 177).

Уч тилли ёдгорликлардан бири қадимги Уйғур хоқонлигининг пойтахти Қорабалғасун ўрнидан топилган тош лавҳадир. У 825 йили тикланган. Матни – туркий, хитойча ва сугдча. Туркийси руний хатида (расмига қаранг: Orhun, 61; Sertkaya 1995, 192).

Сугд тили кўк турк (Биринчи ва Иккинчи турк хоқонликлари), Уйғур хоқонлиги, ҳатто қорахонийлар замонида ҳам монументал мақсадларда туркий билан ёнма-ён ишлатилган.

Қадимги турк муҳитида хитой тилига ҳам алоҳида эътибор берилган. Буни кўк турк ҳамда уйғур хоқонликлари даврида яратилган айрим туркий ёдгорликларда хитойча матннинг ёнма-ён ишлатилганида ҳам кўрамаиз. Чунончи, Иккинчи турк хоқонлиги даврида яшаб ижод этган муаррих ва адиб Йўллуғ тигиннинг ўз амакиси Кул тигин (732 йил) ва отаси Билга хоқон (735 йил) шарафига ёзган битиглари икки тиллидир (туркий ва хитойча). Асосий матн тош лавҳаларнинг юз томони, ён бағри ва тарошланган қирраларида, хитойчаси эса орқа томонида (қаранг: Orhun, 18–42).

Матн кўптиллилиги борасида, айниқса, туркий тилларга бағишланган луғат ва грамматик асарлар эътиборни ўзига тортади. Чунончи, Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғати-т-турк” асари араб тилида ёзилган. Асардаги сўз мақолалар, уларнинг маъносини очиқлаш учун берилган иборалар, мақол ва хикматли сўзлар, шеърий узиндилар, шунингдек, грамматика

бўлимида муайян қоидалар тасдиғи учун берилган мисоллар туркийдадир.

Ўтмишда яратилган луғатларнинг кўп тиллилари (уч ёки тўрт тилли) ҳам бор. Масалан, Маҳмуд Замахшарий “Муқаддамату-л-адаб”нинг луғат бўлими қўлёзмаларда икки, уч ё тўрт тилда берилган.

“Муқаддамату-л-адаб”нинг луғат бўлими (яъни исмлар ва феъллар қисми) кўп тиллидир. Луғат араб бўлмаган халқларга (форслар, туркий халқлар, мўғуллар ҳамда қадимги хоразмча сўзловчиларга) араб тилини ўргатиш учун мўлжалланган. Унга мўғулчанинг киритилишига сабаб кейинчалик – XIII юзйилга келиб мўғуллар орасида ҳам мусулмонликни қабул қилганлари бор эди, улар ҳам ҳисобга олинган.

Луғатда бошлаб арабча сўз келтирилади, сўнг бошқа тилларда – форсча, туркий, мўғулча, баъзан қадимги хоразм тилида унинг таржимаси берилади. Демак, луғатдаги арабча сўзлик арабшунослик учун, форсча ва қадимий хоразмча сўзликлар – эроншунослик, туркий сўзлик – туркшунослик, мўғулча сўзлик эса мўғулшунослик учун аҳамиятга эга. Агар турли тиллардаги сўзлар чоғиштирма-типологик аспектда ўрганилса, чоғиштирма тилшунослик учун ўта аҳамиятли иш бўлади.

Мухими, асарнинг мавжуд қўлёзмаларида сўзликларнинг берилиш тартиби ҳар хил: асар нусхалари икки тилли (арабча-форсча, арабча-туркий, арабча-хоразмий), уч тилли (арабча-форсча-туркий), тўрт тилли (арабча-форсча-туркий-мўғулча) вариантларда тарқалган.

Асарнинг луғат бўлими киритилган қўлёзмалари ҳозирги чоғда Ўзбекистон, Россия, Тожикистон, Доғистон, Англия, Франция, Италия, Туркия, Эрон, Ҳиндистондаги йирик қўлёзма фондларида сақланмоқда (қarang: Исломов 1998,12–21). Лекин буларнинг барида ҳам туркий сўзлик учрайвермайди.

Мухими, “Муқаддамату-л-адаб”нинг қадимги хоразмий тилида сўзлик киритилган нусхалари ҳам бор. Шулардан бири фанда Қўния нусхаси деб юритилади. У Юсуф оға кутубхонасида 5010 рақами билан сақланмоқда. Қўлёзмада асарнинг бўлимлари тўлиқ. Луғат икки тилли: арабча сўзлар хоразм тилидаги таржимаси билан келтирилган (хоразмча матн ҳам араб ёзувида). Қўл-

ёзманинг китобат санаси номаълум; чамаси XII юзйилда кўчирилган.

Яна бири Англиянинг Британия музейида сақланаётган 7429 сонли қўлёзмадир. У 1353 йили кўчирилган. Қўлёзмада фақат феъллар бўлими бор. Луғат, асосан, арабча-форсча-туркийда бўлиб, ора-сира хоразмча сўзлик ҳам киритилган.

“Муқаддамату-л-адаб”нинг қўлёзма вариантлари кўп. Шу ўринда асарнинг луғат бўлими (исмлар ва феъллар) илк вариантда қандай кўринишда эди, деган сўрок туғилуви табиий. Олимлар, муаллиф асарнинг луғат бўлимини икки тилда (арабча-форсча) тузган; туркий ва мўғулчасини қотиблар кейинчалик унга қўшганлар, деб билдилар. Бизнингча, бу фикр тўғри эмас. Буни рад этувчи далиллар ҳам бор. Чунки туркий сўзлик киритилган вариантларининг айримлари жуда эски. Яна бир жиҳати, асарнинг нодир нусхаларида келтирилган туркий сўзлик анча қадимий ёзув ва тил хусусиятларини ақс эттиради. Ушбу нусхаларни кўчириш чоғида туркий сўзликка алоҳида эътибор қаратилган: баъзи қўлёзмалардаги туркий сўзлик қизилда. Жумладан, Анкарадаги Турк тили қуруми кутубхонасида асарнинг 1469 йили Константинополда кўчирилган нусхаси сақланмоқда (А.187- сонли қўлёзма). У уч тиллидир: арабча-форсча-туркий. Мухими, ундаги барча арабча сўзлар остида туркий таржимаси берилган, форсий сўзлик эса мунтазам эмас.

Мавжуд нусхаларнинг бундай белгилари тубандаги хулосага олиб келади: чамаси, муаллиф мазкур асарини икки қайта ёзган, аниқроғи бир ёзиб, кейин тўлдириш киритган. Асарни беш бўлимдан иборат шаклда тузган. Бу илк вариантнинг луғат қисми, чамаси, икки тилли эди: арабча сўзлар хоразмча таржимаси билан келтирилган. Бунинг билан маҳаллий муҳит талаби кўзда тутилган. Кейинчалик Хоразм ўлкасининг сиёсий-ижтимоий талабидан келиб чиққан ҳолда, муаллиф асарнинг луғат бўлимини қайта ишлаб, такомиллаштирган: уни кўп тилли луғатга айлантирган. Муаллиф томонидан қайта ишланган ана шу вариантда туркий сўзлик ҳам бор эди. Таъкидлаш ўринлики, кейинги вариантларга хоразмча сўзлик киритилганлиги дарғумон. Сабаби, XIII юзйилдан кейин хоразм тили аста-секин истеъмолдан чиқиб, ўлик тилга айлана бошлаган эди.

Кейинги юзйилликларда вужудга келган вариантлар муаллифнинг ўша биринчи ёки кейинги – кўп тилли вариантга асосланган кўринади. Асарнинг арабча-хоразмча лутат берилган Кўния нусхаси илк вариантга асосланган бўлса эҳтимол. Лекин асарнинг фанда маълум бўлган бошқа нусхалари иккинчи – кўп тилли нусхадан урчиган дейиш мумкин. Кейинги юзйилликларда асар кўчирилатган юртнинг маданий, ижтимоий-сиёсий талаблари, ерли халқлар эҳтиёжидан келиб чикиб, унинг янги вариантлари юзага кела бошлаган. Туркий мухитда кўчирилган нусхаларида туркий сўзлик сақланган, форсийзабон мухит учун аталганларида эса туркийси тушириб колдирилган.

Асардаги мўғулча сўзликка келсак, унинг кейинчалик – мўғуллар салтанати даврида киритилгани аниқ.

Британия музейида, ўрни билан, орада юнонча таржимаси берилган нусхаси ҳам бор. Бу эса асарнинг Европа мамлакатларида тарқалиши ва ўрганилиши билан боғлиқ ҳодисадир. Ўша ўлкаларда яшовчи олимларнинг талабидан келиб чикиб, ундаги лутат юнончада ҳам изоҳланган.

Туркий матннавислик тарихида диний-фалсафий, адабий матнларнинг ҳам икки ё уч тилда битилган кўлёмалари кенг тарқалган. Жумладан, Берлин кўлёмалар фонднинг Турфондан топиб келтирилган ёдгорликлар коллекциясида бир канча суғдча матнлар бор. Шулардан бири монийликнинг тавбаномаси “Хуастуанивт”нинг суғдча версиясидир. Мухими шундаки, мазкур матннинг муайян бўлаги туркий таржимаси билан берилган. Таржимаси сатра-сатр суғдча матннинг тагида келтирилган (Исхаков 2008, 157). Ушбу таржима ўша замондаги турк-моний жамоаларига мўлжалланган чоғи.

Ислом даври китобатчилигида мусулмон дунёсини бирлаштирувчи идеология, минтақадаги тил вазияти, адабий алоқалар ва маданиятлар таъсири натижасида бу анъана янада кучайди. Ана шу адабий, лисоний-маданий жараёнларда яратилган матнларнинг сони анчагина. Масалан, Британ Музейида сақланаётган Ог.8193 кўрсаткичли кўлёмлада саҳифа ўртасига уйғур харфли туркий матн битилган. Булар “Сирожу-л-кулуб”, “Масъала китоби”, “Рохату-л-кулуб” асарлари, Хоразмийнинг “Мухаббатнома” достони, мумтоз адабиётимиз намояндаларининг

шеърлари ва айрим тўртликлардир. Хошиясидан эса Камол Исмоил Исфохонийнинг форсий девони ўрин олган.

Бошқа бир мисол. Алишер Навоий “Арбаъин” асарининг айрим кўлёмза нусхалари Абдурахмон Жомий “Арбаъин”и билан бирга кўчирилган. Ана шундай нусхалардан бири ЎЗР ФА Шарқшунослик институтидаги Х. Сулаймонов фондида сақланаётган 106-IV кўрсаткичли кўлёмзадир. Кўлёмзага иккала ижодкорнинг қаламига мансуб “Арбаъин”лар киритилган. Унда бошлаб хар икки асарга асос бўлган ҳадис, сўнг ушбу ҳадис мазмунидан келиб чикиб ёзилган Жомийнинг форсча ва Навоийнинг туркий тўртлиги келтирилган.

Эътиборга лойик хусусияти шундаки, баъзи асарларнинг тузилишидан келиб чиққан ҳолда, матннинг айрим бўлаклари арабча ё форсчада берилган. Жумладан, “Ҳибату-л-хақойиқ” асарида Адиб Аҳмад ўз хикматларини баён этар экан, айни хикматларнинг тасдиғи учун арабий оят, ҳадис ва ўғитлардан келтиради.

Шунингдек, Захириддин Бобурнинг “Бобурнома” асарида, ўрни-ўрни билан, форсча мақол ва байтлар ҳам келтирилган. Мухими, ушбу форсча матнларнинг туркий изох ё таржимаси йўқ. Англашиладики, Мовароуннаҳр, Хуросон мухитидаги туркларнинг билим даражаси, улар форсийни ҳам тушуна олганлиги сабабли Бобур ана шундай йўл тутган. Маълумки, ушбу минтақада, айниқса, ўқимишчилар араб ва форсийдан ҳам бохабар эдилар. Бу нарсани ўша давр тазкираларида ҳам яққол кузатиш мумкин. Масалан, Алишер Навоий “Мажолисун-нафоис” тазкирасида ўз замонида форсийда ижод этган шоирлар тўғрисида маълумот бера туриб, уларнинг машҳур байтларини форсийда келтирган ва уларнинг туркий изохини беришга эҳтиёж ҳам сезмайди. Ёки бунинг аксини Ҳасанхожа Нисорийнинг форсча “Музаққири аҳбоб” тазкирасида кузатамиз. Тазкирада муаллиф туркий тилли шоирлар тўғрисида маълумот берар экан, уларнинг машҳур байтларидан мисоллар келтирган. Ушбу байтлар ҳам туркийдadir.

Матн битиш тарихида бу анъана XIX юзйилнинг охириларига қадар давом этди. Умуман, туркий матнларга иккинчи бир тилли матннинг киритилиши Ўрта ва Марказий Осиё халқларининг

юзйилликлар оша ягона маданий, адабий мухитда яшаганидан далолат беради. Улар ўзаро биродарлик асосларида илк ва ўрта асрлар ижтимоий-сиёсий, маданий тараққиётига хисса қўшиб келдилар.

УЧИНЧИ БЎЛИМ. ҚАДИМГИ ТУРКЛАРНИНГ ДИНИЙ-ФАЛСАФИЙ ҚАРАШЛАРИ ВА ШАРҚ ТИЛЛАРИНИНГ ЎЗАРО ТАЪСИРИ

Туркий халқлар тарихида исломга қадар бир қанча диний эътиқодлар амал қилган: тангрианлик, сўнг буддизм, монийлик, насронийлик динлари, X юзйилликдан бошлаб ислом дини кенг ёйилад.

КЎК ТУРКЛАРДА ДИН

Кўк туркларнинг дини *тангрианлик* эди. Тангрианлик туркий халқларнинг энг қадимги динидир. *Tānḡrikān* сўзи “Кўк-тангрига сизгивчи киши”ни билдиради (қаранг: ДЛГ, 451). Биз қўллаётган *тангрианлик* атамаси ана шу сўздан ясалган. Туркларнинг ўша инончини “кўк-тангри дини” ҳам дейилади. Бу атамалаги *kök* – “кўк, осмон”, *Kök-tānḡri* эса “Осмон-тангри” дегани. Ушбу тарихий атама туркий фольклорнинг энг эски эпоси “Ўғузхоқон” достонида қўлланилган. Асарда Ўғузхоқон ва унинг кавми Кўк-тангрига сизгинади.

“Кўк-тангри” атамасини “Осмон тангриси; Осмоннинг тангриси” деб тушунмаслик керак. У “Осмон-тангри” маъносини беради, яъни “Осмоннинг ўзи тангри”, русчада “Небо-бог” дейилади буни. Ёки монийликдаги *Ой-тангри*, *Кун-тангри* тушунчалари ҳам шундай. Улар “Ой тангриси”, “Кун тангриси” эмас, Ой ва Куннинг ўзи тангри.

Биринчи ва Иккинчи турк хоқонлиқлари даврида яшаган кўк турклар Кўк-тангрига сизинганлар (қаранг: Содиқов 2008, 19–27). Кўк-тангри эътиқоди улар яшаган замонлардан анча илгарига илдиз отган. Туркларнинг ота-боболари бўлмиш хунлар ва ундан наридаги искифлар замонида ҳам ана шу дин амал қилган.

Қадимги туркий тилда *tānḡri* сўзининг икки-уч хил маъноси бор: биринчиси, *tānḡri* – “Яратган тангри, худо”; қадимги турклар яна “кўк, осмон”ни ҳам *tānḡri* деганлар. Битигларни ўқиш жараёнида, матн мазмунидан келиб чиқиб (контекстга қараб) маънолари фарқланаверади.

Харкалай, *tāhri* сўзининг илкин маъноси “кўк, осмон” эди, чамаси; “худо, тангри” маъноси ўшандан урчиган. Сўзнинг ушбу маъноси табиат кучларига бўлган инончлар, хусусан, осмон култи таъсирида шаклланган бўлуви керак. Чунки кўк-турклар ва уларнинг боболари хунлар ҳам осмонни муқаддас билганлар. Улар Яратган тангрини кўкка киёс этган. Битигларда *tāhri-tāg* дейди тангрининг сифатини, бу “осмон янглиг улуғ тангри” деган маънони беради.

Махмуд Кошғарий ўзининг “Девону луғати-т-турк” асарида *tāhri* сўзининг маъноларини яхши очиклаб берган.

Унинг ургулашича, *tāhri* сўзининг илкин маъноси – “улуғ ва азиз тангри” дир. Сўзнинг бу маъносига ўрناق қилиб шундай мақолни келтиради: *Toyin tapuqsaq, Tāhri sewinčsiz*. Маъноси: “Кофирларнинг дин бошлиқлари Тангри таолога ибодат қилади, лекин Тангри субҳоноҳу ва таоло унинг ишидан рози бўлмайди”. Бу мақол бировларга ёқади, деб гумон қилган, аммо иши ёқмаган одамлар ҳақида айтилади. Сўзнинг бу маъносига қуйидаги шеърий узиндини ҳам келтирган:

Tün-kün tapın tāhrikā boynamayıl,
Qorqıp aḡar eymānū oynamayıl.

Айтмоқдаки: “Кеча-кундуз Тангри таолога ибодат қил, йўлдан озма. Худодан қўрқ, ундан уял, ийман, ўйинкароклик қилма”.

Кошғарий *tāhri* сўзининг бошқа маъноларини ҳам келтирган. Улар тўғрисида ёзади: “... кофирлар осмонни *tāhri* дейдилар. Шунингдек, улар кўзларига катта кўринган хар нарсани, чунончи, “катта тоғ”, “ҳайбатли ёғоч”ни ҳам *tāhri* деб атайдилар. Шунинг учун ҳам улар шунга ўхшаш нарсаларга сажда қиладилар. Улар билагон кишини *tāhrikān* деб аташлари ҳам шундан” (ДЛТ, 451).

Қадимги турклар тангрини *idi* ҳам деган (бу сўзнинг *idi* шакли ҳам бор). Кейинчалик бу сўз товуш ўзгариб *egä* га айланиб кетган: *idi>idi>izi>iyä/egä*. Ҳозирги “худойим” маъносидаги *egam* ана шу сўздандир.

Қадимги турк диний-фалсафий карашларида Тангрининг сифатлари ҳам бўлган. Битигларда Яратганининг сифатлари *tāhri-*

tāg tāhri, kōtürmiş tāhri (юқори кўтарган тангри), *äl bārigmä tāhri* (кўл бергучи, кўлловчи тангри), *yaratmış tāhri* (yaratgan tangru) дея улуғланган. Тангрига нисбатан *uyun* сифати ҳам қўлланилган. *Uyun* – “хар нарсага кодир, кучли, қудратли” деган маънони билдиради: *uyun tāhri* – “қудратли тангри”.

ҚАДИМГИ ТУРКЛАРДА МОНИЙЛИК

Монийлик ўтмишда Ўрта ва Марказий Осиёда кенг ёйилган динлардан бири эди. Монийлик дини III юзйилнинг ўрталарида Бобилда юзага келган эди. Унинг асосчиси Монийдир.

Моний ва у асос солган дин тўғрисида Абу Райхон Беруний ўзининг “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” китобида шундай ёзади: “[Будосаф ва Зардушт] икковидан кейин Форадун шогирди Моний келди...”

Моний “Шобуракон” китобининг пайғамбар келиши бобила хикоя қилишича, у Бобилнинг юқори Кувсо ариги (ёнидаги) Мардину деган қишлоқда Бобил мунажжимларининг йиллари, яъни Искандар тарихидан беш юз йигирма еттинчи йилда [мелодий 215 йилда] тугилган. Ўн уч ёшида, Бобил мунажжимлари йилларининг беш юз ўттиз тўққизинчи йилида ва шаханшоҳ Ардашир (подшоҳлиги) йилларидан икки йил ўтганда (Монийга) ваҳий келган...

Моний юзага чиккач, унга ишонувчилар ва тобелар кўпайди. Ўз инжили, “Шобуракон”, “Тириклар хазинаси”, “Жабборлар ҳақида китоб”, “Сирлар китоби” каби кўпгина китоб ва мақолалар таълиф этди ва ўз асарларида (Исо) Масихнинг рамзларини очганини даъво қилди” (Беруний 1968, 241–242).

Моний 240 йиллардан бошлаб сосонийлар давлатида ўз таълимотини тарғиб эта бошлади. Бошлаб Эрон шоҳи Шопур I унинг фаолиятига яхши муносабатда бўлган эди. Бирок 270 йилга келиб зардушт бидъатпарастлари Моний таълимотига қарши чиқа бошладилар ва кўп ўтмай, уни қатл қилдирдилар.

Монийлик икки тармоқда ёйилди. Бир тармоғи Эронга, ундан Ўрта Осиёга ўтди, ундан ўтиб Шарқий Туркистонга қалар ёйилди. Иккинчи тармоғи Ғарбга ўтиб, Румда, айниқса, Карфагенда кенг амал қилди. Ғарбда ва Византия империясида

христианликнинг сиқувида қувғинга учради. Христианликнинг таъкиби остида монийчи жамоалар яширин ҳолда ибодат қилишга ҳам мажбур бўлиб қолдилар.

Шарқда унинг мавқеи нисбатан юқори бўлган. Бу ерларда у ўз мавқеини XIII юзйилликка қадар сақлаб қолди. Унга сиғинувчилар кўп эди.

Унинг Марказий Осиёга кириб келиш йўли шундай: у бошлаб Хуросон орқали Марвга, у ердан Суғдга ўтди, Самарқанду Бухорода амал қилди. Кейин Шош, Ахсикат, Ўзган, ундан ўтиб Кошғарга тарқади.

Монийликнинг Марказий Осиё халқлари орасидаги кечмиши ижтимоий-сиёсий ва маданий жараёнлар билан боғлиқ. Бу ўлкаларда унинг кенг ёйилиб гуркираган даври ҳам бўлган, кези келганда, қувғинга учраб, таназзулга юз тутган. 762 йилга келиб Уйғур хоконлигида Бўғу хокон замонида монийлик давлат дини даражасига кўтарилди. Муҳими шундаки, Уйғур хоконлиги тарихининг яқин саксон йилида монийлик расман амал қилган. Турк мухитида монийликнинг гуллаб-яшнаган давлари айни паллага тўғри келади. 840 йилга келиб, хоконлик емирилгач, уйғурлар қайтадан буддийликка ўтдилар. Шундай эса-да, Марказий Осиёнинг чет ўлкаларида, буддизма берилмаган, шунингдек, ислом таъсиридан четда бўлган халқлар орасида монийлик кейинги замонларда ҳам амал қилгани маълум.

Унинг сўнгги аҳволи тўғрисида Абу Райхон Беруний ёзади: “Моний даъватини қабул этганларнинг унга мансуб қолдиқлари бўлиб, уларнинг Самарқанддаги машхур собийлар гуруҳидан бошқаси ислом шаҳарларининг бирон жойида жам бўлишлари мумкин бўлмайдиган даражада тарқалиб кетганлар. Ислом мамлакатидан ташқарида эса шарқ туркларининг, Хитой, Тибат аҳолисининг аксари, хиндларнинг баъзилари моний дини ва мазҳабидалар” (Беруний 1968, 243).

Манбаларнинг гувоҳлик беришича, Аббосийлар замонида (X юзйилликнинг биринчи ярми) Самарқандда оз эса-да (тахминан 500 кишига яқин) монийчилар жамоаси яшар эди. Айни кезлар Хуросон валийси уларга нисбатан босим ўтказа бошлади. Шунда тўқуз ўғуз ҳукмдори мусулмон валийсига журъаткор бир оҳангда таҳдид қилиб мактуб йўллади. Мактубда тўқуз ўғуз ўлкасидаги

мусулмонлар Самарқанддаги монийчилардан бир неча бор ортик эканлиги таъкидланган. Мабодо, улардан бир киши ўлдирилган тақдирда ҳам, тўқуз ўғуз ҳукмдори ўз ўлкасидаги бутун мусулмонларни қиличдан ўтказажаги, масжидларини вайрон этиши, бошқа ўлкадаги мусулмонларга шафқат қилмаслигини баён қилган эди (Kitarşi 1994, 69–70).

Монийлик дини Марказий Осиёда хоҳ буддизм билан ёнма-ён, хоҳ ислом билан ёнма-ён бўлсин, ўзга диндаги жамоалар томонидан узлуксиз туртки еб келган. Бундай шароитда кейинчалик ҳам, айниқса, бошқа диний жамоаларда, моний ёдгорликларини ҳеч қимса атайин сақлаган эмас. Моний яратган ёки унинг таълимоти ёритилган асарларнинг кўпи ўша замонлардаёқ бошқа диндаги кишилар томонидан йўқ қилинган. Сақланиб қолганларининг сони жуда оз.

XIX юзйил охири – XIX юзйилнинг бошларида ҳозирги Синжон тупроқларидан қадимги туркий ва суғд тилларида битилган монийлик мазмунидаги диний-фалсафий асарлар, йирик асарларнинг узиндилари топилган. Шунингдек, ўша чоғларда монийчи жамоаларнинг билгин кишилари томонидан ёзиб қолдирилган монументал матнлар ҳам бор. Ушбу ёзма ёдгорликлар Моний қарашлари, диннинг фалсафий асосларини ўрганишга ёрдам беради.

Монийлик динининг фалсафий қарашлари ўтмишда яшаб ўтган олимларнинг асарлари, тарих китобларидаги маълумотлар асосида ҳам ўрганилади. Жумладан, Абу Райхон Беруний ўзининг “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” китобида Моний ва монийлик дини тўғрисида яхши хабар берган. Христиан теологи Августин ҳам монийлик тўғрисида муҳим асар ёзиб қолдирган.

Қунимизгача етиб келган монийлик диний мазмуни ёдгорликларнинг кўпи пароканда, уларнинг тўлиқ сақланиб қолганлари ҳам бор. Улар монийлик мухитида яратилган туркий шеърлар, тавбаномалар, моний ақоидларининг узиндилари, ирк битиги, грамматик асарларнинг узиндилари, шунингдек, эпиграфик матнлардир. Монийлик мазмунидаги туркий асарлар кўк турк, уйғур ва моний ёзувларидадир.

Монийлик даври туркий адабиётида *başıq, küg, taqşut, küg taqşut* сингари шеър турлари амал қилган. Қунимизгача сақланиб қолган шеърларнинг мазмуни ҳар хил. Улар ичида Тонг-тангрига аталган алқовлар, Монийга бағишловлар, ўлим ва жаҳаннамни тасиф этувчи, хатто лирик шеърлар ҳам бор. Уларнинг кўпи турк шоирлари томонидан тўқилган, айримлари бошқа тиллардан қадимги туркийга таржима қилинган. Монийлик муҳитида яшаб ижод этган икки шоирнинг оти маълум: уларнинг бири Апринчўр тигин, иккинчиси эса Кул тарқандир.

Турфондан топилган ёзма манбалар ичида Монийга аталган алқов ҳам бор (Агат 1991,30–59). Алқов моний хатида ёзилган бўлиб, 123 тўртликдан иборат. Аҳамиятлиси, монийлик мазмунидаги ушбу шеърнинг потхи шаклидаги китобга битилганида. Китобнинг илк бетига миниатюра ҳам ишланган. Одатда, потхи китоб будда жамоалари орасида ишлатилар эди. Ушбу китоб буддизм санъатининг, китобат маданиятининг турк-моний санъатига таъсир этганидан далолат беради. Ҳарқалай, китоб будда жамоалари билан аралаш яшайдиган монийчи жамоалар томонидан яратилган кўринади.

ИЛК ЎРТА АСРЛАРДА ТУРКИЙ ХАЛҚЛАРДА БУДДИЗМ: АДАБИЙ ВА ЛИНГВО-МАДАНИЙ ЖАРАЁНЛАР

Шарқ халқларининг ижтимоий-сиёсий ҳаёти, маданияти тарихида, фалсафий қарашлар, адабий алоқалар ва тилларнинг ўзаро таъсирида буддизмнинг ўрни катта бўлган. У илк ўрта асрларда улуслар бирлиги, уларнинг маданий юксалиши, диний-фалсафий фикрлар умумийлигини таъминлаб, Шарқ цивилизациясига унумли таъсир кўрсатган динлардан бири эди.

Ўрта Осиё халқлари буддизмга мелоднинг илк юзйилликларида, кушонлар замонида ўта бошлаганлар (Гафуров 1989,214–217; ГТТ,399). Айниқса, кушонлардан бўлмиш I Канишканинг подшоҳлиги даврида буддизмга кенг йўл очиб берилди. Ўша пайтда Кушон давлатининг чегаралари кенгайди: ушбу давлат бир ёғи Шимолий Ҳиндистондан тортиб, ҳозирги Афғонистон ерлари, Ўрта Осиё ва ҳозирги Сингоннинг айрим худудларини қамраб эди. Ёзма манбаларда қайд этилишига кўра,

Ўрта Осиёда Кеш, Суғд ўлкасидан Чочга қадар ерлар айна подшоҳликка қараган. Чегаралари кенгайган паллада Фарғона ҳам унинг тасарруфида бўлганлигини тасдиқловчи далиллар бор (Гафуров 1989,188–191).

Кейинги юзйилликларда ҳам Ўрта Осиёда буддизмнинг мавқеи ва таъсири юқори эди. У қадимги Тохаристонда ҳам кенг ёйилган. Араблар истелоси бўсағасида Ўрта Осиёга сафар қилган шарқ сайёхлари ёзиб қолдирган манбалар бу хусусда яхши ва қизиқарли маълумот беради.

Бу жихатдан 629–645 йиллар давомида Ҳиндистонга сафар қилган хитой роҳиби ва таниқли буддашунос Сюань-цзан кечмишига бағишланган асарда келтирилган маълумотлар ўта аҳамиятли. Чунки сайёхнинг сафар йўли Ўрта Осиё орқали ўтади. Саёхатномада бу ўлкалар географияси, шаҳарлари, халқи, диний қарашлари, урф-одатлари яхши ёритилган (Тугушева 1991,4–7).

726 йили Ўрта Осиёга сафар қилган хитойлик сайёх Хой Чао ўз эсдалигида Тохаристон ўлкаларидаги (жумладан, Хутталон ва Вахан ўлкалари) халқларнинг динига тўхталиб: “Подшоҳ, уламолар ва халқи буддизмнинг хинаяна мазҳабига эътиқод қилади, бу юртда ибодатхоналар ва роҳиблар жуда кўп”, – деб ёзган эди (Гафуров 1989,288). Сайёх бу юртнинг халқи тўғрисида ҳам яхши маълумот берган. Унинг таъкидлашига қараганда, бу юртнинг ҳуқумдори (ябғуси) – турк қавмларидан, мамлакат халқининг ярми – “ху”лар, ярми маҳаллий халқ, иккинчи ярми – турклардир. Юрт араблар қўлида. Халқининг бир қисми тохарча, бир қисми туркча, қолгани маҳаллий тилда сўзлашади (Гафуров 1989,288).

Араб истилоси бўсағасида Самарқанд ва Бухородаги буддизмнинг аҳволи ҳақида бир оз ўйлаб хулоса чиқариш керакка ўхшайди. Чунки манбалар бу хусусда икки хил, бир-бирига унчалик мос келмайдиган маълумотларни беради. Чунончи, тарихчи Наршахийнинг ёзишича, буддизм гуллаган бир кезде Бухоро, Самарқанд сингари шаҳарлар будда хайкалтарошлигининг марказига айланган эди (Китарёв 1994,60–62). Тарихчи Хой Чаонинг ёзишича эса, Суғдда асосан зардуштийлик кенг ёйилган, фақат Самарқандда будда ибодатхонаси бўлган, холос (Гафуров 1989,314).

Биринчи ва Иккинчи кўк турк хоқонликлари даврида асосан тангриканлик инончи кенг ёйилган. Шунга қарамай, хоқонликнинг ғарбий ва жанубий ўлкаларида буддизм ҳам амал қилар эди. Қизиғи шундаки, баъзи турк хоқонларининг ўзлари тангриканликка сиғинсалар-да, буддизмга кенг йўл очиб бериб, унинг ёйилувиغا монелик қилмадилар. Уйғур хоқонлик ва давлатларида эса буддизм ва монийлик туркларнинг бош динига айланди.

Олимларнинг ёзишига қараганда, буддизм Хитойга мелодий II юзйилда, орадан икки юзйиллик ўтгач, Кореяга, Японияга эса VI юзйилда кириб борди (Malcolm 2003, 2, 45–50). Шундай қилиб, буддизм илк ўрта асрлардаёқ Шарқнинг кенг ёйилган йирик ва қудратли динларидан бирига айланиб улгурган эди.

Буюк ипак йўли ва буддизмнинг ёйилиши

Буддизмнинг Осиё мамлакатлари бўйлаб ёйилиши ва унинг йирик бир динга айланишида Буюк ипак йўлининг таъсири катта. Буддизмнинг Ўрта Осиёга кириб келиши унинг кейинги такомилга кенг йўл очиб берганлигини алоҳида таъкидламоқ керак. Мухими, Буюк ипак йўлида кечган савдо-иқтисодий, маданий алоқалар туфайли буддизм кенг таракқиёт йўлига тушиб олди. Уларнинг таъсирида буддизм Шарқнинг йирик динларидан бирига айланди (Садыков 2007_{1,2}).

Фанда буддизмнинг Осиё бўйлаб ёйилиши ва унинг дунё динига айланиш тарихи хусусида бир-бирига тесқари бўлган икки хил қараш бор. Биринчисига қўра, буддизм қадимги Ҳиндистонда шакланган, кейинроқ Хитойга ўтган ва Хитой орқали Осиёнинг бошқа мамлакатларига ёйилган, дейилади. Бу қараш кўп жиҳатдан ўзини оқламайди чоғи. Бунинг сабаби, илк ўрта асрларда, ҳатто мелоддан олдинги юзйилликларда ҳам Ҳиндистоннинг Хитой билан эмас, Ўрта Осиё мамлакатлари билан маданий, борди-келди, савдо-сотик муносабатлари анча изга қўйилган эди. Масаланинг иккинчи томони ҳам бор: буддизм ерли халқларга ўзаро босқинлар ёки қудратли давлатларнинг зўрма-зўраки сиёсати, тазийқи туфайли қабул қилдирилгани йўқ, балки тинч йўл билан ёйилган. Савдо йўлларида олиб борилган

турли миссионерлик ҳаракатлари, шарқ халқларининг ижтимоий-маданий алоқалари туфайли бир ердан бошқасига ўтган. Аёнки, ўзаро маданий муносабатлар, савдо-сотик алоқалари тоғ йўлларига қараганда, аҳоли зич яшайдиган ерлар, текис воҳалар бўйлаб осонроқ ёйилади. Янада муҳими, илк ўрта асрларда Хитойдан ғарбий мамлакатларга, хусусан, Ҳиндистонга бориладиган йўл Ўрта Осиёдан ўтган.

Буддизмнинг Осиё мамлакатлари бўйлаб ёйилувида Буюк ипак йўлининг таъсири кучли бўлган. Буддизмнинг катта йўли Ўрта Осиёдан бошланади. Ўрта Осиёга кириб келиши унинг кейинги улкан таракқиётига туртки бўлиб хизмат қилди. Аҳамиятлиси, ушбу тарихий жараён буддизмнинг Буюк ипак йўлига чиқиб олишига имконият туғдириб берди. Буддизм ипак йўли орқали ҳаракатланиб, Шарқнинг йирик ва кенг ёйилган динларидан бирига айланиб олди.

Буддизм ипак йўли орқали Ўрта Осиёдан Шарқий Туркистонга, сўнгра Хитойга кириб борди. У ердан эса Осиёнинг бошқа элларига ёйилди. Буддизмнинг кейинги такомилда унинг илкин ҳаракатлари, Ўрта Осиё орқали катта бир оқимга тушиб олгани сезилиб туради. Қадимги хитой, корейс ва япон буддизмининг айрим қирралари қадимги турк буддизмига ўхшаб кетишининг сабабларидан бири ҳам шундан бўлуви ажабмас. Буддизм бир ўлкадан иккинчи ўлкага ўтар экан, янги жамоага аввалги жамоанинг айрим маданий анъаналарини, унинг диний-фалсафий қарашларини ҳам қўшиб олиб ўтган.

Маълумки, махаяна буддизмига Ҳиндистонда асос солинган эди. Лекин у Ўрта Осиё тупроқларида ўзининг янги амалий татбиқини топди; ерли халқ орасида унинг қай жиҳатларини қўллаш мумкин-у, қай жиҳатига ислох киритиш кераклиги шу ерда аён бўлиб, синовдан ўтди. Буддизм ўзининг цивилизация қаловини шу тупроқдан топди. Бу ерларда махаяна буддизмининг ерли халқлар андоза олиши мумкин бўлган қолип ишлаб чиқилди. Ушбу қолип кейинчалик буддизмни қабул қилган Осиёнинг бошқа халқлари учун ҳам ўрнак бўлиб хизмат қилди. Буюк ипак йўлида яшовчи халқлар унинг асосида ўз эътиқодларини яратдилар. Шу йўсин буддизм Буюк ипак йўли халқларини бир-бири билан боғлаб турди; Шарқ халқлари

ўртасида кечган маданий аънаналар, диний-фалсафий қарашлар бирлигини таъминлаб берди.

Буддизм Ўрта ва Марказий Осиёга тарқалган чоғларда бу ердаги халқларнинг, хусусан, туркий халқларнинг ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётида кескин бурилиш ясаганлиги ёзма манбалар, археологик топилмалар ва бошқа моддий маданият ёдгорликларидан аён. Қадимги туркларнинг илк тангриканлик инончидан сўнг кенг амал қилган ва ўтмишда исломга қалар теран из қолдирган динлардан бири ҳам буддизм бўлди.

Қадимги туркларда буддизмнинг махаяна мазхаби амал қилган. Уни туркий ёзма ёдгорликларда *uluу kölüñü* (яъни “улуг тарикат”) ёки *тахаян* (<санскр. *mahāyāna*) деб аталган. Хинаяна мазхабини *kiçig kölüñü* (яъни “кичиг тарикат”) дейилган. Буддизмнинг бу мазхаби илк даврларда Тохаристоннинг айрим ўлкаларидагина ёйилган, холос.

Махаяна буддизми қадимги туркларнинг турмуш тарзи, миллий аънаналари, этнографияси ва маданияти, фалсафий қарашларига мослашган тарикат эди.

Ёзув маданияти ва китобат санъати

Кунимизга қадар сақланган ёзма ёдгорликларга қараганда, буддизм муҳитида туркий халқлар кўк турк, қадимги уйғур ва браҳма ёзувларидан фойдаланган. Шулар ичида кенг ёйилгани ва шухрат қозонгани ҳозирда “уйғур хати” номи билан юритилаётган қадимги туркий ёзувдир. Сабаби, бу ёзувнинг тарихи узоқ ва кўлами ҳам кенг (Содиқов 1997).

Брахма ёзуви туркий муҳитга бевосита буддизм билан бирга кириб ўзлашган. Лекин браҳма ёзуви туркий ёдгорликлар унчалик кўп эмас. Шунинг ўзиёқ, кўхна хинд ёзувининг Ўрта Осиёдаги диапозони чекланганидан далолот беради. Афтидан, браҳма хати торроқ доирада, айтиш мумкинки, туркий муҳитда илк ўрта асрлардагина амал қилган кўринади. Бу ёзув турк-будда жамоаларида тез унутилган.

Буддизм даврида эски ёзув ва эпиграфика аънанаси таъсирида кўк турк (бошқача айтганда туркий рун, ўрхун-енисей)

ёзуви ҳам ишлатилган. Бу ёзувда битилган уйғур хоконлиги даврига тегишли айрим эпиграфик матнлар бор.

Буддизм даври китобат санъати туркий халқлар маданияти тарихида чуқур из қолдирди. Буддизм даврида яратилган китоблар бир неча хил: улар алоҳида варақ, ўрамли қоғоз, дафтар, жиддланган китоб ва потхи шаклида.

Китобат санъатида ўзининг тайёрланиш усули ва кўриниши билан потхи китоб алоҳида ажралиб туради. Бундай китоб тури бошлаб қадимги Ҳиндистонда кашф этилган. Абу Райҳон Беруний ўзининг “Ҳиндисон” асарида хинд маданияти ва китобат санъати тўғрисида сўз юритиб, ана шу китоб тури ҳақида ҳам маълумот бериб ўтган. Потхи китоб бурунги тибет маданиятида ҳам шухрат қозонган, аммо хитой китобатчилигида йўқ. Шунинг учун бўлса керак, олимлар бундай китоб тури туркларга Тебетдан келган деб қарайдилар. Шундайми ёки тўғридан-тўғри хиндлардан келганими, нима бўлганда ҳам, у турк дунёсига буддизмнинг муқаддас таълимоти, маданияти ва санъати, будда ёзма ёдгорликлари билан бирликда кириб келгани аниқ.

Бурунги хиндлар бундай китобни тайёрлашда ашё сифатида пальма япроқларидан фойдаланган. Муҳими шундаки, турклар потхи китоб турини ўзлаштиргач, ўз шароити ва географик имкониятидан келиб чиққан ҳолда, пальма япроқлари ўрнига қоғоздан фойдалана бошлади. Бу ишда қоғоз уларга жуда кўл келди.

Будда китобат санъатида потхи аънанаси узоқ асрлар давом этди. Кейинги кезларда китоб тайёрлашнинг янги-янги усуллари ўйлаб топилганига қарамай, турк-будда жамоалари ҳатто XVII юзйилда ҳам потхига тез-тез мурожаат қилиб турганлар. Чунки уларда будда асарларига ҳурмат-эҳтиром ўта кучли бўлиб, диний асарларда классик тил аънаналари билан бир қаторда, қадимги китоб шаклини ҳам сақлаб қолиш муҳим эди.

Потхи китобни тайёрлаш учун аввал унга керакли бўлган бир хил бичимли қоғозлар қирқиб олинган. Сўнг варақлар ўртасига, уларнинг ҳар икки ёғидан симметрик ҳолда доирачалар чизиб чиқилган. Матн ўнгдан чапга қараб битилган. Хат бир бошдан ёзиб тушилиб, ҳалиги доирачаларга келганда, уларнинг ичи бўш қолдирилган. Варақнинг терс бетига матн ҳам худди шундай

битилган. Қўлёзма тўлик қўлдан чиққач, ичи бўш қолган доирачаларнинг қоқ ўртасидан тешиб чиқилган. Матн битилган варақларни дасталаб туриб, уларнинг тешигидан илга тизилган. Сўнгра коғоз бичимидаги иккита пайраха олиб, тахлоглик коғознинг икки ёғидан қопланган ва тешикдан ўтказилган тизимчаси унга туғиб қўйилган. Ўз навбатида, бу пайраҳалар мукова вазифасини ҳам ўтаган ва китобни яхши сақлаш имконини берган. Китобни ўқиш керак бўлганда, тизимчасидан бўшатилиб, ўқиб бўлгач, яна туғиб қўйилаверган.

Потхи китобнинг варақлари *pata* деб аталган. Бу сўз санскритча *patra* сўзидан олинган бўлиб, улар пальма япроқлари ва варақни шундай атаганлар. Туркий тилда бу сўз ўзининг иккинчи – “китоб варағи” маъносида қўлланган.

Ҳар қайси варақнинг бош қисмига асар бўлими ва ушбу бўлимнинг тартиб кўрсаткичи ёзиб чиқилган. Масалан, “Майтри билан учрашув китоби” нинг қўлёзмасида китоб бетлари шундай кўрсатилган: *Yükünç, alti patar* (Юкунч, яъни тангрига алқов бўлими, олтинчи варақ); *Yükünç, yeti patar* (Юкунч бўлими, еттинчи варақ); *Baştinğı ülüş, on patar* (Аввалги бўлим, унтинчи варақ); *Baştinğı ülüş, tört yigirmi patar* (Аввалги бўлим, ўн тўрттинчи варақ) ва б. Бир бўлим тугагач, кейинги бўлимдан бошлаб тартиб кўрсаткичи ҳам янгиланади. Ушбу кўрсаткичлар, ўз навбатида, пойгир (погинация, яъни варақнинг кетма-кетлигини кўрсатувчи белги) вазифасини ўтаган ва китоб варақларини тартибли сақлаш имконини берган.

Баъзи қўлёзмаларда варақ кўрсаткичидан олдин асарнинг оти ҳам ёзиб кетилган. Масалан, “Абитаки” сутрасида варақларнинг тепа қисмига асар бўлими ва варақлар тартиби билан бирга, асарнинг оти ҳам кўрсатиб кетилган: *Abitaki, üçünç, säkiz qırq* – Абитаки, учинчи (бўлим), үттиз саккиз; *Abitaki, üçünç, toqız qırq* – Абитаки, учинчи (бўлим), үттиз тўққиз; *Abitaki, üçünç, qırq* – Абитаки, учинчи (бўлим), қирқ сингари (СОБЛ, 35–36, 70–71).

Потхи китоблардаги тартиб кўрсаткичининг бундай эканлиги бежиз эмас. Сабаби, будда китоблари жамоа орасида тўлик шаклда ҳам, бўлимлари айри-айри ҳолда ҳам ёйилган эди. Чамаси, айрим буддистлар асарнинг керакли бўлимини ўзлари учун кўчириб олиб, ундан фойдаланганлар. Шарк

матннавислигида шунга ўхшаш ходисани монийлик даври тавбанома-дуоларида ёки ислом муҳитида яратилган “Ҳафтияк”да ҳам кузатиш мумкин.

Будда китобатчилигида саҳифаларга безаклар бериш, миниатюралар ишлаш уқалар авж олган эмас. Манбалар орасида роҳибларнинг суратлари ёки турли безаклар ишланган қўлёзмалар ҳам бор. Лекин улар ислом даври Ўрта Осиё миниатюра санъатига, қўлёзмаларга ишланган безакларга тенглаша олмайди. Буддизм даври китобат санъатининг ўзига яраша сири бор. Китобларни синчиклаб кузатган кишигина буни англаб етади. Қўлёзма китоблар кўркини, аввало, матннинг хат услуби таъминлаган. Ёзувнинг кўрки, айрим ўринларнинг турли сиёҳларда ажратиб берилгани, хатто саҳифа ўртасига чизилган бир, баъзан икки халқали доирачалар ҳам китобни безаб туради.

Буддизм даврида уйғур ёзувининг бир неча хил хат услуби амал қилган. Йирик зодагонлар томонидан буюртма бериб битилган қўлёзмалар, буддизмнинг муқаддас китоблари кўпинча ёзувнинг ўзига яраша классик бир услубида, китобий хатда кўчирилган эди. Бундай матнни битишда учи йирик йўнилган камиш қаламдан фойдаланилган бўлиб, битгучидан ўта кучли маҳорат талаб қилади.

Кундалик битиглар, кишилар ўртасидаги ёзишмалар, айниқса, иш коғозлари, расмий ҳужжатларни битишда ёзувнинг югурик хати (курсивли тури) танланган. Бундай хатлар учли қалам билан ёзилган.

Буддизм тушунча ва қарашларига кўра, ўлганлар хотирасига атаб диний китоблар кўчиртириш ўта савобли иш саналган. Муқаддас китоблар хонлар, беклар, йирик зодагонларнинг буюртмаси бўйича кўчиртирилган эди. Бахшилар уларни кўчиришда ўзининг бор маҳоратини ишга солган.

Ўша даврларда “китоб”ни *bitig* аталган. Яна бу сўзнинг “ёзув; хат” маънолари ҳам бор; у *biti-*, яъни “ёзмок; битмак” феълидан ясалган. Хат битувчи котиб, хаттотни *bitügçi, ilimça, baqši-baxši* дейилган. Булардан *baqši-baxši* сўзининг илкин маъноси “устоз; муаллим”, кейинчалик хат битувчи котибларни ҳам шундай аташган. Ўрта асрларда, хусусан, Темурийлар замонида эски уйғур хатида битувчи котиблар *baxši* дейилган. Бу сўз ҳозирги

Ўзбек тилида ҳам бор: у “достон айтувчи, достончи” ни англатади. Айрим ўзбек шеваларида фолбинни ҳам *baxšī* аталади.

Буддизм даврида таълим тизимининг ривожланиши, омманинг билим ўрганиш, будда таълимотини эгаллашга бўлган эҳтиёжи ўқувчиларни қўлзма китоблар билан таъминлашни кийинлаштириб қўйди. Бунинг оқибатида китоб яратишнинг янги бир усули ўйлаб топилди. Бу кашфиёт китоб яратишнинг ксилография усулидир. Бунга кўра, матн бошлаб тахта бетига ёзиб олинган, сўнг ундан қоғозга нусха олиб, китоб яратилган. Китоб яратишнинг қадимги ксилография усули кейинчалик улуғ кашфиётларга сабаб бўлди: у Европага бориб литография, ундан эса типография усулигача бўлган тараққиёт жараёнини босиб ўтди. Қўлзма фондларда буддизм давридан қолган ксилография усулида яратилган китоблар ҳам бор.

Қадимги турк-будда адабиёти

Буддизм даври туркий адабиёти ўз хусусиятлари, йўналиши, жанрлар типологияси билан бошқа даврлардаги адабиёт, хусусан, ўздан илгарироқ яратилган кўк турк ёзма адабиётидан ажралиб туради. Бу даврда туркий адабиётнинг мазмуни, образлар тизими ҳам ўзгарди. Кўк турк адабиётдаги алплар, халқ миллий қаҳрамонларини улуғловчи битиглар, халқ эпосларининг ўрнини будда мазмунли асарлар эгаллади.

Қадимги турк бадиий адабиётида буддизм қарашлари, фалсафий таълимотини қўйловчи шоир ва ёзувчилар етишиб чиқди. Сингку Сели (~Шингку Шели) тудунг, Ки-Ки, Пиратя Шири, Асиғ тудунг, Чисуя тудунг, Қалим Кейши будда мухитида ижод қилган ана шундай турк ижодкорларидан эди (Арат 1991, XXI–XXII).

Буддизм қадимги туркий халқларнинг ҳинд, тохар, хитой адабиётлари билан яқиндан танишувиға имкон туғдириб берди. Таржима адабиёт гуркираб ривожланди. Шарқ тилларида яратилган будда мазмунли асарларнинг қадимги туркий версиялари яратила бошлади.

Бадиий жанрлар типологиясида ҳам қатта ўзгаришлар юз берди. Турк адабиёти янги жанрлар билан бойиди. Жумладан,

шеъриятда қадимги *kūg*, *taqšut-taqšut*, *qošuq-qoşuq*, *yir-ir* билан бир қаторда, ҳинд адабиёти таъсирида *šlok* (<санскр. *śloka*), *padak* (<санскр. *pādaka*), *kārāmī* (<санскр. *grantha*) сингари шеър турлари ҳам шаклланди (Арат 1991, IX–XX).

Буддизм шеъриятида санскрит диний адабиёти таъсирида шаклланган шеър турларидан бири *šlok* дир. “Олтун тусли ёруғ” асарида: *Atin atap aya qawšurup oqlyu šlōki bu erür.* – “Отини атаб, бармоқларини қовуштириб ўқиган шеъри бу эрур” (АҲ.34,3).

Буддизм даври турк адабиётида насрий жанрлар типологиясида ҳам ўзгаришлар юз берди; будда қонунлари, акоид, таълимоти акс этган асарлар шухрат қозонди. Туркий адабиёт тарихида диний қонунларни баён этувчи йирик воқеабанд асарлар, диний-фалсафий қиссалар илк бор буддизм даврида яратилган. Нўм битиглар (сутралар) шарқ адабиётлари ўртасида кечган алоқалар таъсирида юзага келган ана шундай адабий турлардандир. Туркий қиссачиликнинг генезиси ўша замонларга бориб такалади.

Бундай асарлар *nom* ёки *nom bitig* деб юритилган (*nom* атамаси сугдча *nwt*, яъни “дин қонуни; диний таълимот” сўзидан олинган; *nom bitig* – “ақоид китоби” маъноси билдиради). Мана мисоли: “*Altun öñlüg yaruq yaltrıqlıy qopta köirülmış nom eligi*” *allıy nom bitigdä onunč ülüš tegzinč nom bitiyü oqlyu tükädi.* – “Олтун тусли ёруғ ялтироқ тугал юксак нўм тождори” отли нўм битигда ўнинчи қисмининг бўлим нўми битилиб тугади (АҲ.673,5–11).

Будда диний адабиётида сутралар (қадимги туркий тилдаги аталиши *sudur-sutur*), шастарлар (манбалардаги шакли *šastır-šastar*) кенг ёйилди. *Sudur* (<санскр. *sūtra*) – сутра, Будданинг насиҳат ва кўрсатмаларидан иборат; *šastar* (<санскр. *śāstra*) – буддавий асар. Масалан: *Samto ačarinin bu šastarı aysız körlä uz turur.* – “Самтсў ачарининг бу асари беҳад ажойиб бўлиб, маҳорат-ла ёзилган” (СЦ.V,11). Буни *šastar bitig* ҳам дейилган.

Турк адабиётида улуғ роҳибларнинг кечмишини, муқаддас қадамжоларга уюштирган зиёратларини акс эттирувчи мемуарлар яратилди. Булар турк-будда адабиётида *kavi nom bitig* деб аталган. *Kavi* (<санскр. *kāvya*) – “эпос, эпик асар” деган маънони

беради. Будда афсона-ривоятлари кенг тарқалди. Улар *purāṇi* (- санскр. *purāṇa*) аталган.

Илк ўрта асрларда Марказий Осиёда буддизмнинг ёйилиши шарқ халқларининг маданий ва адабий алоқалари, шарқ тилларининг ўзаро таъсирини таъминлаб берди. Ушбу ижтимоий-тарихий, маданий жараён таржимашунослик соҳасида ҳам катта бурилиш ясади. Кўплаб будда ёдгорликлари шарқ тилларидан кадимги туркий тилга таржима қилина бошлади. Будда асарлари аввалига санскритчадан, кейинчалик уларнинг тохарча, сугдча ва хитой тилларидаги варсияларидан ўтирилган (Содиқов 2008, 65–69). Шу вазият таказоси билан ўқимишли турк кишилари орасидан буддашунослар, кадимги шарқ тилларининг билимдонлари, таниқли шарқшунослар етишиб чиқди. Партанаракшит Карнаважики, Сингку Сели тудунг ўша замонда шухрат топган ана шундай буддашунос ва таржимонлардан эди.

Таржимон ва олим Партанаракшит Карнаважики – VIII юзйилда яшаб ўтган ижодкор. У тохар тилидан (“*Maytri simit nom bitig*”)ни таржима қилган. Учрашув китоби (“*Maytri simit nom bitig*”)ни таржима қилган. Сингку Сели тудунг эса X асрда яшаган. У хитой тилидан “Олтин тусли ёруғ” (“*Altun öñlög yaruq*” = “*Suvaṅṅarabhāsa sūtra*”), “Сюань-цзан кечмиши” (“*Tsi-in-čün kavi nom bitig*”) ҳамда “Вужуд ва кўнгилни англаш китоби” (“*Et-özüg köñlög körmäk atlıy nom bitig*”) асарларини кадимги туркий тилга таржима қилган (Содиқов 2008, 65–69).

Қизиғи шундаки, Сингку Сели таржималарини асарларнинг асл версияларига чоғиштириб кўрган олимлар улар хитойча матнлардан сўзма-сўз ўтирилмаганини аниқлаганлар. Таъкидлаш жоизки, ушбу таржималарнинг қай бирини олманг, улар оддий асарлар эмас. Таржимоннинг кучли билим эгаси экани, туркий тил имкониятларидан усталик билан фойдалана олгани, қолаверса, унинг истеъдодли сўз устаси, шоир ва ёзувчи ўтганидан далолат беради. Матнлар услуби юксак балоғат даражасида. Англашиладики, таржимон турк ўқувчисига будда гоёларини чуқурроқ сингдириш, матнларни ўқишли қилиш мақсадида асарларнинг гоёси ва мазмунини сақлаган ҳолда, фикрни турклар тасаввурига тўғри келадиган тушунчалар билан берган. Диний-фалсафий атамалар ҳам, матннинг баён услуби,

бадий-тасвирий воситалар ҳам – бари шунга бўйсунди. Сингку Сели уларни қайта ишлаб, мустақил асар даражасига кўтарган. Шунинг учун ҳам турк-будда асарларини бадий таржималар деб эмас, балки кадимги турк ёзма адабиётининг сара намуналари сифатида қарамоғимиз керак.

Туркий тилда буддизм атамалари тизимининг шаклланиши

Бу даврда буддавий тушунчаларни англаувчи атамалар тизими шаклланди. Жумладан, буддавий қонун-қоидалар баён қилинган асарлар *nom bitig* дейилган.

Баъзи буддавий китоблар *nom eligi* (“нўм тождори”), *čün erdini* (“чин жавахир”) сифатлари билан ҳам улуғланган. Масалан, “Олтун тусли ёруғ” асарида: “*Altun öñlög yaruq yaltrıqlıy qopta kötrülmış nom eligi atlıy nom bitig*” – “Олтун тусли ёруғ ялтироқли тугал юксак нўм тождори” отли нўм битиг” (АҲ.201,4–6). Ёки бошқа бир ўринда: *Altun öñlög yaruq yaltrıqlıy qopta kötrülmış nomluy čün erdini* – “Олтун тусли ёруғ ялтироқли тугал юксак нўмли чин жавахир” (АҲ.34,5–7).

Қонун китобларини *nom-boqšut* ҳам дейилган (қаранг: ДТС.360; ТҲ.1,7).

Nom атамаси монийлик даври адабиётида ҳам кенг ишлатилган. Масалан, монийчилар тавбаномаси “Хуастуанивт”да *nom quıı* (нўм шаъни), *nom-törü* (қонун-қоида), *täñri nomı* (тангри нўми), *üč ödki nomı* (учала замон нўми) сингари атамалар ишлатилган. Асарда “чин, ҳақиқий қонун-қоида”ни *arıy nom*, “сохта, ёлғон қоидалар”ни *igid nom* дейилган.

Буддизм даврида кадимги турк ва шарқ тилларининг ўзаро муносабатлари авж олди. Шарқ тилларининг ўзаро алоқалари, диний-фалсафий қарашлар, маданият, бадий адабиётда кечган жараёнлар кадимги туркий тил луғат таркибининг янги атамалар билан бойишига олиб келди. Санскрит тилидан диний ва фалсафий тушунчаларни англаувчи сўзлар, буддизм санъати, маданияти, маъориф, адабиётшунослик ва фаннинг айрим соҳаларига тегишли атамалар туркий тилга ўзлаша бошлади. Тилшуносликда, дин ва фалсафа соҳасида янги атамалар яратилди. Шунинг билан бир қаторда, луғат таркибидаги

сўзларнинг айримлари будда тушунча ва тасаввурларини ҳам ифода эта бошлади. Бир сўз билан айтганда, бу даврда туркий адабий тилида будда таълимотига оид бутун бошли атамалар тизими яратилди. Илк ўрта асрларда кечган ушбу ижтимоий, лингво-маданий жараённинг бари қадимги туркий будда ёзма ёдгорликларда ўз изини қолдирган.

Чет тиллардан сўз ўзлашувида таржима адабиётнинг ҳам таъсири кучли бўлди. Тохар, суғд, хитой тилларидан ўтирилган диний-фалсафий асарларда санскритча лексик қатлам билан бир қаторда, ўша тиллардан ўзлашган сўзлар ҳам анчагина бор.

Ўша давр тилшунослигида чет тиллардан сўз ўзлаштириш, туркий тилнинг ички имкониятларидан фойдаланган ҳолда янги атамалар яшаш ҳамда тилда бор сўзларни янги маънода қўллаш усуллари пухта ишлаб чиқилган эди.

Қадимги туркий ёзма адабий тилида чет тиллардан сўз ўзлаштириш ва янгиларини яшаш принциплари қуйидагича:

Муайян сўз асл тилда қандай бўлса, ўшандайлигича ўзлаштирилган, лекин талаффузи туркий тилга мосланган. Бундай атамалар ўзлашган қатламнинг йирик бир қисмини ташкил этади. Масалан, *nirvan* (<санскр. *nirvāna*) сўзи будда таълимотида мутлақ сокинлик, нирвана; *mayasiv* (<санскр. *mahāsattva*) – олижаноб, бошқа жонзодларга чин йўлни кўрсатувчи; *bodisatv* (<санскр. *bodhisattva*) – бодхисаттва.

Чет сўзларга туркий қўшимчалар қўшиш билан ҳам янги атама ясалган. Масалан, *potčī* – будда қонунларининг билимдони, қонунларни йўрувчи, маъносини айтиб берувчи уламо. Бу ўринда ўзлашган *pot* сўзига туркий *-čī* қўшимчасини қўшиш билан янги атама ясалган. Бу сўз бошқа шаклларда ҳам ишлатилган. Жумладан, қонунлардан сабоқ берувчи устоз, уламони *potčī ačarī-nomčī baxšī* ҳам дейилган. Бу ерда *ačarī* (<санскр. *ācārya*) “ўқитувчи, устоз” маъносиди.

Будда матнларида баъзи иборалар, диннинг асосини белгиловчи тушунчалар (формулярлар) ҳам туркийга ўтирилмай, асл ҳолида, ўша тилда қандай бўлса, ўшандайлигича, лекин туркий талаффузга мослаб ишлатилган. Бунга турк-будда матнларида қўлланган *Namo but. Namō darm. Namō saŋ* жумлаларини мисол келтириш мумкин. Бу формуляр

буддизмнинг триадаси, яъни уч жавоҳирга – Будда, будда қонунлари ва будда жамоасига таъзимни англатади (<санскр. *Namo Buddhāya. Namō dharmāya. Namō saṃghāya*) (ДТС, 355). Будда адабиётидаги нўм битигларнинг бўлимлари, одатда, шу жумлалар билан бошланиб, шу жумлалар билан тугалланган.

Туркча буддавий матнларда тохарча, суғдча, қадимги хитойча атамалар ҳам кўп учрайди. Бунинг сабабларидан бири будда асарларининг ўша тиллардан таржима қилинганлиги бўлса, иккинчиси, қадимги турклар билан ўша халқлар орасида кечган яқин муносабатлар, адабий алоқалар ва шарқ тилларининг ўзаро таъсиридир. Масалан, *Azrua* (<суғдча *'zrv'*) – брахма динининг яратувчиси, Зервана (=санскр. *Brahma*). Ёки: *Xormuzia* (<суғдча *'xwrmzi'*) – илоҳ, тангрининг оти, Хўрмузд (=Indra). Аслида бу сўз моний диний қарашлари асосида шаклланган. Кейинчалик турк-буддистлар уни ўзлаштириб, ўз тушунчаларидаги “илоҳ” маъносиди қўллаб бошлаганлар.

Эски турклар Буддани *Burqan-Burxan* деганлар. Бу сўз туркий матнларда “Будда”, “будда дини”, “бут” англамларида келади. Ушбу сўз Ўрта Осиёдаги буддизм чоғларидан қолган баъзи жой отларининг таркибиди ҳозир ҳам учраб туради. Масалан, Қозоғистоннинг Талдикўрғон ўлкасида *Burxanbulaq* деган жой бор. *Burxanbulaq* улкан бир шаршаранинг отидир. Бу сўз таркибидида *Burxan* – “Будда”ни англатади. *Burxanbulaq* – “Будданинг муқаддас суви, шаршараси” демак. Бу шаршара ҳозир ҳам оқиб турибди.

Матн тузиш аънанаси билан боғлиқ яна бир жиҳат. Шарқ, хусусан, турк матнчилиги, матн тузиш аънанасига кўра, асар қай тилдан таржима қилинаётган бўлса, китобнинг отини ўзидай қолдириш ёки яратилган асарларга шарқ тилларининг бирида (табиийки, адабий таъсири ва мавқеи юқори бўлган тилда) ном қўйиш русум бўлган. Масалан, монийчилар тавбаномасининг туркий версияси “*Niyošaklarniŋ suyiŋ yazuqin öküŋgü Xuastuanivt*” (яъни, “Тингловчиларнинг гуноҳлардан тавба қилувчи Хуастуанивт”) деб аталган. Чоғиштиринг, бу асарнинг суғдчадаги оти “*Xv'stw'nfŋ*” дир (ДТС, 638). Турк-будда асарлари таржималарида эса хос бир хусусиятни кузатамиз: айрим асарларнинг оти аслида қандай бўлса, ўшандай, баъзиларига эса

туркча от кўйилган. Баъзан асарнинг ҳар иккала оти ҳам ишлатилаверган. Масалан, “Mahāyāna sūtra” – туркий тилда “Uluḡ kölünjü sutur” ёки “Maytreya samiti nataka”нинг туркча версияси “Maytri simit nom bitig” деб аталган. Санскритча “Suvarṇarabhāsa sūtra” қадимги туркий тилда “Altun öñlüg yaḡuq yaltrıqlıy qorta narṣadan buyuk bülğan tojđor nüm”) деб ўғирилган. Ёки туркча “Nirvan bitig” (санскр. “Nirvāṇa sūtra”) – махаяна мазхабида яратилган сутралардан бирининг отидир.

Ёзма манбаларда буддизмга оид диний-фалсафий тушунчаларнинг асл туркий шаклда қўлланилгани ҳам эътиборга лойиқ. Туркий тилнинг лугат таркибида бурундан қўлланиб келаётган туркий асосли сўз будда мухитида янги маънода қўлланган. Туркий сўзларга бундай усул билан янги маъно юкланиши она тилининг янада бойишига хизмат қилган.

Яна бир жиҳати, буддизм даврида адабий тилда буддавий асарларга хос бўлган ёзма кўтаринки бир услуб шаклланди, бунини шартли равишда “сутралар услуби” дейиш мумкин. Бу даврларда диний-фалсафий матнлар услубининг ўлчовлари, қонун-қоидалари ишлаб чиқилди. Ўша даврларнинг диний қонунларни баён этувчи адабий асарлари – нўм битиглар ана шу услубдадир. Муҳими шундаки, қадимги будда матнлари негизда юзага келган ушбу диний матнлар услуби кейинчалик, ўрта асрларда яратилган диний асарларда ҳам, янги бир шакл ва мазмунда давом этди.

VIII юзйилдан Ўрта Осиёга ислом дини кириб кела бошлади, X юзйилга келиб Қорахонийлар давлатида, сўнг Турфон уйғур давлатларида ҳам ислом расман қабул қилинди. Шарқий уйғурларда эса XVII юзйилда ҳам буддизм амал қилган. Муҳими, туркий халқлар буддизмга сиғинган чоғлардан улкан моддий-маданий ва маънавий мерос сақланиб қолган. Булар ичида, айниқса, ёзма ёдгорликлар алоҳида ўринга эга бўлиб, улар исломгача бўлган давр обидаларининг катта қисмини ташкил этади.

Буддизм даври адабиёти туркий халқлар, хусусан, ўзбек адабиёти тарихининг муҳим ва ажралмас бўлаги бўлиб, адабиёт тарихида чуқур ва ўчмас из қолдирди.

ҚАДИМГИ ТУРКЛАРДА НАСРОНИЙЛИК

Туркий адабиёт тарихида христианлик мухитида яратилган ёзма ёдгорликлар ҳам муҳим ўрин тутди. Христианлик мухитидан бизгача кўплаб битиглар етиб келган. Ўрта асрларда турк-христиан мухитида яратилган ёзма ёдгорликлардан бири “Куманлар тузуғи” (“Кодекс куманикус”)дир.

“Куманлар тузуғи” – лотинча-форсча-куманча сўзлик, шунингдек, қадимги турк оғзаки адабиёти намуналари (топишмоқлар), христиан адабиёти шеърятидан таржималар, дуолар, ўғитлар таржималари, туркий тилнинг қисқача грамматикасини ўзида жамлаган асар. Уни тарихий лексикография, туркий тил грамматикаси, адабиёт тарихи, таржима адабиётининг муҳим ёдгорлиги деса бўлади.

“Куманлар тузуғи”да бошқа турдаги матнлар билан бир қаторда, куманча топишмоқлар ҳам берилган. Уларнинг сони 47 та бўлиб, кетига жавоблари ҳам ёзиб кўйилибди (қarang: Жафаров 2017,40–51).

Асарга киритилган ушбу ижод намуналари туркий оғзаки адабиёт тарихидаги илк топишмоқлар бўлиб, ҳозирча, бундан эскиси маълум эмас. Топишмоқлар поэтик жиҳатдан ўта мукамал, балоғат даражасида тўқилган бўлиб, болалар шеърятининг ажойиб намуналари деса бўлади. Ўқиб кўринг-а:

24- топишмоқ:

Oltuḡanıñ oba yer,
Basqanıñ baqır čanaq (ol – üzeñi).

“Ўлтирганим тепа ер,
Босганим бақир [яъни, мис] чанок (у – узангидир)”.

11- топишмоқ:

Sendä, mendä yox,
Señir, tawda yox,
Otlu, taşda yox,

Qırçaqda yox (ol – quş sütdir).

“Сенда, менда йўк,
Сангир, тоғда йўк.
Ўтлоқ, тошда йўк,
(Бутун) Қитчоқда йўк (у – куш сутидир)”.

27- рақамли топишмоқ қуйидагича:
Yazda yawli toqmaq yatir (ol – kirpidir).

28- рақамли топишмоқ эса шундай:

Yazda yawli qaysh yatir (ol – yilandir).

Топишмоқларда кечган *yazda* сўзи “ёзида”, яъни “даштда” деганидир; *yawli* сўзи “ёв, ёв бўлган” дегани; *yawli toqmaq* – “ёв-тўқмоқ”; *yawli qaysh* – “ёв-қайиш”, уларнинг ҳар иккисидан киши ўзини сақламоғи керак, чунки улар ёвдир. Топишмоқларнинг маъзида ана шунга ишора қилинмоқда. Матнларни шу нуқтаи назардан талқин қиладиган бўлсак, топишмоқларнинг маъноси қуйидагича бўлади. Биринчиси: “Даштда ёв-тўқмоқ ётар (бу – кирпидир)”; иккинчиси: “Даштда ёв-қайиш ётар (бу – илондир)”.

26- топишмоқ:

Yazda janj kelin yukunadir (ol – xamish basidir).

“Даштда янги келин юкунади (у – қамиш бошидир)”.

Европалик турк-христианлар латин ёзуvidан фойдаланган, шунинг учун асарда берилган куманча сўз ва матнлар ҳам латин харфларида. Латин ёзуviда етиб келган туркий кўлёмза китоб ҳам, ҳозирча, шунинг ўзи.

Ёзуvi оддий, каллиграфик услубда эмас. Шунга қарамай, кўлёмза китоб туркий ёзуvлар тарихи учун ҳам муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

Ўтмишда турк-христианлар муҳитида яратилган бундан бошқа ёдгорликлар ҳам маълум. Жумладан, Ўрта Осиё ва Синжон ўлкаларида яшаб ўтган турк-насронийлардан кўплаб қабртош битиглари ва дуолар китоби ҳам сақланган.

Таъкидлаш ўринлики, биздаги христианлик билан Европа турклари сиғинган христианлик тариқатда фарқ қилади. Биздагиси Нестор (*Настурий*) қарашлари таъсирида шаклланган

ва бизнинг элларга Сурия(Шом)дан кириб келган, фанда “шарк насронийлиги” дейилади. Насронийлик ўрта асрларда сугдлар орасида ҳам, турклар орасида ҳам амал қилган. Туркий тилда яратилганлари, асосан, сурёний ва уйғур ёзуvларида.

Насроний турклардан қолган мерос ичида қабр ёзуvларининг тарихий аҳамияти катта. Мазкур қабртошлар XIII–XIV юзйилларга тегишли бўлиб, улар Етгисувнинг турли ўлкаларидан – Исикқўлнинг ғарбидан, бир пайтлар чигатой хонларининг қароргоҳи бўлган қадимги Олмалик шахрининг харобаларидан чиққан. Шунингдек, насроний битигтошлари Қашқар, Тўқмоқ теварағидан ҳам топилган. Ушбу манбалар XIII–XIV юзйилларда айна ҳудудларда насронийликнинг таъсири катта бўлганидан дололат беради.

Битигларнинг тили туркий. Шунингдек, Етгисув ёдгорликларининг сурёний тилида яратилганлари ҳам бор.

Турк-насронийлар уйғур ва сурёний алифбосидан фойдаланган бўлсалар-да, қабр ёзуvлари учун, асосан, сурёний хатини қўлладилар. Уларнинг Етгисувдан топилган ёдномалари ҳам сурёний хатида. Ёдгорликлар учун юзи япалоқ тош танланган. Ўртага хоч тасвири туширилиб, гирдига сурёний хатидаги туркий матн ўйиб ёзилган.

Насроний битигларининг муҳим белгиларидан бири уларда сана салавк эрасидан бошланади. Бу эра Салавк I Никатор номи билан боғлиқ бўлиб, мелоддан бурунги 311 йилдан бошланади. Салавк Александр Македонскийнинг саркардаси эди. Салавк эраси яна Искандар эраси деб ҳам номланади. Турк-насроний битигларида у *Aleksandros qan saqishi* (*Александр хоннинг ҳисоби/санаси/тариҳи*) деб номланган. Масалан, қуйида матни келтирилаётган Денха Арим ёдгорлиги салавк эраси (*Aleksandros qan saqishi*) бўйича 1624 йили битилган бўлиб, бу сана ҳозирги ҳисобда 1313 йилга тўғри келади.

Битигларда, шунингдек, туркча йил ҳисоби ҳам қайд этилади. Қабр эгаларининг исм-шарифлари туркий ва насронийча. Бундан англашиладики, мазкур муҳитда туркча исмлар билан бир қаторда насронийча исмлар ҳам қўйилган.

ТҮРТИНЧИ БЎЛИМ. ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИНИНГ
ТАРИХИЙ ИЛДИЗЛАРИ

ТИЛ БИЛИМИНИНГ ЮЗАГА КЕЛИШИ ВА ТАКОМИЛИ

Фан соҳасининг тарихи тилда ўша соҳага тегишли атамалар (терминлар) тизимининг шаклланишидан бошланади. Тилда соҳа тушунчалари билан бир пайтда, унинг атамалари ҳам яратила бошлайди. Айни ўлчовга таянадиган бўлсак, туркий тилларда тил билимининг юзага келиш тарихи жуда эски замонлардан бошланганлигига гувоҳ бўламиз. Мухими шундаки, илк ўрта асрларда тил билими, шунингдек, ёзув билан боғлиқ тушунчаларни акс эттирувчи бутун бошли атамалар тизими мавжуд эди. Буларнинг бари ота-боболардан қолган ёзув ёдгорликларида тамғаланиб қолган.

Адабий тил тарихидаги ана шундай қатламлардан бири ёзув билан боғлиқ атамалардир.

Улуғ файласуф Юсуф Хос Ҳожиб ёзувнинг аҳамиятини таърифлар экан, Ила донишмандига нисбат бериб айтган сўзлари бор. Мана ўша айтганлари:

Qamuy eđgü sözlär bitigdä bolur,
Bitinmiş üçün söz unıtmas qalur.

Bitimädi ersä bitigli bitig,
Nekü bilgäy erdiñ bu hikmät bilig.

Bitip qođmasa erdi bilgä böğü,
Biziñkä uzaqıy kim erdi tegü. –

“Барча эзгу сўзлар ёзувда бўлади,
Ёзилган бўлгани учун сўз нутилмайди, (мангу) қолади.

Ёзувчилар китоб ёзмаганида,
Бу ҳикмат ва билимларни қаердан билар эдинг.

Билимдон, доно ёзиб қолдирмаганида,

Бизга узок ўтмишни ким айтиб берарди” (QBN.101a,10–12).
Ёки давлат ва жамият бошқарувида ёзувнинг муҳим ўрин тутганлигини таъкидлаб, шундай ёзади:

Eđi keđ keräklig turur bu bitig,
Bitig birlä beglär etär el etig. –

“Ёзув жуда ҳам кераклидир,
Беглар ёзув билан элни идора қиладилар” (QBN.101a,15).

Bitig сўзи “ёзмок” маъносидаги *biti-* феълига от ясовчи -g қўшимчасини қўшиб ясалган: *biti+g>bitig*.

Bitig сўзи илкин англамида “ёзув, хат; матн”ни билдирган, бошқа маънолари эса ана шундан урчиган. Бунга боғлиқ ҳолда “китоб; мактуб; ёзма хужжат”, қўйингки, ёзув ва матн билан боғлиқ нарсаларни ана шу сўз билан аталадиган бўлди.

Маҳмуд Кошғарийга кўра:

bitig – “китоб”.

bitig – “ёзув, ёзмок”. Бу, айни замонда масдардир; *anıñ bitigi belgülig* – “унинг ёзуви маълум, белгилли”.

bitig – “тумор” (ўғузча) (ДЛТ,155).

Икки тилли, эски туркий-хитойча “Идикут маҳкамаси сўзлиги”да *bitig* сўзи икки ўринда, икки хил маънода берилган: биринчиси 書 (“китоб; мактуб”); иккинчиси 文 (“кўлёзма асар”) (IMS,49).

Туркий ёзма ёдгорликларда *bitig* сўзининг маънолари мавжуд луғатларда келтирилган маъноларга караганда анча кенг. Жумладан, битигларда бу сўзнинг қуйидаги маънолари учрайди:

(1) биринчидан, *bitig* сўзи “ёзув, матн” маъносида келади:

Бу сўз “харф” англамидаги *üzik* сўзи билан бирга жуфт ҳолда ҳам ишлатилган: *bitig üzik* дейди, бу “ёзув, хат” дегани.

(2) яна *bitig* сўзи ёзма манбаларда “китоб; асар” маъносида ҳам келади.

Тошларга битилган кўк турк ёзма ёдгорликлари матннинг ўзида *bitig* аталган. Жумладан, Кул тигин битигида битигни Йўллуғ тигин битганлиги шундай қайд этилади: *Bu bitig bitigmä atisi Yol(l)uy t[igin]*. – “Бу битиг битилгучининг жигари Йўллуғ

тигин” (Ka.13). Ёки битигнинг охирига шундай ёзиб кўйилибди: *Bunča bitig bitigmā Kūl tigin atīsi Yolluy tigin bitidim. Yigirmi kūn olurup bu taşqa, bu tamqa qop Yolluy tigin bitidim.* – “Бунча битигни битилгучи Кул тигиннинг жигари Йўллуғ тигин битдим. Йигирма кун ўтириб, бу тошга, бу бинога тўлик Йўллуғ тигин битдим” (К.П).

Қадимги туркий тилда *bitig* лексемасидан янги сўзлар ҳам ясалган. Масалан, кўк турк ёзувидаги мангутошлар *bitigtaş* дейилади. Кул тигин битигида: *Kūl tigin qoñ yilqa yiti yigirmikā ucdī. Toquzunč ay yiti otuzqa [yoʷ ʔrtürtimiz. Barqin bādizin] bitigtaş[in] bičim yilqa yitiñč ay yiti otuzqa qo[r al]qd[im]iz.* – “Кул тигин кўй йилида, [биринчи ойнинг?] ўн еттинчисида ўлди. Тўққизинчи ой(нинг) йигирма еттичисида азасини ўтказдик. Биносини, нақшини, битигтошини маймун йилида, еттинчи ой(нинг) йигирма еттичисида бутунлай тугатдик” (К.П).

Йирик буддавий қиссалар, будда ақоидлари эса *nom bitig* аталган. Бу атамадаги *nom* сугдчадан ўзлашган бўлиб (<сугд. *nwm*), “дин, шариат; диний таълимот; буддавий қонун-қоидалар; йўруғлар” деган тушунчани беради. Махмуд Кошғарийнинг ёзишича, *nom* нинг маъноси – “дин ва шариат”. Бундан олиниб, *tāhri nomī* дейилади, “худонинг дини ва шариати” демакдир. Ҳамма динларга ҳам *nom* дейилади. Бу *šin* ликлар сўзидир (ДЛГ,369).

Nom bitig лар турк-будда адабиётида кенг тарқалган эди. Жумладан, қадимги турк-будда адабиётининг қимматли асарларидан бири “*Maytri simit nom bitig*” деб аталган (MS.141). Бунинг маъноси “Майтри билан учрашув китоби” деганидир.

“Олтун тусли ёруғ” асарининг тўлик оти шундай: “*Altun õñlũg yariq yaltrĩqlũy qopta kõrũlmĩş nom eligi*” *allũy nom bitig.* – “Олтун тусли ёруғ ялтироқли тугал юксак нўм тождори” отли нўм битиг (АУ.201,4–6).

Ёки ўтмишда яшаб ўтган таникли хитой сайёҳининг гарб ўлкаларига қилган саёҳатини акс эттирувчи “Сюань-цзан кечмиши” асари матннинг ўзида “*Bodisatv Gayto Samtso ačarinũy yoruyũn uqũtmaq allũy Tsi-in-čũn tigmā kavi nom bitig*” (“Бўдисатв Тайтў Самтсў устознинг кечмишлари ҳикояси отли эпик асар”)

деб аталган (СЦ.V.87,14–17). Бу атамадаги *kavi* (<санскр. *kāvya*) “эпос; эпик асар” дегани.

Ёки яна:

yõrug bitig – “шарх, шарх китоб”. Масалан, “Сюань-цзан кечмиши” асарида: *Samtso ačari yõrũg (bitig)indā muntay sõzlãyũr.* – “Самтсў ачари ўз шархида бундай деган” (СЦ.VIII,7).

saqurt bitig – бу сўз эски туркий-хитойча “Идикут маҳкамаси сўзлиги” да берилган. Хитойча таржимада – 雜字 *zá zì* (маъноси: “аралаш сўзлар луғати”) (IMS,50).

tonqul bitig – бу сўз эски туркий-хитойча “Идикут маҳкамаси сўзлиги” да берилган. Хитойча таржимада – 榜文 *bǎng wén* (маъноси: “эълон қилинган асар”) (IMS,50).

(3) манбаларда *bitig* атамаси “мактуб, хат” маъносида ҳам ишлатилган:

Davāt quldī, kāyaz, bitidī bitig.

Bitig birlā etti işinā etig. –

“Давот ва қоғоз сўради, мактуб ёзди,
Мактуб билан ишига замин хозирлади” (QBN.118b,1).

Ёки яна:

kõñli aytu bitig дейди, бу “кўнгил сўровчи мактуб” дегани (QBN.118b,11).

yantut bitig – тарихий, тарихий-бадий асарларда “жавоб хати” маъносида келади; *yantut* – “жавоб” (қаранг: ДТС,233) сўзидан. Лекин хужжатчиликда қарздор томонидан тўловни кафиловчи хужжат, тилхатни билдирди. Жумладан, Берлин қўлёзмалар фондида сақланаётган Т.М.98 (U 5248) кўрсаткичли хужжат *yantut bitig* аталган (ТХ,26,2 га қаранг).

qumaru bitig – “насихатнома” дегани. Жумладан, “Қуталғу билиг”нинг бобларидан бири *Aytoldī eligkā qumaru bitig godmĩşin ayur* (“Ойтўлди элигга насихатнома ёзиб қолдирганини айтади”) деб аталган (QBN.55a,5).

bitig salām – “салом хат; мактуб” маъносини билдирди (VШ.18).

(4) кадимги туркий тилда “расмий хужжат”ларни ҳам *bitig* дейилган. Масалан, васикалардан бирида шундай келган: *Bu satıy bözni bitig qilmış kün üzä men, Bädriñ, bir eksüksüz tügäl sanap, arılap berdim.* – “Бу сотилган бўзни хужжат тузилган кунда мен, Бадрун, сира колдирмай, бутунлай санаб, ажратиб бердим” (ТХ,5–7).

Bitig барча турдаги хужжатнинг умумий атамасидир, хужжатнинг муайян тури ажратиб кўрсатилганда, қўшма сўз ёки бирикма ҳолида ишлатилган: масалан, “эркинлик берувчи хужжат” *boş bitig* ёки *boş idmiş bitig* дейилган; бу атамадаги *boş* – “эркин, озод” дегани.

Масалан, васикалардан бирида шундай келган: *Men yulur alayın, seňä burunča boş bitig beräyin.* – “Сени мен кутқарай, улардан бурун эрк хужжатини берай” (ТХ,1,12–13).

Ёки: *baş bitig* – “бош, асосий хужжат” маъносида. Масалан, жорияни сотиб, ўрнига бўз олинганлиги тўғрисидаги хужжатнинг тескарисига (қаранг: Малов 1951,211–214) *Qulıyınñ baş bitigi-ol* (Қуллуғнинг бош битигидир) деб ёзиб қўйилган (ТХ,23,33).

ötüg bitig – “ўтинч битиги; илтимоснома, ариза” (СЦ,VI,22,9; АУ,15,6). *Men Huıntso Ä[nätäk]kä barquda üç qata ötüg bitig qılıp ötündüm.* – “Мен, Сюань-цзан, Анаткакка бориш олдидан уч қайта ўтинч битиги билан мурожаат қилдим” (СЦ,VI,8,15–17). Шунингдек, қарз олиш васиқаси ҳам *ötüg bitig* аталган (қаранг: ДТС,393).

biçyas bitig – “қасам битими”. Бу атама “Девону луғати-т-турк”да келтирилган (ДЛТ,182). *Biçyas* – Махмуд Кошғарийнинг ёзишча, кишилар орасидаги ваъда, вайд. У ўрناق қилиб қуйидаги шеърни келтирган:

*Biçyas bitig qılurlar,
And key yemä berürlär.
Xandın basut tilärlär,
Basmıl, çumul tirkäşür.*

Ябаку жангида хоконни кўмакка чакириб айтади: Бизнинг кишилар подшога қаршилик қилмасликка, унга бўйсунишга қасам ичиб, битим тузилди. Ҳозир басмил ва чумул қабилалари

биз билан урушмоққа йигилдилар. Хокон уларга етишди, ҳатто уларнинг қонини тўкди ва асирга олди [Келишув – битим тузишди, яна қасам ичишди. Хондан ёрдам сўрашди. Басмил, чумуллар (бизга қарши) жангга тўпланишди] (ДЛТ,182–183).

Ёки: *çin bitig* – “чин битиг, хужжат” дегани: *Saqış saqlıqı çin bitig birlä-ol.* – “Ҳисобнинг тўғрилиги чин битиг биландир” (QBN,104a,1).

bitig-belgü – “давлат тузуғи; низоми” дегани. Кўк турк, уйғур хоконликлари замонида тошларга давлат тузуқлари ҳам битилган. 745 йили Иккинчи кўк турк хоконлиги ўрнига келган уйғур хоконлигининг ҳукмдори Мўюн-чўр шарафига ўрнатилган битигда (Малов 1959,30–44) буни тасдиқловчи кизиқ бир мисол бор. Битигда 750 йил воқеалари тўғрисида сўз борар экан, Мўюн-чўр тилидан: “Ўша йили ... ок ўрда чодирини тиктирдим, мудофаа деворларини қурдирдим, ёзни ўша ерда ўтказдим, ўша ерда тангрига ибодат ўтказдим, тугроимни, битигимни, (тузугимни) ўша ерда яраттирдим (*belgümin-bitigimin anta yaratıdım*)” дея таъкидланади. Кейинги йил воқеалари баёнида ҳам шунга яқин мазмунли жумлаларни ўқиймиз: “Ўшанда ғарбда Идук башда, Ябаш ва тўқуш (дарёларининг) қуйилишида ёзни ўтказдим. Ўша ерда саройимни қурдирдим, мудофаа деворларини ўша ерда қурдирдим, минг йиллик, туман кунлик битигимни тузугимни ўша ерда ясси тошга яраттирдим (*biñ yilliq tümān künlik bitigimin-belgümin anta yası taşqa yaratıdım*)” дейилади битигда (матнинг 19–22- қаторларига қаранг).

Ушби мисолда кечган *bitig-belgü* – “давлат тузуғи; низоми” маъносини билдиради; *bitigimin-belgümin anta yası taşqa yaratıdım* дейилганда “тузугимни ўша ерда ясси тошга ёздирдим” деган маъно англашилади.

Қорахонийлар давридан бошлаб, туркий тилга араб тилидан *kitāb* (<араб. كتاب) сўзи ҳам ўзлашди. Бу атама, бизга маълум бўлган ёдгорликлар орасида, биринчи бўлиб “Қутаду билиг”да ишлатилган.

“Қутаду билиг” тилида бу сўз, харқалай, туркий тилга мослаб, жарангсиз [p] билан, *kitār* шаклида талаффуз қилинган кўринади. Буни унга жўналиш қўшимчаси *-kä* шаклида

кўшилаганидан ҳам билса бўлади. Мана ўша мисол: *Kitāpkā bitindi bi haqan atī*. – “Бу хоқоннинг оти китобга битилди” (QBN.11b,1).

Бу сўз туркий матнларда *bitig* га синоним сифатида “китоб; асар” маъноларида ишлатилган:

*Kitāp atī urdum “Qutaḍyu bilig”,
Qutaḍsu, oqiyliqa tutsu elig.*

“Китобга [яъни, асарга] “Кутадгу билиг” деб от кўйдим,
Ўқувчини бахтга элтсин, уни кўлласин” (QBN.19b,7).

“Кутадгу билиг” уйғур ёзувли Ҳирот кўлёмасининг охирига, асар тугаганидан кейин: *Tügāndi Qutaḍyu kitāpī tatix sekiz qırq üç yilda, qoy yil muharram ayññ törti Haruda* (“Кутадгу” китоби [яъни, асари] тарих саккиз (юз) қирк учинчи йили, қўй йилининг мухаррам ойида Ҳиротда (кўчириб) тугатилди) деб ёзиб қўйилган (QBN.93a,26–27).

Kitāp сўзи “асар” маъносида туркий лугат таркибига шу қадар сингиб кетдики, ҳатто китобат ишида туркий асарларни айни сўз билан бошлаш анъанага айланиб қолди. Масалан, “Ҳибату-л-хақойиқ”нинг 1444 йили Самарқандда уйғур хати билан кўчирилган кўлёмза нусхасида асарга йирик ҳарфлар билан “Atabatu-l-haḡayiq kitābi” [яъни “Ҳақиқатлар эшиги асари”] деб сарлавҳа қўйилган (YugA.1–2).

Юсуф Хос Ҳожиб “асар муаллифи”ни *kitāp idisi* деган. Бу атама боб сарлавҳасида келади: *Kitāp idisi öziñä ‘uzr ayur*. – “Китоб [яъни, асар] эгаси ўзига узр айтади” (QBN.14a,10).

kitābat (<араб. *كتابة*) – Захириддин Муҳаммад Бобур Навоий билан бўлган ёзишмасини, хатини ана шундай атаган. Мана ўша ёзганлари: *Bu ikkinçi navbat Samarqandni alyanda, ‘Ališer-beg ürig edi. Bir navbat meñä kitābatī ham kelip edi. Men ham bir kitābat yibarip edim, arqasida türki bayt ayñip, bitip yibarip edim. Javāp kelgünçä, tafriqa-vu ḡavḡā boldi* (БН.78).

Қорахонийлар давридан бошлаб, туркий тилга араб тилидан *xaḡ* (<араб. *خ*) сўзи ҳам ўзлаша бошлади. У “ёзув; матн” маъноларида туркий *bitig* сўзига синоним сифатида ишлатилган.

Бу атама, бизга маълум бўлган ёдгорликлар орасида, биринчи бўлиб “Кутадгу билиг” да қўлланган. “Чиройли, нафис хат”ни *uz xaḡ* дейилган: *Bitigdä xaḡ uz bolsa, aḡlur köñül*. (“Мактубда хат чиройли бўлса, кўнгил очилади”) деб ёзган эди Юсуф Хос Ҳожиб (QBN.101a,7).

Ёзув ашёларини англатувчи атамалар

Илк ўрта асрларда “қоғоз”ни ифодалаш учун *kāḡaz* (<форс. *كاهز*) сўзи ҳам ишлатилган. Бу атама илк бор “Кутадгу билиг” да келади (QBN.118b,1).

Бундан ясалган *kāḡaz bitig* бирикмаси ҳам бор, у “ёзув қоғози” дегани (QBN.55a,6).

“Таржимон” асарида бу сўз *kāḡūt* деб берилган. Лугатда таъкидланувича, унинг форсча асли *kāḡūt* дир (КТТ.31).

Қадимги туркий тилда “сиёх”ни *qara* дейилган. Масалан, “Кутадгу билиг” да: *Qalamda qara tamsa, altun kelir*. – “Қаламдан қора томса, олтин келади” (QBN.101b,13).

Қадимги туркий битигларда “сиёх” англамида *mkä* сўзи ҳам ишлатилган. Масалан: *altun mkä* дейди, бу “олтин суви, зарҳал” деганидир (СЦ.VIII.9,3).

Қадимги туркий тилда ёзув қуроли бўлмиш “калам”ни *bi* дейилган. Бу атама “Сюань-цзан кечмиши” асарида келади (СЦ.VI.25.4).

Арабчадан ўзлашган *qalam* (<араб. *قلم*) сўзини биринчилардан бўлиб Юсуф Хос Ҳожиб ишлатган. У қаламнинг кучига катта баҳо бериб, қалам элни тузиш, мамлакатни мустаҳкамлаш кудратига эга эканлигини таъкидлайди. Бунда у расмий битимлар, мамлакатлар ўртасидаги ўзаро келишувларни кўзда тутади:

*Qiliç el tüzär ham bodun qazyanur,
Qalam el tüzär ham hazina urur.*

“Қилич эл тузади ҳамда халқларни қўлга киритади,

Қалам эл тузади ҳамда хазина йиғади” (QBN.101b,12).

Юсуф Хос Ҳожиб қиличнинг кучи билан элни босиб олиш мумкин, лекин мамлакат қалам билан бошқарилади, дейди. Бунинг билан у мамлакат бошқаруви ҳужжатларга, расмий ёзмаларга таянажagini таъкидлайди. Мана ўшанинг ўрнаги:

Qilič birlä aldī , kör, el alıyüči,
Qalam birlä bastı ol el basıyüči.

Qilič birlä alsa bolur terk elig,
Qalam bolmayınča basumas elig. –

“Кўргин, эл олувчи қилич билан босиб олади,
Элни бошқарувчи қалам билан бошқаради.

Қилич билан элни тез босиб олса бўлади,
(Лекин) қалам бўлмаса, қўл (кучи) билан элни бошқариб
бўлмайди” (QBN.92a,3-4).

“Сиёҳдон” ёзма ёдгорликларда *bitigü* дейилган. Бу сўз “Кутадғу билиг” да келади (QBN.55a,6). Муҳими шундаки, асарда *bitigü* га синоним сифатида *davāt* (<араб. دوات) сўзи ҳам ишлатилган (QBN.118b,1).

Котибларни атовчи сўзлар

Ўтмишда хат битувчи “котиб”ни *bitigēi*, *bitkäči*, *ilimya*, *baxši* деб аташган. *Kātib*, *xaṭṭāt* сўзлари, нисбатан кейинчалик, ўрта асрлардан бу ёғига ишлатила бошлади.

Махмуд Кошғарийга кўра: “*ilimya* – шоҳ мактубларини турк хати билан ёзувчи котиб” дир (ДЛТ, 71).

Юсуф Хос Ҳожиб “котиб” маъносида *bitigēi* атамасини ишлатган (масалан, QBN.100b,2). Ушбу атама “Кутадғу билиг” да *ilimya* сўзи билан бирга жуфт холда *bitigēi ilimya* деб ҳам қўллаган. Бунда у “хат ёзувчи котиб” деган маънони англатади. Мана мисоли:

Ögdülmiş eligkä bitigēi ilimya nekü-teg keräkin aytur. –
“Ўгдулмиш элигга хат ёзувчи котиб қандай (бўлиши)
кераклигини айтади” (QBN.100a,14).

Ўрта асрларда “девон котиблари”ни *divān bitigēilāri* дейилган (ТК, 7).

Қадимги туркий тилда “котиб, хат битувчи” маъносида *bitkäči* атамаси ҳам ишлатилган (АҲ.686,1).

Ўтмишда “котиб” маъносида *baxši* сўзи ҳам ишлатилган. Бу сўз манбаларда *baqši* ~ *baxši* вариантларида келади. *Baqši* ~ *baxši* сўзи қадимги турк будда, моний диний жамоаларида “устоз, мураббий; муаллим” маъноларида ишлатилган. Масалан: *söki baqšılarnıñ sawı erür* – “бурунги устозларнинг сўзлари эрур” (СЦ, VIII.9,2-3).

Бу сўз бирикма шаклида ҳам келган: *nomči baqši* дейди, бу атама “нўмчи устоз”ни англатади (СЦ, V.9,18).

Ёки: *uluḡ baxši* – “улуғ бахши” дегани: *yołči yerči uluḡ baxši* – “етақловчи, йўл кўрсатувчи улуғ бахши” (АҲ.416,20);

sözči baxši – “таълимотни етказувчи” дегани: *Adinsiyisiz yarlilyü sözči baxši ata qaḡ*. – “диний таълимотни етказувчи улуғ ота” (АҲ.682,14).

Замонасининг хат-саводли, ўқимишли кишиларига нисбатан қўлланган бу сўз кейинчалик туркий тилда ва уйғур хатида битувчи котибларнинг номида сакланиб қолди. Масалан, ўрта асрларда, тўғрироғи, темурийлар замонида уйғур хатида битувчи котиблар отига *baxši* сўзи қўшиб айтилган: *Zaynu-l-Ābidin baxši*, *ʿAbdu-l-razzāq baxši* сингари.

Шу ўринда муҳим бир фактга эътибор қаратайлик. Илк Қирим хони Ҳожи Гирейнинг 1453 йили Махмуд ўғли Ҳаким Яхёга берган тархонлик ёрлиғи (васиқаси) бор (Kurat 1940,62-75). Бу ёрликнинг бошқа ёрликлардан фарқи шундаки, унинг охирида битигни битган бахши(котиб)нинг ва унга кўрсатма берган козининг оти ёзиб қўйилган: *Qāzi-l-quzzat mavlānā Sadr-i Jihān ötündi. ʿAli baxši bitidi* – “Козикалон мавлоно Садри Жихон илтимос қилди. Али бахши ёзди”.

Яна бир жиҳати, ёрликнинг 51- каторида *altun nişānlıy, al tamyalıy yarlıy berdimiz* деган жумла келади. Ҳолбуки, ёрликда бу жумлада тилга олинган нишон ҳам, тамға ҳам йўқ. Фақат унинг

бошланишига чиройли бир ёзувли нишон ишланган, холос. Бирок у хоннинг нишони эмас, ундаги ёзув басмаладир. Агар ёрлик ўта асосланиб, уни асл ёрликнинг копияси (нусхаси) деган бўларди. Шундай бўлиши ҳам чамадан йироқмас. Акс ҳолда, ёрликка котибнинг ва қозикалоннинг исми ҳам ёзилмаган бўларди. Афтидан, Али бахши ёрликдан қозикалоннинг илтимосига кўра нусха кўчириб берган кўринади.

Мухимроқ ери, ёрликда *baxši* атамасининг қўлланилгани. Демак, Қирим хонлигининг илк палласида Олтин Ўрда китобат анъаналари давом этган ва бу доирада ҳам котибларни, ўрни билан, *baxši* дейишган.

Ҳозирги ўзбек тилида эса *baxši* сўзи “халқ дostonчиси, бахши”ни билдиради. Айрим ўзбек оғизларида “табиб” ҳамда “фолбин”ни ҳам *baxši* дейдилади.

“Нутқ” ва “ёзма адабий тил” тушунчаларининг ифодаланиши

Шарқ тилшунослиги “тил” ва “нутқ”нинг ўзаро фарқини, “ёзма адабий тил”ни ғарб илмига қараганда анча бурун англаб етди.

Ўтмишда *til* атамаси кенг маънода ишлатилган. Бу атама “жамиятнинг мулоқот воситаси” маъноси билан бирга, “нутқ”ни ҳам англаган. “Кишининг нутқи” тўғрисида сўз борганда уни *til* дейилади.

Шунингдек, “кишининг нутқи” маъносида, ўрни билан, *söz* атамаси ҳам ишлатилган. Мана бунга мисол:

Bilip sözläsä söz, biligkä sanur,
Biligsiz sözi öz başini yeyür.

“Сўзни билиб сўзласа, донолик саналади,
Билимсизнинг сўзи ўз бошини ейди” (QBN.13b,3).

Уч улуғ ижодкор, олим ва мутафаккирлар “тил” ва “нутқ”ни, “оғзаки нутқ” ва “ёзма адабий тил”ни бир-биридан фарқлаб, бу тушунчалар учун махсус истилоҳлар ҳам ишлатганлар. Жумладан, улуғ шоир ва файласуф, эски туркий тилнинг билимдони Юсуф Хос Ҳожиб “ёзма адабий тил”ни *bitig söz* деб атаган эди. Мана унинг ёзгани:

Balāyat bilä xat teñässä qalī,
Eđi eđgü til bu bitig söz tili.

“Агар фасоҳат билан (хуш) хат тенглашса,
Бу ёзма нутқ тили жуда эзгу тил бўлади” (QBN.101a,8).

У ёзма нутқни жуда яхши усул дейди: *Eđi eđgü yañ bu bitig söz yañi*, дея таъкидлайди у (QBN.101a,9). Асар қўлёзмасида *eđi* сўзининг остига *ulu* деб изоҳлаб қўйилибди. Шунга кўра, ушбу жумлани “Ёзма нутқ усули жуда яхши усулдир” дея англамоқ керак.

Юсуф Хос Ҳожиб “оғзаки сўз”, яъни “нутқ”ни *tilin söz* деган. Мана матндан олинган мисоли:

Yoq ersä bitig bu kişilär ara,
Tilin sözkä kim bütkäy erdi, kör-ä.

“Кишилар ўртасида ёзув бўлмаганида,
Оғзаки сўзга ким ҳам ишонар эди, кўргин” (QBN.101a,13).

Адиб Аҳмад *til* сўзини бир қанча маънода ишлатган:
Бири, “нутқ аъзоси, тил”ни англади:

Eşit, büt bu sözkä: Qamuñ tañda tan
Turup, tilgä yüknüp, tazartu' qılır.

“Эшит, бу сўзга инон: Тана ҳар тонгда
уйғониб, тилга юкуниб, тазарру қилади” (YugA.31,5–6).

Асарда *til* атамаси “жамоа тили” (*hуrа*)ни (масалан, *kāšyar tili*), кишига нисбатан ишлатилганда эса, “нутк” (*kalām*)ни англатади.

Ešitkil, biliglig negü dep ayur:
Adablar başi til, ködäzmäk turur.

(Эшитгин, билимли нима деб айтган:
Одобнинг боши тил [яъни, нутк], (уни) сақламок керак)
(YugC.13,7-8).

Ёки:

Tili yalyan erdin yïraq tur, toz-a (“Сўзи ёлгон [яъни, ёлгон сўзловчи] кишидан узок тур, тўзгин [яъни, нари бўл]”) дея ўтиб беради Аҳмад Югнакий (YugA.34,2). Бунда *tili yalyan er* деганда “ёлгон сўзловчи киши” англашилади.

Адиб Аҳмад бундан ташқари, “нутк”ка нисбатан *ayiz til, til söz* атамаларини ҳам қўллаган. Мана унинг айтганлари:

Асарда *ayiz til* атамасини “оғзаки тил”, яъни “нутк” англамида ишлатади:

Ayiz til bezägi köni söz turur,
Köni sözlä sözni, tiliḡni bezä.

“Нуткнинг беаги тўғри сўз туруп,
Сўзни тўғри сўзла, тилингни [яъни, нуткнинг] беа”
(YugA.34,4–5).

Келтирилган мисолда *ayiz til* – “нутк” дегани, иккинчи сатрдаги *til* ҳам айни англамда. Бир сўзни қайтармаслик учун кейингисиде бошқа истилоҳ ишлатилмоқда.

Адиб Аҳмад “киши нутки”ни *til söz* ҳам атаган. Мана унинг айтгани:

Xiradliq-mu bolur tili boš kiši,
Telim başni yedi bu til söz boši.

(Тили бўш киши ақлли (хеч замонда) бўлармиди?!
Тил сўз [яъни, нуткнинг] бўшлиги кўп (киши)нинг бошига
етди) (YugC.14,4–5).

Тил ва нутк билан боғлиқ атамалар семантикаси

Кишилиқ ўтмишида лингвистик билимлар тарихи “тил”ни англашдан, у ҳақдаги тушунча-қарашларнинг юзага келишидан бошланган. Шунинг учун ҳам *til* сўзини лингвистик тушунчаларнинг биринчиси, лисоний қарашларнинг таянч нуктаси деса бўлади.

Til атамаси бошланғич даврда, ҳарқалай, “жамиятдаги алоқа воситаси” маъносиде ишлатилган, “киши нутки” маъноси эса кейинчалиқ шаклланган бўлуви керак.

“Киши нутки” англамидаги *til* сўзининг талаффузи “алоқа воситаси” ва “нутк” англамидаги *til* дан фарқ қилган кўринади. Сабаби шундаки, “Қуталғу билиг”нинг араб ёзувли Наманган нусхасиде تىل сўзи “нутк аъзоси” англамида келганида, унга тушум келишиги кўшимчасининг “йўғон” “ўауп”ли варианты кўшилган (تيلغ). Шунинг учун уни *tiliy* деб ўқилгани тўғри. Мана ўша байт:

Tiliy keḡ ködäzgil, ködäzildi baş,
Sözünni qışuryil, uzatildi yaš.

“Тилни жуда эҳтиёт қилгин, бош сақланади,
Сўзни киска қилгин, ёшинг узаяди” (QBN.13b,9).

Айрим ўринларда تىل сўзи “нутк аъзоси” англамида келганида ҳам, унга тушум келишиги кўшимчасининг “ингичка” “kāf”ли варианты кўшилган (تيليك). Шунинг учун уни *tilig* деб ўқилади. Мана ўша байт:

Öküš sözläsä, yaḡšadi ter tilig,
Yana sözlämäsä, ayin ter tilig.

“Кўп сўзласа, тилни эзмаланди дейилади,
Сўзламасачи, тилни соков дейилади” (QBN.13b,7).

Англашиладики, “нутк аъзоси” билан “жамиятнинг алоқа воситаси” бўлган *til*, келиб чиқишига кўра, бошқа-бошқа сўзлардир. Тарихан уларнинг биринчиси “йўгон” ўзакли, кейингиси эса “ингичка” ўзакли сўз бўлган: *til* ва *til*. Кейинчалик, бу сўзлар талаффузда фарқланмай қўйган.

Башарти шундай экан, олимларнинг *til* сўзи “демоқ, айтмоқ” англамидаги *ti-* феълидан ясалган ($ti+l > til$), деган фикрига (қarang: Насилов 1974,22) қўшилиш кийин. Шундай бўлганида, бу сўз “Қутадғу билиг”да *til* шаклида “йўгон” унли билан талаффуз қилинмаган бўлар эди. Демак, улар “демоқ, айтмоқ” англамидаги *ti-* феълига эмас, бошқа сўзларга боғланади.

Маҳмуд Кошғарий *til* сўзининг уч хил маъносини келтирган. Унинг ёзишича:

til – “тил” (*lisān*). Мақолда (шундай келган): *Erdām bašī til*. Маъноси: “Энг яхши хулкнинг боши тилдир”. ...

til – “тил” (*huṣa*). Чунончи, *uyur tili* – уйгур тили, *xitay tili* – хитой тили каби.

til – “тил” (*kalām*); *ol begkā til tegürdi* – у бекка сўз тегизди, хакоратомуз сўз сўзлади (ДЛТ,368).

Ёзма ёдгорликларда *til* атамаси бир қанча маънода келади:

(1) манбаларда *til* атамаси “нутк аъзоси, тил”ни англатади.

Ešit, büt bu sözkä: Qamuṣ taṇḍa tan
Turup, tilkā yüknüp, tazartu' qilur. –

“Эшит, бу сўзга инон: Тана хар тонгда
уйғониб, тилга юкуниб, тазарру қилади” (YugA.31,5-6).

(2) *til* атамаси “жамиятнинг алоқа воситаси” англамида келади:

(3) ёзма манбаларда *til* атамаси “сўз; гап” ёки “киши нутки” маъносида ҳам келади:

Tili yalyan erdin yiraq tur, toz-a (“Сўзи ёлгон [яъни, ёлгон сўзловчи] кишидан узоқ тур, тўзгин [яъни, нари бўл]”) дея ўғит

беради Аҳмад Югнакий (YugA.34,2). Бунда *tili yalyan er* деганда “ёлгон сўзловчи киши” англашилади.

Улуг файласуф Юсуф Хос Ҳожиб сўзнинг улуг ва мукаддас эканлигини таърифлаб шундай ёзган эди:

Yašil kökdin indi yayiz yerkä söz,
Sözi birlä yanluq ayır qildi öz. –

“Сўз кўнғир ерга яшил кўкдан инди,
Сўзи билан инсон ўзини улуг қилди” (QBN.14b,15).

Кишилар ўртасидаги ўзаро мулоқотда *söz* атамасининг вазифаси кенгайиб, муайян тушунча билан бирга, “гап”, хатто “нутк”ни ҳам англата бошлаган. Масалан, *sözlädi* деганда “сўзни айтди, талаффуз қилди” эмас, “гапирди; фикрини билдирди; хабар берди” англашилади.

Расмий мулоқотда *söz* “юрт эгасининг буйруғи, элга қарата айтган сўзи”ни англатган. Ёзув юзага келмасдан анча бурун, ўзаро расмий муомаладан бошлаб юрт эгасининг элга мурожаати ҳам, жамоа орасидаги ўзаро келишув муносабатлари ҳам *söz* дан бошланган. Ҳуқумдор қўл остидаги кишиларга, элга ўз сўзини, буйруғини айтган.

Ёзма ҳужжатчилик юзага келгандан кейин ҳам *söz* калимаси расмий битигларда айни вазифада ишлатила бошлади. Жумладан, илк ва ўрта асрларда яратилган ёрликларнинг унвонларида *sözüm* калимаси қўлланган. У “бу менинг фармоним, ёрлиғим” деган маънони англатади.

Ёзма ёдгорликлар тилида *söz* атамаси бир қанча маънода ишлатилган. Булар:

(1) илкин маънода ушбу атама “сўз”ни, яъни “тушунча бирлиги”ни англатган. Маҳмуд Кошғарийга кўра: *söz* – “сўз, калом” (ДЛТ,365).

Қолган маънолари ана шундан урчиган. Илкин маъносига мисол:

Uquš körki til-ol, bu til körki – söz.

Kişi körki yüz-ol, bu yüz körki – köz. –

“Заковатнинг кўрки тилдир, бу тил кўрки – сўз,
Кишининг кўрки юздир, бу юз кўрки – кўз” (QBN.10a,23).

(2) *söz* атамаси “гап” ёки “хабар” маъносида ҳам келади:
Köni söz 'asal-teg, bu yalyan – başal. – “Тўғри сўз бол кабидир,
ёлгон (сўз) – (аччик) саримсок (кабидир)” (YugB.17,7);
Xali sözläsän söz bilip sözlägil. – “Сўз сўзлайдиган бўлсанг,
билиб сўзлагин” (YugC.22,9).

(3) ушбу атама ёзма манбаларда “нутк” маъносида ҳам
келган. Мана бунга мисол:

*Bilip sözläsä söz, biligkä sanur,
Biligsiz sözi öz başini yeyür.* –

“Сўзни билиб сўзласа, донолик саналади,
Билимсизнинг сўзи ўз бошини ейди” (QBN.13b,3).

(4) *söz* атамаси “айтилган фикр, мулоҳаза”ни ҳам билдиради.
Мана бунга мисол:

Bayat atı birlä sözüg başladı. – “Худо номи билан [яъни,
бисмиллоҳ билан] сўзини бошлади” (QBN.118b,2).

(5) *söz* калимаси “ёрлик, фармон, буйруқ” маъноларида ҳам
келади. Мана бунга мисол:

*Neçä ma bilig bilsä beglär özi,
Bitigçi keräk-ök bitisä sözi.*

“Бегларнинг ўзи қанчалик билимли бўлмасин,
Ёрлик (ёки хабар) ёзгудек бўлса, албатта котиб керақдир”
(QBN.100b,2).

Шунингдек, *söz* калимаси ҳукмдорларнинг бирор кимсага
йўлланаётган хатларида, ёрликларида унвонда келиб, юрт
эгасининг “мурожаати; фармони; ёрлиги” маъноларида ҳам

қўлланган. Айни маънода Турфон хужжатларида ҳам
ишлатилади. Масалан, Берлинда сақланаётган Т.М.97 (U5290)
кўрсаткичли хужжат *Lala tigin sözüм Ça(...)qayayqa* унвони билан
бошланади. Чоғиштиринг: Олтин Ўрда хони Тўхтамишнинг
поляк киролига йўллаган ёрлиги *Toxtamiş sözüм Yaqaylaya* (Т.1–2)
ёки Темур Қутлуг хоннинг ёрлиги *Temür Qutluғ sözüм* (ТК.1) деб
бошланган. Бу мисолларда *söz* “ёрлик; фармон” англамидадир.

(6) Расмий битигларда “хужжат; келишув” маъносида ҳам
ишлатилади: *bu sözkä tanuғ – Qara baqši* – “бу сўзга, яъни
хужжатга гувоҳ – Қара бахши” (ТХ.20,8–9).

(7) “Ўғит, панд-насихат, ибратли сўз” англамида келади:

*Señä sözlädim men sözüм, ey oғul,
Señä berdi bu pand özüм, ey oғul.* –

“Сенга сўзимни сўзладим, эй ўғил,
Сенга панд-насихат қилдим, эй ўғил” (QBN.14a,5).

Bu sözkä tanuғi muu keldi söz. – “Бу сўзнинг исботи учун
мана бундай сўз бор” (QBN.25b,11).

(7) Алишер Навоий ўзининг ҳамдларидан бирида *söz* ни
Оллохнинг ҳукми (“бўл”) маъносида қўллаган:

*Ey, söz bilä qilyan äfariniş äyāz,
İnsānı arada äylägän mahram-i rāz.*

[Оллохга ҳамд ўқийди: Эй, яралишни сўз билан [яъни “бўл”
деган ҳукм билан] бошлаган, инсонни орада (Ўзига) яқин
айлаган] (МЛ,54).

Ушбу атама ёзма ёдгорликларда сўз бирикмалари шаклида
ҳам ишлатилган. Масалан:

qumaru söz дейди, бу бирикма “панд-насихат; оталар сўзи”ни
англатади:

*Kişidin kişikä qumaru söz-ol,
Qumaru sözi tutsa, asyī yüz-ol.* –

“Кишидан кишига (коладиган) мерос сўздир,
Мерос сўзни [яъни, оталар сўзини] тутса, фойдаси юздир”
(QBN.14a,8).

iç söz дейди, бу бирикма “яширин сўз; сир-асрор”ни
англатади: *Bitigçikā ayū kerāk iç sözün* (Бег) ич сўзларини [яъни,
сирларини] котибга айтса бўлади) деб ёзган эди Юсуф Хос
Ҳожиб (QBN.100b,3).

keçki söz, uzaqī söz шаклларида келиб, “таъбир; мақол; матал”
маъноларини билдиради. Бирикма таркибидаги *keçki, uzaqī*
сифатлари *söz* нинг қадимийлигига ишора қилади. Бунга мисол:

Eđi keçki söz-ol, maşalda kelir:
“Ата оми, ати оулуқа қалир”.

“Масалда келадиган жуда эски таъбир бор:
“Отанинг ўрни (ва) оти ўгилга қолади” (QBN.11a,12).

Ёки:

Bu bir söz uzaqī urulmiş maşal. – “Бу сўз эскидан қолган
мақолдир” (YugB.17,10).

söz sözlā – “сўз сўзла”: *Añar sözlādi sözni barça elig.* – “Элиг
унга барча сўзни айтиб берди” (QBN.33b,2).

söz vorī – “сўзи ўтмак; даъвоси тан олинмок” маъносига.
Хужжатларда даъво қилувчиларга нисбатан *sözlāri yorīmasun*
дейлади (ТХ.2,24); ушбу бирикма “даъво қилувчиларнинг
сўзлари ўтмасин; уларнинг даъвоси тан олинмасин” деган
маънони англатади.

sözün kesti – “сўзини кесди, бўлди” (QBN.48b,4).

Қадимги туркий тилнинг лугат таркибида кенг қўлланган, тил
ва нутқ жараёни билан боғлиқ атамалардан яна бири *saw* сўзидир.
Махмуд Кошғарий *saw* нинг бир қанча маъносини келтирган.
У ёзади:

saw – “оталар сўзи; мақол” (*maşal*). Чунончи, *sawda munday
kelir* – “оталар сўзида шундай келади”.

saw – “қисса” (*qişsa*).

saw – “хикоя” (*hikāya*).

saw – “рисола, мактуб” (*risāla*).

saw – “сўз, нутқ” (*kalām*).

saw – “хабарлар ва янгиликлар” (*anbā va aḥādīs*). Шу боисдан
набий, пайгамбарга *sawcī* дейилади. Чунки у бир қанча
хабарларни эшиттиради, ёзилган нарсаларни етказди (ДЛТ.375).

Тил тарихида шундай сўзлар борки, улар маъносига қараб,
сўзлашув жараёнини ёки ёзма нутқ жараёнини англатиб туради.
Бу нарса феъллар семантикасида яхши кўринади. Масалан, *sözlā-*,
ay-, *te-*, *tıñla-*, *eşit-* сингари феъллар маъносига кўра сўзлашув
жараёнини, *biti-*, *yaz-*, *oqı-* сингари феъллар эса ёзма нутқ
жараёнини англатади. Булардан *sözlā-*, *ay-*, *te-* бевосита
тингловчига қарата “сўз ёки гапни сўзлашга, айтишга, дейишга
буйрук”дир. *Tıñla-*, *eşit-* эса тингловчига қарата “сўз ёки гапни
эшитишга, тинглашга буйрук”. Шунинг учун ҳам бу
тушунчаларнинг келиб чиқишини анча эски, ҳатто ёзув пайдо
бўлмасдан бурунги, кишилар ўртасида ўзаро фикр билдириш
жараёни шаклланган даврларга боғлаш ҳам мумкин.

Энди, кейинги туркум сўзлар семантикасида бошқа бир ҳолат
кузатилади: *biti-*, *yaz-* сўзлари тингловчига қарата айнан “харф,
сўз ёки йирикрок матни битишга, ёзишга буйрук”, *oqı-* эса,
бошқа нарсани эмас, айнан “битилган, ёзилган харф, сўз ёки
йирикрок матни ўқишга буйрук”дир. Агар бирор сурат ёки
чизма тўғрисида сўз кетганда эди, *oqı-* эмас, *kör-*, *qara-*, *baq-*
дейилган бўларди. Шунинг учун ҳам *biti-*, *yaz-*, *oqı-*
тушунчаларининг генезиси фақат ёзув жараёни, матн битиш
анъаналари, унинг келиб чиқиши билан боғлиқдир. Хат битувчи
кўзда тутилганда *bitidi* ёки *yazdı*, адресат кўзда тутилганда *oqıdı*
дейлади. Масалан: *ol bitig yazdı* – “у хат ёзди” (ўғузча)
(ДЛТ.344); *er bitig oqıdı* – “киши китоб ўқиди” (ДЛТ.412).

Жамият орасида ёзув ўйлаб топилганидан кейингина бу
тушунчалар ҳам шаклланган.

Biti- феъли бевосита ёзув ёки матн билан боғлиқ тушунча,
хатни, хужжатни ёки китобни “ёзгин” дегани. Айни туришида
тингловчига буйрук. Агар *bitidi* бўлса, ўзга қисманнинг хатни,
хужжатни ёки китобни ёзганлиги тўғрисидаги хабар
англашилади.

Ушбу сўз васикаларнинг якунида хужжат битувчи тилидан *ayt'ir bitidim, inčkā ayt'ir bitidim* шаклларида келади. Бу ерда *ayt'ir bitidim* – “тилхат берувчининг оғзидан [яъни, унинг айтганлари бўйича] сўраб ёздим”, *inčkā ayt'ir bitidim* – “тилхат берувчининг оғзидан сўзма-сўз сўраб ёздим” деган маънони англатади. Масалан:

Men, Misir ayt'ir bitidim. – “Мен, Мисир сўраб ёздим [яъни, унинг ўз оғзидан сўраб ёздим]” (ТХ,3,25).

Men, Šila Quydamuniqa inčkā ayt'ir bitidim. – “Мен, Шила Кугдамунидан бирма-бир сўраб [яъни, унинг айтганлари бўйича] сўзма-сўз ёздим” (ТХ,2,32–33).

Ёрлик ва фармонларда эса матн юрт эгасининг тилидан берилиб, хужжатни якунловчи гапнинг кесими мажхул нисбатда *bitildi* ёки кўпликда *bitidimiz, bitdimiz* шаклларида келади.

Масалан, султон Умаршайхнинг Марғинон бузурғларидан Мир Сайид Аҳмадга берган суюрғал битигининг якунида: *Muhurluy ni(šā)n uy yıl, šavval ayiñiñ yigirmi sekizi Andigānda bitildi* (Ушбу муҳрли нишон сигир йили, шаввал ойининг йигирма саккизида (=1469 йилнинг 11 майида) Андиганда битилди) деб ёзилган (УШ,12–13).

Ёки Тўхтамиш хоннинг поляк кироли Яғайлига йўллаган хатининг якунида: *Taqayı yıl, tarix yeti yüz toqsan beštiñ rajab ayiñiñ sekiz yañida ordu Tandı erürdä bitdimiz* (Товуқ йили, тарих етти юз тўқсон бешда, ражаб ойининг саккизинчи куни ўрда Танда [яъни, Дон дарёси ёқасидаги шаҳарда] эканлигида битдик) деб ёзилган (Т,23–25).

Biti- феълидан *bitim* сўзи ҳам ясалган.

Bitim – “битим, келишув”. Кўк турк хоқонлиги замонидан терига ёзилган хужжатлар ҳам етиб келган. Шулардан бири Зарафшоннинг юқори оқимидаги Мут қалъа деб аталувчи тарихий харобадан, сўғдча ёдгорликлар билан бирга топилган (*қаранг:* Бернштам 1951). Ушбу туркий хужжат кўк турк ёзувида бўлиб, қорамтир кулранг, юка терига битилган. Матни қора сиёҳда, ёзуви тиник, олти қаторли. Тери анча чириб тушганидан матнни тўлиғича тиклаб бўлмайди.

Ушбу битиг юрт эгасининг ёрлиги ёки йирик дипломатик аҳамиятга эга бўлган хужжат эмас; бор-йўғи хўжалик ишларига

тегишли. А. Бернштамнинг тахминича, ушбу топилма Деваштич кўл остида хўжалик ишида йилкичилик билан шуғулланувчи бирор кимсага тегишли расмий хужжат бўлуви керак (Бернштам 1951,72). Буни матнда этли, қизғиш тусли отлар (*ät ar yont*) топширилаётгани тўғрисида сўз бораётганлигидан ҳам билса бўлади. Лекин тарих учун ушбу битигнинг аҳамияти ниҳоятда катта.

Эътиборли жиҳати, ушбу ёдгорликда *bitim* деган сўз учрайди. *Bitim* сўзи *biti-* “ёз-” феълидан ясалган бўлиб, келиб чиқишига кўра, ёзма хужжатлар асосидаги келишувни билдиради. Демак, *bitim* сўзининг қадимийлиги кишилар ёки жамоалар ўртасидаги ёзма келишувнинг, унинг ҳуқуқийлигини таъминлайдиган ана шу хужжат турининг эскилигига далолат қилади.

Yaz- сўзи тарихан “ёймоқ”қа, яъни “бирор нарсани ер узра ёймоқ, тўшамок” маъносига боғланади, унинг келиб чиқишини ёзувдан аввалги даврларга боғлаш ҳам мумкин. Лекин унинг ёзув билан боғлиқ “матяни ёзмок, битмак” семаси кейинчалик, ёзув амалиёти шакллангандан сўнг “матнни, киши фикрини қоғоз бетига ёймоқ, баён қилмоқ” маъносида келиб чиққан ва у *biti-* сўзига синоним сифатида ишлатила бошлаган.

Бундай сўзларга матнлардан бир-икки мисол келтирамыз:

Yana bir keräklig sözüüm bar, señä
Ayayin men anı, qulaq tut meñä. –

“Яна бир керакли сўзим бор, сенга
Айтайин мен уни, кулок тут менга” (YugA.63,2–3).

Ушбу байтдаги *señä ayayin* (“сенга айтай”), *qulaq tut meñä* (“менга кулок тут”) бирикмалари сўзлашув жараёнига хос. Уларнинг иккаласи биргаликда диологик нутқ жараёнини (“сўзламок” ↔ “тингламок”) англатади.

Бошқа бир мисол:

Aya, mendä kedin keligli munı
Oqısañ, du'āda unitma meni. –

“Эй, мендан кейин келгучи, буни
Ўқисанг, дуода мени унутма” (YugA.116,1–2).

Ушбу байтдаги *mendā kedin keligli* (“мендан кейин келгучи”) ҳамда *tuni oqisaŋ* (“буни ўқисанг”) бирикмалари мазмунан ёзма нуткка хос. Улар асар муаллифининг келажақ авлодга мурожаати бўлиб, ёзиб қолдирилган панд-насихатларни ўқишига ишорадир.

Тилда, қўпинча, муайян тушунчанинг келиб чиқиши унга зид бўлган иккинчи бир тушунчани ҳам тақозо этади. Сўз эски бўлиши мумкин, лекин янги маънолари кейинчалик ҳам шаклланади. Масалан, қадимги туркий тилда *ayiz til* дейилган, бу атама “нутк”ни англатади. Бунга зид равишда, “ёзма тил”ни эса *bitig sōz* дейилган.

Биринчи атамадаги *ayiz* ва *til* сўзларининг илдизи жуда эски, лекин “нутк” маъносидagi қўшма сўз шакли айнан ёзув пайдо бўлгандан кейин, уни “ёзма тил” (*bitig sōz*)дан фарқлаш учун келиб чиққан дейиш мумкин.

Шунинг сингари, иккинчи атама таркибидаги *sōz* ҳам эски. Лекин ёзув пайдо бўлгандан кейин, “ёзма тил”ни “нутк”дан фарқлаш учун *bitig sōz* дейилган.

ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ ТАРИХИЙ АТАЛИШИ

Халқ ва тилининг ёши ҳар қачон ҳам у аталаётган отнинг тарихи билан ўлчанавермайди. Чунки муайян тил ўз тарихи давомида бир қанча ном билан юритилган бўлуви мумкин. Бунинг ёркин мисолини *ўзбек*, *ўзбек тили* атамаларида кўраимиз: бу атамаларнинг келиб чиқиш тарихи унчалик эски эмас. Аслида эса ўзбек халқи ва тилининг тарихи жуда эски замонларга илдиш отган бўлиб, ҳозирги отининг қўлланилиш тарихи унинг ёшини ўзида акс эттиролмайди. Ўтмишда ҳозирги ўзбеклар ва уларнинг тили бир қанча ном билан атаб келинган (*қаранг*: Содиков 2006₁,34–43).

Туркий тилнинг ўтмишда кенг қўлланилган отларидан бири *türk* (*türkčä*, *türk tili*) атамасидир. Бу от буддизмнинг VII–IX юзйилларга мансуб «Майтри симит нўм битиг» асарида қўлланган. Чунончи, асарда Партанаракшит Карнаважики отли киши уни тўхри (тохар) тилидан турк тилига таржима қилганлиги

қайд этилади: *Partanarakšit Karnavajiki türk tilinčä ewirmiš «Maytri simit nom bitig»* (MS,141).

X юзйилда яшаб ўтган бешбалиқлик машхур таржимон Шингку Шели тутунг ҳам ўз таржималарида ана шу атамани қўллаган. Унинг тавғачча (хитойча) версия асосида туркийга ўтирилган «Сюань-цзан кечмиши» асари турк тилида эканлиги таъкидланади: *Tawğaç tilinčin yana bešbaliqlıǵı Şinğu Şeli tutuŋ yaŋiri türk tilinčä ewirmiš* – «Тавғач тилидан яна бешбалиқлик Шингку Шели тутунг турк тилига ўтирди» (CQ.V.87).

Türk tili атамаси Шингку Шелининг бошқа бир таржимаси – «Вужуд ва кўнгилни англаш китоби»да ҳам учрайди. Унда асар қандай тилдан ўтирилгани тўғрисида шундай маълумот берилган: *Şinğu Şeli tutuŋ tawğaç tilinčin ewirü tegintim* – «Шингку Шели тутунг тавғач тилидан турк тилига таржима қилдим» (Hazai 1975,95); *Bir slök änitkäkčä azu türkčä* – «Бир шлок анаткакча [санскритча] ёки туркча» (AYar.33,24).

«Кутадгу билиг»нинг шеърый муқаддимасида муаллиф ўз асарини *türkčä qoşuqlar* деб айтган. Мана ўша байт:

Bu türkčä qoşuqlar tüzättim seňä,
Oqirda unutma, du'ā qil mengä.

«Бу туркча кўшиқларни [яъни, шеърларни] сен учун туздим,
Ўқиганда унутма, дуо қил мени» (QVN.4b,2).

Ушбу байтда муаллиф *qoşuq* деганда «кўшиқ, ашула»ни айтаётгани йўқ. *Qoşuq* сўзининг илкин англами «тўқилган; ижод қилинган» (яъни, «сочинение») дегани; у «тўқи-, ижод қил-» маъносини англаувчи *qoş-* феълдан ясалган. Махмуд Кошғарийнинг «Девону луғати-т-турк» асарида яхши бир ўриак берилган: *ol yir qoşdı*, дейди. Бу жумладаги *yir* – «шеър»; *qoşdı* эса «тўқиди; ижод қилди» бўлиб, жумланинг маъносини «у шеър тўқиди» деб ўтиради олим (ДПТ,212). Шунга кўра, бу ўринда *qoşuq* нинг маъноси «шеър» (яъни, «стих») бўлади; *türkčä qoşuqlar* деганда «туркча шеърлар» англашилади.

Алишер Навоий ўз асарларида туркий тилда сўзлашувчиларни *türk* (*türk*, *türk ulusi*), *türkigoilar*, *atrak* номлари

билан тилга олади. Туркий тилни эса *türk* (*türk tili*, *türk lafzi*, *türk alfāzi*), *türkcä* (*türkcä*, *türkcä til*), *türki* (*türki*, *türki alfāz*) деб атайди. Улуг мутафаккирнинг таъкидлашича, унинг асарлари ана шу тилдадир. Масалан, «Лисону-т-тайр»да бу тўғрида шундай сатрларни ўқиймиз:

Türk alfāzi bilä sürdüm maqāl (LT,253).

Türk alfāzi bilä tapti adā (LT, 271).

Шундан келиб чикиб, Навоий туркий шеърятни *türk nazmi* деб атаган эди.

Навоий қўллаган атамани Захириддин Муҳаммад Бобур асарларида ҳам учратамиз. Масалан, у «Бобурнома»да Андижон тўғрисида маълумот бера туриб, элини *türk*, унинг тилини *türki* деб атайди (БН,6). Ёки Навоий ижоди ҳақида фикр юритиб, туркийда «хеч ким унингдек кўп ва хўп» битмаганлигини таъкидлайди: *türki til bilä tā še'r ayıpturlar, heç kim anča köp va hob ayıqan emäs* (БН,153).

У Султон Хусайн Бойқаро тўғрисида шундай ёзади: *Temürbeg nasliddin heç kim ma'lum emäs-kim, Sultān Husayn mirzāca qiliç çapmiş bolay. Tab'i nazmi bar edi. Dīvān ham tartip qilib edi, türki aytur edi. Tahallusī Husayni edi* (БН,147–148).

Муҳаммад Солиҳ ўзининг «Шайбонийнома» асарида Шайбонийхон фазилатларини таърифлар экан, унинг туркий асарларини *türki ab'yāi*, тилини эса *türkcä til* деб атаган:

Türki ab'yāi erür šarbat-i nāb,

Fārsi še'rlari ham serāb (ШН,29).

Türkcä til bilä imāleri bar (ШН,30).

Бу атама кейинги асрларда яратилган асарларда ҳам учрайди. Лекин *türk* атамасининг қўлланув доираси торайган: уни Анатўли туркларигина ўзининг ва тилининг оти сифатида сақлаб қолди. Бутун туркий тиллар оиласига нисбатан эса *türki* (*türki*, *türki tillar* сингари) атамасини қўллаймиз.

Маҳмуд Кошғарий ўзининг «Девону лугати-т-турк» асарида қорахонийлар даври ёзма адабий тилини «хокония туркчаси» (*at-turkiyyatu-l-xāqāniyya*) деб атаган эди. У ўз даври етакчи диалектларини (шарқий диалектларни) умумлаштириб «турк

тили», қолганларини эса ўз номлари (ўғузча, кипчокча) ва б. билан атайди. Ана шу «турк тили» ўрнида «хокония тили», «хокония туркчаси» номини ҳам қўллаган. Бу билан у қорахонийлар давлатининг марказий ўлкаларида яшовчилар лаҳжаси (адабий тилга асос бўлувчи етакчи лаҳжалар)ни назарда тутди.

У ёзади: «Тилларнинг енгили ўғузча (الغزّية), энг тўғриси, яхшиси – *yama*, *taxsi* кабиларнинг тили ва, шунингдек, *İla* (Или), *Eriş* (Иртиш), *Yamar*, *Etil* водийларидан *yuur* шаҳарларигача бўлган жойларда яшовчилар тилидир. Буларнинг ичида энг очик ва равон тил – хокония ўлкасида (الملوك الخاقانية) яшовчиларнинг тилидир. *Balasayun* ликлар суғдча (سغدیه) ва туркча (ترکيه) сўзлайдилар. *Tirāz* (Талас) ва *Madīnatu-l-bayḍa* шаҳарларининг халқлари суғдча (سغدیه) ҳам туркча (ترکيه) сўзлайдилар. *İspijār* [Испижоб – хозирги Чимкент]дан то *Balasayun* гача бўлган *aryu* шаҳарларининг ҳаммасида яшовчиларнинг тилида ҳам камчилик бор. *Kāšyār* да канжакча (بالکنجاکیه) сўзлашадиган қишлоқлар бор. Шаҳар ўртасида турувчилар хоқоний туркчасида (بالترکيه الخاقانية) сўзлайдилар» (ДПТ,25). Маҳмуд Кошғарий ушбу «турк тили», «хокония тили», «хокония туркчаси» атамалари билан ўз даври туркий адабий тилини кўзда тутган эди. Қорахонийлар даври ёзма адабий тилига нисбатан *buḡraḡan tili* атамаси ҳам ишлатилган. Жумладан, «Кутадғу билиг»нинг насрий муқаддимасида асар «буғраҳон тили»да ёзилганлиги қайд этилган:

Mašriq vilāyatında, Türkistān ellärindä buḡraḡan tilinçä bu kitābdin yaxširaq hargiz kim ersä tašnif qilmadi. – «Маширик вилоятларида, Туркистон элларида буғраҳон тилида хеч кимса харгиз бу китобдан яхшироқ (китоб) ёзган эмас» (QBN.1b,14–2a,1).

Ушбу жумладаги *buḡraḡan tilinçä* бирикмаси асарнинг уйғур ёзувли Хирот нусхасида *türk luḡatiçä* ибораси билан таъкидланган. Унда ёзилишича:

Mašriq vilāyatida, qamuy Türkistān elindä buḡraḡan tilinçä, türk luḡatiçä bu kitābdin yaxširaq hargiz kim ersä tašnif qilmay turur. – «Маширик вилоятда, бутун Туркистон элида буғраҳон тилинча,

турк лугатича ҳеч кимса харгиз бу китобдан яхшироқ (китоб) ёзган эмас» (QBN.1b,13-2a,2).

Уйғур ёзуви нусхда *buğraخان tilinčä* бирикмасининг *türk luğatıçä* дея таъкидланувининг сабаби қўлёзма темурийлар даврида Хирот маданий марказида кўчирилганлигида бўлса керак. Афтидан, котиб асарнинг «буғрахан тили»дагина эмас, бутун туркий тилда тенги йўқ эканлигини таъкидлаш учун ҳам шундай йўл тутган кўринади.

«Қутдағу билиг»нинг Хирот ва Қохира нусхаларида келган шеърий муқаддимада асар Буғрахан замонида «хон тили»да ёзилганлиги таъкидланади. Мана ўша байт:

Bu Buğraخان vaqtı içrā anı,
Yemā хan tilinčä bu aytmiş munı.

«Бу Буғрахан вақтида уни (ёзиб),
Яна буни хон тилида айтибди» (QBQ.2b,14).

«Хибату-л-хақойиқ» қўлёзмаларининг охирида Амир Арслон хўжа тархоннинг Адиб Аҳмадга аталган шеъри илова қилинган. Унда таъкидланувича, «Хибату-л-хақойиқ» асари *kāšyarı til* ~ *kāšyar tili* да ёзилган. Мана Арслон хўжа тархоннинг ёзганлари:

Tamāmi eür kāšyarı til bilä,
Ayütmiş Adib rıqqat-i til bilä.

Agar bilsä kāšyar tilin har kiři,
Bilür ol Adibniñ nekim aymiři.

«(Асар) бутунича «кошғарий тил»дадир,
Адиб уни нозик тил [яъни, шеър] билан айтган.

«Кошғар тили»ни билган ҳар киши,
Адибнинг айтганларини англайди» (YugC.48,4-7).

«Қутдағу билиг»нинг насрий муқаддимада тилга олинган *buğraخان tili*, шеърий муқаддимада кечган *хан tili*, «Хибату-л-

хақойиқ» асарига нисбатан ишлатилган *kāšyarı til* ~ *kāšyar tili* атамаларининг бари қорахонийлар даврида ишлатилган ёзма адабий тилни англатади.

Темурийлар даври ўзбек ёзма адабий тилини *čŷatay türkisi* ҳам дейилган.

Ҳозирги замон ориенталистикасида XV юзйилнинг иккинчи ярми – XVI юзйил бошларидаги туркий адабиётнинг классик босқичини «чигатой адабиёти», тилини эса «туркий», «эски ўзбек тили» номлари билан ёнма-ён «чигатой тили», «чигатой туркийси» деб аталмоқда. Ушбу атаманинг келиб чиқиши Чингизхоннинг ўгли Чигатойхон отига боғланади. Маълумки, Чингизхон ўзи босиб олган ерларни ўғилларига улашганда, Ўрта Осиё ерлари Чигатойга теккан эди. Шунга кўра, бу ерлар «Чигатой эли», ерли халқлар эса «Чигатой улуси», халқнинг тили эса «Чигатой тили» деб аталган. Бу от ўзининг семантик тараққиёти давомида киши отидан маъмурий, ижтимоий-сиёсий ва маданий атамага айланган. Таъкидлаш керакки, «Чигатой улуси», «Чигатой тили» атамаларининг мўғулларга ёки уларнинг тилига ҳеч бир боғлиқлиги йўқ. Чунки, бу ўлкада мўғуллар эмас, туркий улус яшаган. «Чигатой тили» атамаси ҳам туркий тилнинг (эски ўзбек тилининг) нисбий атамасидир.

Čŷatay сўзи атама сифатида XIII юзйилдан бошлаб қўлланилган. Манбаларга қараганда, бу атама бошлаб (XIII–XIV юзйилларда) Чигатойхон сулоласи (турк-мўғуллар), давлат ҳокимиятининг олий табақа вакиллари, шунингдек, черикка нисбатан қўлланган. Кейинчалик (XV юзйилда) бутун Мовароуннаҳр ва Хуросондаги турк улусига нисбатан, XVI юзйилдан бошлаб Мовароуннаҳрдаги ҳам туркий, ҳам форсий тили улусга нисбатан ишлатилган (Благова 1982,155–156).

XV–XVI юзйилликларда бу атаманинг ижтимоий-сиёсий вазифаси кенгайган бир шароитда бутун Мовароуннаҳр элини, унинг халқини, халқининг тилини ҳам ифодалай бошлади: юртини, элини *Čŷatay*, *Čŷatay eli*, халқини *čŷatay ulusi*, унинг тилини эса *čŷatay türkisi* дейилди. Жумладан, Муҳаммад Солихнинг «Шайбонийнома» асарида:

Čŷatay el meni özbek demäsün,

Behuda fikr qilip gam yemasün (ШН,111).

«Абушка» луғатида «орт» маъносида *Ĉiyatay*, *Ĉiyatay diyari* атамалари қўлланилган (DDT,96,276).

Ĉiyatay tili атамаси *türkčä*, *türki* атамалари билан ёнма-ён қўлланилиб, китобий адабий тилни фарқлаш учун ҳам хизмат қила бошлади. Абулғозийнинг «Шажараи тароқима»да келтирган қуйидаги маълумотлари бунга далилдир. Тарихчи ёзади:

Hamma uluylar ham äddi kişilär tüşünsün dep, men bu tarixni türki til bilän aytdim. Türkini ham andaқ aytup-men-kim, beş yaşar oylan tüşünür. Tüşüniş äsän bolsun dep men ĉiyatay türkisidin, färsiča va 'arabčadin bir dāna ham söz qoşmadim.

Бу ўринда *ĉiyatay türki* дейилганда XV–XVI юзйиллардаги китобий ёзма тил кўзда тутилган. Ушбу атома ҳам қорахонийлар даври манбаларида қўлланган «буғраҳон тили», «оқония тили», «қошғар тили» атамалари сингари адабий тилни англатади. Темурийлар замонида Мовароуннаҳр ва Хуросон адабий, маданий мухитида шаклланган адабий тил («чиғатоӣ туркийсӣ») шу ўлкадагина эмас, балки бутун турк-муслмон мухитининг китобий адабий тили даражасига кўтарилган эди.

XVI юзйилда юз берган темурийлар салтанатининг инкирози ва Мовароуннаҳрда шайбонийлар ҳокимиятининг барпо этилуви, ўзбек-кипчоқларнинг бу ўлкага кириб келуви оқибатида ушбу атома ҳам истеъмолдан чиқа бошлади.

sart (sart tili) (<скр. *sartha*) – «сарт тили»; ўтмишда ўзбек халқи ва унинг тилини англатган атамалардан бири.

Маҳмуд Қошғарийга кўра: *sart* – «савдогар»дир. Бунга у қуйидаги мақолни ҳам мисол келтирган: *Sartniñ azuqi arıy bolsa, yol üzdä yer*. Маъноси: «Савдогарнинг моли тоза, бешубҳа бўлса, йўл устида ёйиб кўрсатади» (*сўзма-сўз*: «Савдогарнинг озиғи тоза бўлса, йўл устида ейди»). Яна у ўша ерда ушбу мақол сўзининг урдасидан чиқа олмаган, қуруқ мактанчоқларга қарата айтилишини ҳам эслатиб кўяди (ДЛТ,40).

Юсуф Хос Ҳожиб ҳам *sart* сўзини «савдогар» маъносида ишлатган: *Nekü ter ešitkil bu sartlar başi*. – «Бу савдогарлар боши нима дейди, эшитгин» (QBN.102b,14).

Ушбу сўз этноним сифатида кейинги даврлардан бошлаб ишлатилган. У бошлаб форсийғўйлар, кейинчалик туркий ўтроқ (шаҳар) улусга нисбатан ҳам қўлланган.

«Мухокамату-л-луғатайн»да Алишер Навоий форсий тилда сўзловчиларни *sart (sart, sart ulusī, sart eli)* ҳамда *färsigoy* отлари билан тилга олади. Уларнинг тилини эса *sart tili, sart lafzi, färsi (färsi, färsi til, färsi alfāz)* деб атайдди. *Sart tilidä ĉaqin va ildirim-deg miua'ayin mo'tabar ikki nimägä at qoymay dururlar* (МЛ,36).

«Абушка» луғатида қайд этилувича, ўша чоғларда «ажамнинг шаҳрини *sart* деганлар» (*sart* – 'ajamiñ šahrīsina derlär) (DDT,273). Сўзнинг ушбу маъноси Навоий ишлатган маънога яқин туради.

Бу сўзнинг «Бобурнома»даги маъноси эътиборга молик. Захриддин Бобур Марғилон (*Mariñān*)ни таърифлар экан, унинг эли сартлар эканини таъкидлайди. У ёзади: *Eli sarttur va muştzan-u puršaru šor eldür. Jañaraliq rasmi Māvarāu-n-nahrda šāye'dur. Samarqand-u Buxārada nāmdār jañaralar aksar mariñānidur* (БН,7).

Бобур Марғилон элини «сартлар» деб атаган. Бу устачилик, хунармандчилик билан шуғулланувчи (ўтроқ ҳаёт кечирувчи) тоифа кўзда тутилмоқда. Англашиладики, *sart* атамаси ўша чоғлар ҳам форсий, ҳам туркий тили ўтроқ, шаҳар аҳолисига нисбатан ишлатилган.

Муҳаммад Солиҳ ҳам «Шайбонийнома»сида Самарқанд камалини таърифлаб, унинг халқини *sart* деб тилга олади: *Sartlar asru zabun boldilar* (ШН,125). Бу ўринда ҳам *sart* атамаси ўтроқ, шаҳар элига нисбатан қўлланган.

XVII юзйилда яшаб ижод этган тарихчи ва адиб Абулғозий асарларида ҳам *sart* атамаси бор. Шунингдек, XIX юзйилда яшаб ўтган Қўкон тарихчиларининг асарларида-да бу от тез-тез учраб туради. Бу кезлар XIII юзйилда Ўрта Осиёга келиб ўрнашган ўзбек қавмидан бошқа туб аҳоли (туркий ва тожиклар) *sart* дейилган, чамаси. Шу сабаб бўлиб, XIX юзйилнинг иккинчи ярмида рус тилшунослари ўз грамматикаларида ўзбек тилини «сарт тили» («сартовский язык») деб атаганлар.

Манбаларда *rūmī til, türkmānī til* деган атамаларни ҳам учратамиз. Масалан, Алишер Навоий ўзининг «Насойиму-л-мухаббат» асарида Саййид Насимий хақида шундай ёзган:

Sayyid Nasīmī, qoddasallahu rūhahu.

ʿIrāq-u Rūm ʔarafidayī mulkdin erkāndür. Rūmī va türkmānī til bilā nazm aytīpdur. Va nazmīda haqāyīq-u maʿarif bayāyat kōp mundarijdur. Maḍkūr bolyan mulk ahlīya anīḡ šeʿri muqābalasīda šeʿr hamānā-ki yoq turur. Hamāna taqlīd ahlī anī maḡhabīda quṣūr tuhmatīya muttahaḡm qīlīp, šahīd qīldīlar. Maṡhūr mundaqtur-kim, terisin soyar ḡukm boluptur. Ul ḡālatda bu šeʿrni deptür-ki:

*Qibladur yüzün nigārā, qaṡlarīḡ meḡrāblar,
Šūratiḡ muṡhaf va le xāl-u xaṡṡīn eʿrāblar.*

Va bu šeʿrniḡ taxalluṡi uṡbu muddaāya dāldur-kim:

*Ey Nasīmī, cūn muṡassar boldī iqbāl viṡāl,
Qoy, teriḡni soysa soysun bu palid qaṡṡāblar* (HM,373).

Ушбу маълумотда *rūmī va türkmānī til bilā nazm aytīpdur* деганда Саййид Насимий ўз шеърларини ўғуз лаҳжасида, усмонли туркчасида битганлиги таъкидланмоқда.

özbek (özbek tili) – «ўзбек тили». Бу атаманинг келиб чиқишини турлича талқин қиладилар. Баъзи олимлар бу атамани Олтин Ўрда хони Ўзбекнинг (1312–1342) отига боғлайдилар. Уларнинг фикрича, Ўзбекхон қармоғидаги улус кейинчалик *özbek* отини олган. Бошқа бир олимлар бу қарашни қўлламайдилар. Уларнинг таъкидлашича, XIV–XV юзйилларда Оқ Ўрдадаги турк-мўғул қавмлари шу от билан юритилган. Ўзбекхон эса Кўк Ўрданинг хони бўлиб, ўзбек қавмлари унга бўйсунмаганлар (*қаранг:* Ахмедов 1992, 10–11).

Özbek атамаси XIII–XIV юзйилларда яратилган форсча ва арабча манбаларда (жумладан, Жувайний, Рашидиддин, Хондамир ва бошқаларнинг асарларида) ҳам учрайди. Уларда бу атама Дашти Қипчоқда яшовчи турк-мўғул қавмига нисбатан қўлланган. Ҳатто айрим манбаларда Тўхтамишнинг ўзбек хони эканлигига ишора бор (*қаранг:* ўша жой ва кейинги бетларда).

Алишер Навоий *özbek* атамасини «кипчоқ ўзбеклари»га нисбатан ишлатган. Жумладан, «Насойиму-л-мухаббат»да Хубби Хожа тўғрисида сўз юритар экан, ёзади: *Mavlūdi Xvārazm vilāyatīdin va navāhisīdīndur. Anīḡ avṡāfi türk-u özbek xālāyīqi arasīda andīn köprāk va maṡhurraqtur-ki, šarḡqa eḡtiyāji bolṡay* (HM,329).

Кейинги давр манбаларининг гувоҳлик берувича, бу атаманинг маъноси кенгайиб, уруғлар уюшмасини ҳам англата бошлаган. Чунончи, Масъуд ибн Усмон Кўхистонийнинг ёзишича, ўзбекларнинг таркибига йигирмадан ортик турк-мўғул қавмлари кирган. Ёки Рўзбекахон (XVI юзйиллик) ўзбекларнинг уч тоифадан иборат эканини таъкидлайди: улар Шайбон улусига қарашли барча қабилалар, козоқлар ва манғитлардир (Ахмедов 1992, 13–14).

Кейинчалик Дашти қипчоқдаги ўзбеклар уюшмасига кирган қавмларнинг муайян қисми ўша ердаги козоқ, қорақалпоқ, бошқирд ва б. таркибига қўшилиб кетганлар. Муайян қисми Шайбонийхон қўшини билан бирга Ўрта Осиёга кириб кела бошладилар ва шу ерда турғун яшаб қолдилар. Шайбонийхон черигининг қатта қисми ҳам ўзбеклардан эди.

XIII юзйилга қадар Мовароуннаҳр ва Хуросон турклари ўзларини *özbek* демаганлар. Бора-бора бу ўлкага келиб ўрнашган ўзбекларнинг маъноси орта боради; давлат бошқаруви ҳам кўпроқ шуларнинг қўлига ўта бошлайди. Ана шундай тарихий жараён таъсирида ерли турклар ҳам *özbek* деб атала бошлади. Шуниси диққатга сазоворки, келиб ўрнашган қавмлар бурун қайси уруғ-қабиллага тегишли бўлсалар, кейинчалик ҳам, ҳатто XX юзйилнинг бошларигача аждодий-қабилавий бўлиниш-белгиларини сақлаб келдилар. Яқин-яқингача ўзбеклар орасида «кўнгирот уруғи», «найман уруғи», «манғит уруғи» сингари отларнинг сақланиб келганлиги бежиз эмас.

Юқоридаги маълумотлардан ҳозирги ўзбек халқи XIV юзйилда Дашти Қипчоқда юзага келган, деган мутлақо ғайри илмий хулоса келиб чиқмаслиги керак. Ўрта Осиёда қадимдан яшаб келган туркий туб аҳоли ҳозирги ўзбек халқининг ота-боболаридир. Дашти қипчоқдан «ўзбек» номини олган қавмнинг келиб ўрнашуви ҳозирги ўзбекларнинг тўлиқ таркиб топишидаги

кейинги боскичлардан бири, холос. Уларга қадар ерли туркий халқ бошқа отлар билан аталар эди. Ҳозирги отини эса, кейинчалик, ўзларига келиб қўшилган ўзбеклардан олдилар. Демак, атаманинг келиб чиқиш тарихи халқ тарихи билан мутлако тенг эмас.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, ҳозирги ўзбекларнинг шаклланивида Дашти Қипчоқдан келган туркий улуснинг таъсирини мутлоқ инкор этиб ҳам бўлмайди. Ҳозирги ўзбек халқи узок тарихий тараккиёт таъсирида, турли элат-уруғларнинг бирикувидан ташкил топган. Бунга ўзбек шеваларининг ўта хилма-хиллигида ҳам кўриш мумкин.

Özbek атамаси этноним сифатида XIV юзйилдан бошлаб қўлланилган бўлса-да, тилга нисбатан кеч амал қилган. Чунончи, ўша кезлар ўзбек қавмининг шеваси *özбек tili* деб эмас, *türki*, *qırcaq tili* деб аталган. Қипчоқ шевалари кейинчалик ҳозирги тилшунослигимизда «эски ўзбек адабий тили» деб аталаётган ёзма тилга ҳам таъсир эта бошлаган. Лекин у эски ўзбек адабий тилининг таянч диалектига айланган эмас. Яъни, адабий тил ситуациясида кейин қўшилган улуснинг диалекти у қадар халқ этувчи ўринга кўтарила олгани йўқ. Чунки бу давр Мовароуннаҳр ва Хуросон адабий муҳитида қадимги ва эски туркий адабий тил анъаналари ва таъсири устувор эди. Бинобарин, XIII–XVI юзйиллардаги классик адабий тил («чиғатой туркийси») ана шу анъана таъсирида шаклланиган. Ўзбек адабий тилининг кейинги даврлардаги тараккиёти ҳам бевосита айна адабий тилнинг давомида туради. Бу тадрижий жараёни XVII юзйилдан XX юзйилнинг бошларигача яшаб ўтган Абулғозий, Машраб, Огаҳий, Муқимий, Фурқат ва б. ўнлаб мумтоз адабиётимиз намояндаларининг асарлари тилида яққол кузатишимиз мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, ўзбек тили жуда узок тарихга эга бўлиб, унинг ҳозирги оти тил тарихини ўзида тугал акс эттирмайди. Худди шундай ҳолни бошқа туркий (масалан, уйғур, қозок ва б.) тилларда ҳам кузатамиз. Бу ҳодиса туркий тилларнинг, шулар қатори, ўзбек тилининг ўта мураккаб тарихий-маданий, лингвистик жараёни босиб ўтганидан далолат беради.

Ўзбеклар ҳозирги отини кейинчалик қабул қилди ва узок асрли тилини ҳам шундай атай бошлади. Бунга қадар ўзбек тили *türkçä*, *türk tili*, *türki*, *č'ıyatay tili* ва бошқа номлар билан атаб келинган.

ЎЗМА МАНБАЛАР

- АС** – Султон Абу Саиднинг турк султони Ҳасан берга йўллаган мактуби: Kurat 1940,119–134,196–200; Содиков 2013,130–142.
- АУ** – *Ceval Kaya*. Uygurca Altun Yaruk. Giriş, Metin ve Dizin. – Ankara, 1994.
- АТ** – Оға-ини тигинлар киссаси: Gabain 1950,283–285.
- Е** – Енисей битиглари: Малов 1952; Аманжолов 2003,107–150.
- БН** – Заҳриддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Тошкент, 1989.
- СДГМ** – Согдийские документы с горы Муг:
Вып. 1. *Фрейман А.А.* Описание, публикации и исследование документов с горы Муг. – М., 1962;
Вып. 2. Юридические документы и письма. Чтение, перевод и комментарии В.А. Лившица. – М., 1962.
Вып. 3. Хозяйственные документы. Чтение, перевод и комментарии М.Н. Боголюбова и О.И. Смирновой. – М., 1963.
- ГТТ** – Genel Türk Tarihi. 2. – Ankara, 2002.
- ДДТ** – Dictionnaire Djaghatai-turc. V. de Viliaminof-Zemof. – Spb., 1869.
- ДЛТ** – Маҳмуд Кошгарий. Девону лугати-т-турк [Туркий сўзлар девони]. Нашрга тайёрловчи Қ. Содиков. – Тошкент, 2017.
- ДТС** – Древнетюркский словарь. – Л., 1969.
- Ибн Баттута 2012** – *Ибн Баттута*. Саёхатнома. Тухфат ан-нузор фи гароиб ал-амсор ва ажоиб ал-афсор (Ғаройиб шаҳарлар ва ажоиб сафарлар ҳақида назар соҳибларига тухфа). Н. Иброҳимов ва бошқалар таржимаси. – Тошкент, 2012.
- ИМС** – İdiqut mahkaması sözlüğü. Millatlar naşriyatı, 1984.
- К** – Кул тигин битиги: *Ka* – кичиг битиг, *Kb* – улуг битиг, *KI-III*, *Kc* – тошнинг тарошланган кирралари ва терс томонидаги ёзув. Нашрлари: Малов 1951,19–55; Аманжолов 2003,153–170; Содиков 2004,96–112.
- КЅ** – Кўли-чўр битиги: Mert 2015,37–93.
- КТТ** – Kitab-ı Mecmū-ı Tercüman-ı Türki ve Acemî ve Muğalî. Recer Toparlı, M. Sadi Çögenli, Nevzat H. Yanık. – Ankara, 2000.
- ЛТ** – *Ali Şir Nevayî*. Lisanü't-tayr. Hazırlayan M. Canpolat. – Ankara, 1995.
- МК** – *Kaşgarlı Mahmud*. Divānū Lūgati't-Türk. Tıpkıbasım / Facsimile. – Ankara, 1990.
- МЛ** – Алишер Навоий. Муҳокамату-л-лугатайн. Қосимжон Содиков таҳлили, табдили ва талқини остида. – Тошкент, 2017.
- МТА** – Moğolistandaki Türk Anıtları Projesi Albümü. Hazırlayanlar: O.F. Sertkaya, C. Alyılmaz, T. Battulga. – Ankara, 2001.
- Мун.** – *Алишер Навоий*. Муншаот. Истанбул, Тўпқопи саройи кутубхонаси, 808- кўрсаткичли кўлёмза.

- MS** – Qadimki uyur yeziyidiki “Maytni simit”. I. – Ürümçü, 1987.
- НМТ** – *Алишер Навоий*. Насойимул мухаббат мин шамойимил футуваат. Илмий-танкидий матн. Нашрга тайёрловчи Х. Ислоний. – Тошкент, 2011.
- УДД** – Уйгурские деловые документы X–XIV вв. из Восточного Туркестана. Предисловие, транскрипция, перевод с древнеуйгурского Л.Ю. Тугушевой. Факсимиле рукописей. – М., 2013.
- СОБЛ** – Сутра общины белого лотоса. Тюркская версия. Факсимиле рукописи. Транскрипция текста. Перевод с раннесредневекового тюркского языка, предисловие, примечания, указатель слов Л.Ю. Тугушевой. – М., 2008.
- СЦ** – “Сюань-цзан кечмиши” асари: Тугушева 1991.
- Yug** – Адиб Ахмад Югнакийнинг “Хибату-л-хакойик” асари: *Edib Ahmed b. Mahmud Yükneci*. Atebetü'l-Hakayik. R.R. Arat. – Ankara, 1992. *A* – асарнинг 1444 йили Самарқандда кўчирилган уйгур ёзувли нусхаси: S. I–LXII; *B* – асарнинг 1480 йили Истанбулда уйгур ёзувида ёзилиб, тагма-таг араб хатида изохлаб чиқилган нусхаси: S. LXIII–CXVII; *C* – асарнинг XVI юзийилликда араб хатида кўчирилган нусхаси: S. CXVIII–CLXVI.
- Orhun** – Orhun. Moğolistan Tarihi Eserleri Atlası. – Ankara, 1995.
- QB** – Юсуф Хос Хожибнинг “Кутадгу билиг” асари: *H* – Вена (Хирот) нусхаси: Wien, ÖNB, Cod. A.F.13: *Yusuf Has Hacib*. Kutadgu Bilig. A. Viyana Nüshası (Tıpkıbasım). – Ankara, 2015; *N* – Наманган (Фарғона) нусхаси: УЗРФА Шарқшунослик институти, 1809 кўрсаткичли кўлёмза. *Yusuf Has Hacib*. Kutadgu Bilig. V. Fergana Nüshası (Tıpkıbasım). – Ankara, 2015; *Q* – Қоҳира нусхаси: Миср Миллий кутубхонаси, 168- кўрсаткичли кўлёмза: *Yusuf Has Hacib*. Kutadgu Bilig. C. Kahire Nüshası (Tıpkıbasım). – Ankara, 2015.
- QUV** – Qadimki uyur yeziyidiki vasiqalar. Naşrga tayyarlayučilar: Muhammadrahim Sayit, Israpil Yusup. – Ürümçü, 2000.
- T** – Тўхтамиш хоннинг Яғайлига йўллаган битиги: Содиков 2016,120–123.
- Топ.** – Тўнвоққ битиги: Аманжолов 2003,175–188; Содиков 2009,17–30.
- ТХ** – уйгур ёзувли туркий хужжатлар. Содиков 2016,15–118.
- ТК** – Темуր Кутлуг ёрлиғи: Содиков 2016,123–129.
- Ш** – Шохрух мирзо ёрлиғи: Содиков 2013,117–123.
- УШ** – султон Умаршайхнинг суюрғал битиги: Содиков 2016,148–151.
- ЎД** – “Ўғузхоқон” достони: Шербак 1959. С. 13–110.
- ШН** – *Муҳаммад Солиҳ*. Шайбонийнома. Нашрга тайёрловчи Э. Шодиев. – Тошкент, 1989.
- X** – Билга хоқон битиги: *X* – тошнинг юз томонидаги ёзув, *Xa*, *Xb* – икки ёнбошидаги ёзув, *Xc* – тошнинг терс ёғидаги ёзув, *XI-II* – тарошланган кирраларидаги ёзув. Нашри: Содиков 2004,112–120.

ИЛМИЙ АСАРЛАР

- Абдурахмонов, Рустамов 1982* – *Абдурахмонов Ф., Рустамов А.* Кадимги туркий тил. – Тошкент, 1982.
- Азимджанова 1963* – *Азимджанова С.* Новые сведения о «Хатт-и Бабури». – XXVI Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР. – М., 1963. С. 5–10.
- Аманжолов 1978* – *Аманжолов А.С.* К генезису тюркских рун. // «Вопросы языкознания». 2. – М., 1978. С. 76–87.
- Аманжолов 2003* – *Аманжолов А.С.* История и теория древнетюркского письма. – Алматы, 2003.
- Антонов 1984* – *Антонов Н.К.* Лекции по тюркологии. Новотюркская эпоха. – Якутск, 1984.
- Атаходжаев 2011* – *Атаходжаев А.М.* Тюрко-согдийские отношения в политических, социально-экономических и этнокультурных процессах в раннем средневековье. Автореферат докторской диссертации. – Ташкент, 2011.
- Ахмедов 1992* – *Ахмедов Б.* Ўзбек улуси. – Тошкент, 1992.
- Беруний 1968* – *Абу Райхон Беруний.* Кадимги халклардан қолган ёдгорликлар. Танланган асарлар. I. – Тошкент, 1968.
- Бернштам 1951* – *Бернштам А.Н.* Древнетюркский документ из Согда. // «Эпиграфика Востока». № 5. – М.–Л., 1951. С. 65–75.
- Благова 1982* – *Благова Г.Ф.* Тюркское склонение в ареально-историческом освещении. – М., 1982.
- Васильев 1983* – *Васильев Д.Д.* Графический фонд памятников тюркской рунической письменности Азиатского ареала. – М., 1983.
- Гафуров 1989* – *Гафуров Б.Г.* Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. Книга первая. – Душанбе, 1989.
- Дмитриева 1963* – *Дмитриева Л.В.* Хуастуанифт (введение, текст, перевод). – Тюркологические исследования. – М.–Л., 1963. С. 214–232.
- Заднепровский 1967* – *Заднепровский Ю.А.* Тюркские памятники в Фергане. // «Советская археология». – М., 1967. № 1. С. 270–274.
- Исломов 1998* – *Исломов З.* Махмуд Замахшарийнинг “Муқаддамату-л-адаб” асарининг қўлёзма манбалари ва арабча-туркий феъллар сўзлигининг йиғма илмий-танқидий матни (Тошкент қўлёзмалари асосида). Докторлик диссертациясининг автореферати. – Тошкент, 1998.
- Исҳоқов 1989* – *Исҳоқов М.* Сугд ёзувининг шаклланиши ва тараққиёти. – Ўлмас обидалар (Ўзбекистон халқларининг ёзма ёдгорликлари буйича тадқиқотлар). – Тошкент, 1989. 5–142-б.
- Исҳоқов 1990* – *Исҳоқов М.* Сугдиёна тарих чоррахасида. – Тошкент, 1990.
- Исҳоқов 1992* – *Исҳоқов М.* Унутилган подшоликдан хатлар. – Тошкент, 1992.

- Исҳоқов 2009* – *Исҳоқов М.* Сугдча битигларга янгича караш. – Мангу битиглар. Ўрта Осиё халқларининг энг эски ёзма ёдгорликлари буйича тадқиқотлар. – Тошкент, 2009. 5–38-б.
- Исҳоқов 2008₁* – *Исҳоқов М.* Центральная Азия в системе мировой письменной культуры. Древность и раннее средневековье. – Ташкент, 2008.
- Исҳоқов 2008₂* – *Исҳоқов М.* Ещё раз к вопросу о создании корейского буквенно-фанетического алфавита. – Сб. В мире корееведения. – Ташкент, 2008. С. 180–194.
- Малов 1951* – *Малов С.Е.* Памятники древнетюркской письменности. – М.–Л., 1951.
- Малов 1952* – *Малов С.Е.* Енисейская письменность тюрков. Тексты и переводы. – М.–Л., 1952.
- Малов 1959* – *Малов С.Е.* Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. – М.–Л., 1959.
- Махмудов, Содиқов 1994* – [Махмудов Қ., Содиқов Қ.] XI–XV асрнинг туркий ёзувидаги ёдгорликлар. – Тошкент, 1994.
- Насилов 1963* – *Насилов В.М.* Древне-уйгурский язык. – М., 1974.
- Насилов 1974* – *Насилов В.М.* Язык тюркских памятников уйгурского письма XI–XV вв. – М., 1974.
- Рустамов 1976* – *Рустамов А.* Ибн Арабшоҳ туркий ёзувлар хақида. // “Адабий мерос” (5). 1976. 39–42-б.
- Содиқов 1997* – *Содиқов Қ.* Уйғур ёзуви тарихи (манбашунослик ва китобат тарихи масалалари). – Тошкент, 1997.
- Содиқов 2004* – *Содиқов Қ.* Кўк турк битиглари: матн ва унинг тарихий талқини. – Тошкент, 2004.
- Содиқов 2006₁* – *Содиқов Қ.* Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилнинг юзага келиши ва тикланиши. – Тошкент, 2006.
- Содиқов 2006₂* – *Содиқов Қ.* Кадимги туркий халқларнинг диний-фалсафий карашлари. – Шарқ фалсафаси. – Тошкент, 2006. 3–99-б.
- Садыков 2007₁* – *Садыков К.* Роль буддизма в историко-культурных взаимосвязях древних тюрков с соседними восточными народами. // Вестник Челябинского государственного университета. Выпуск 7. 23/2007. С. 96–99.
- Садыков 2007₂* – *Садыков К.* К проблеме распространения буддизма. / The history of spreading Buddhism. – The 7th International Conference on Korean Studies Central Asian Association for Korean Studies (CAAKS). Tashkent, July 4–5, 2007. Pp. 232–237.
- Содиқов 2008* – *Содиқов Қ.* Кадимги турк фалсафаси. – Тошкент, 2008.
- Содиқов 2009* – *Содиқов Қ.* Эски туркий битиглар. – Тошкент, 2009.
- Содиқов 2016* – *Содиқов Қ.* Илк ва ўрта асрларда яратилган туркий хужжатлар. – Тошкент, 2016.

МУНДАРИЖА

<i>Кириш</i>	3
<i>Биринчи бўлим. Илк ўрта асрларда яшаган туркий қавмлар ва уларнинг ўлкалари баёни</i>	9
<i>Иккинчи бўлим. Ёзув маданияти ва илк ўрта асрларда Марказий Осиёда тил вазияти</i>	66
<i>Учинчи бўлим. Қадимги туркларнинг диний-фалсафий қарашлари ва шарқ тилларининг ўзаро таъсири</i>	117
<i>Тўртинчи бўлим. Ўзбек адабий тилининг тарихий илдишлари</i>	140
<i>Ёзма манбалар ва илмий асарлар</i>	174

Қосимжон Содиқов

Тил тарихи

ИЛК ЎРТА АСРЛАРДА
МАРКАЗИЙ ОСИЁДА КЕЧГАН
ЭТНО-ЛИНГВИСТИК ЖАРАЁНЛАР

ЎҚУВ ҚЎЛЛАНМА

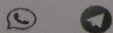
Toshkent - "Innovatsiya-Ziyo" - 2022

Muharrir: Xolsaidov F. B.

Nashriyot litsenziyasi AI №023, 27.10.2018. Bosishga
8.06.2022. da ruxsat etildi. Bichimi 60x90. "Times New
Roman" garniturasi.
Ofset bosma usulida bosildi.

Shartli bosma tabog'i 12. Nashr bosma tabog'i 11,25. Adadi
100 nusxa.

"Innovatsiya-Ziyo" MCHJ matbaa bo'limida chop etildi.
Manzil: Toshkent shahri, Farhod ko'chasi, 6-a uy.
+99893 552-11-21

Muallif va nashriyot roziligisiz chop etish ta'qiqlanadi.

ISBN 978-9943-8233-3-4

9 789943 823334